GPH S6 - 02(M)
Exam Code : PHM6C

সমসাময়িক ভাৰতীয় দৰ্শন
ষষ্ঠ ষাণ্মাষিক

দৰ্শন
খণ্ডঃ ১

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয় বিশেষজ্ঞ মণ্ডলী

অধ্যাপক শিৱনাথ শর্মা(অৱসৰপ্রাপ্ত), দর্শন বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

অধ্যাপক সৌৰভপ্রাণ গোস্বামী, দর্শন বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

প্রদীপ খাটনিয়াৰ (অৱসৰপ্রাপ্ত), সহযোগী অধ্যাপক, দর্শন বিভাগ, কটন বিশ্ববিদ্যালয়

সমন্বয়ৰক্ষী

ড° ভাস্কৰ ভট্টাচার্য্য, সহকাৰী অধ্যাপক কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য	ভাষান্তৰকাৰী
১	ড° যুতিকা দেৱী	মানশ্রী চেতিয়া, দর্শন অধ্যয়ন কেন্দ্র, ডিব্রুগড় বিশ্ববিদ্যালয়
২	ড° প্রান্তিকা শর্মা মুর্কং চেলেক মহাবিদ্যালয়, জোনাই	মাইনু দেৱী বৰুৱা
৩	ড° প্রণিতা দেৱী(অৱসৰপ্রাপ্ত) বজালী কলেজ	ড° মানসী বৰা, এম্, এচ্, এচ্, ভি
৪	ড° তেজসা কলিতা	শ্যামলী হাজৰিকা
৫	ড° ভাস্কৰ ভট্টাচার্য্য,	মাইনু দেৱী বৰুৱা
৬	শ্যামলী হাজৰিকা	মাইনু দেৱী বৰুৱা
৭,৮	পল্লৱী শর্মা	মাইনু দেৱী বৰুৱা

সম্পাদনা ঃ

বিষয়বস্তু সম্পাদনা ঃ ড° ভাস্কৰ ভট্টাচার্য্য
ড° তেজসা কলিতা

ভাষা সম্পাদনা ঃ ড° ভাস্কৰ ভট্টাচার্য্য

গাঁথনিক সম্পাদনা ঃ ড° ভাস্কৰ ভট্টাচার্য্য, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

জানুৱাৰী, ২০২০

ISBN :

© কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ দ্বাৰা সর্বস্বত্ব সংৰক্ষিত,

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ লিখিত অনুমতি অবিহনে গ্রন্থস্বত্ব জাননীৰ দ্বাৰা সুৰক্ষিত এই মুদ্রণ বা ইয়াৰ যিকোনো অংশ প্রতিলিপিকৰণ, স্কেনিং, বাণীবদ্ধকৰণ তথা তথ্য সংৰক্ষণ নাইবা পুনৰুদ্ধাৰ পদ্ধতিৰ লগতে বর্তমানে জ্ঞাত বা ভৱিষ্যতে উদ্ভাৱন-সম্ভৱ যিকোনো বৈদ্যুতিক, ডিজিটেল বা যান্ত্রিক উপায়েৰে প্রকাশ, প্রেৰণ, হস্তান্তৰ বা সংৰক্ষণ কৰিব নোৱাৰিব।

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হৈ পঞ্জীয়কৰ দ্বাৰা মুদ্রিত আৰু প্রকাশিত।

এই শিক্ষণ সামগ্রী প্রস্তুতিৰ বাবে আর্থিক অনুদান আগবঢ়োৱা **নতুন দিল্লীৰ দূৰ শিক্ষা পৰিষদৰ** ওচৰত বিশ্ববিদ্যালয় কৃতজ্ঞ

পাঠ্য বিষয়ৰ পৰিচয়

এই পাঠ্য বিষয়টিয়ে আপোনাক 'সমসাময়িক ভাৰতীয় দৰ্শন'ৰ লগত পৰিচয় কৰাই দিব।

এই পাঠ্যবিষয়টিত আঠটা অধ্যায় আছে। **প্ৰথম অধ্যায়টো হ'ল** 'তিলকৰ গীতা সম্বন্ধীয় ব্যাখ্যা'। এই অধ্যয়ত সন্নিবিষ্ট বিষয় সমূহ হল ঃ তিলকৰ ব্যাখ্যাত অধিবিদ্যা, পৰম সত্তাৰ সন্দৰ্ভত তিলকৰ মতামত, জীৱাত্ম, জগত, তিলকৰ ব্যাখ্যাত নীতিবিদ্যা, জ্ঞানযোগ নাইবা জ্ঞানমাৰ্গ, কৰ্মযোগ নাইবা কৰ্মমাৰ্গ, আৰু ভক্তিযোগ নাইবা ভক্তিমাৰ্গ

দ্বিতীয় অধ্যায়টো হ'ল **'ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰৰ মানৱতাবাদ'। এই অধ্যায়ত সন্নিৱিষ্ট বিষয় সমূহ হ'ল**- মানৱতাবাদ ঃ কি হয়, **ঠাকুৰৰ** মানৱতাবাদী মনোভাৱ, মনুষ্যত্ব আৰু প্ৰকৃতিৰ বান্ধোন,মনুষ্য জাতিৰ জৰিয়তে ঈশ্বৰ সেৱাৰ প্ৰতি আকাংক্ষা, ধৰ্মই হৈছে মনুষ্যত্বৰ ভেঁটি, প্ৰেম আৰু উৎসৰ্গা মনুষ্যত্বৰ এক অটুট অংগ, মানৱ সেৱা হৈছে মুক্তিৰ উৎস, আৰু মনুষ্যত্ব সমাজতকৈ মহান

তৃতীয় অধ্যায়টো হ'লঃ **'বিবেকানন্দৰ ব্যৱহাৰিক বেদান্ত '।এই অধ্যায়ত সন্নিৱিষ্ট বিষয় সমূহ হ'ল**- বিবেকানন্দৰ দৰ্শনত থকা প্ৰভাৱসমূহ, বিবেকানন্দৰ দৰ্শনৰ প্ৰধান ধাৰণাসমূহ, বিবেকানন্দৰ ব্যৱহাৰিক বেদান্ত দৰ্শন, আৰু মুক্তি লাভৰ বাবে চাৰিবিধ যোগ

চতুৰ্থ **অধ্যায়**টো হ'ল **'গান্ধীঃ ধৰ্ম' । এই অধ্যায়ত সন্নিৱিষ্ট বিষয় সমূহ হ'ল**- গান্ধীৰ বাবে ধৰ্ম কি? গান্ধীৰ ধৰ্মৰ ধাৰণাৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ, ধৰ্মৰ পথ, জীৱিত ধৰ্মসমূহৰ প্ৰতি গান্ধীৰ মনোভাৱ, হিন্দু ধৰ্মৰ প্ৰতি গান্ধীৰ মনোভাৱ,আৰু সামৰণি।

পঞ্চম অধ্যায়টো হ'ল **'গান্ধীঃ অহিংসা'। এই অধ্যায়ত সন্নিৱিষ্ট বিষয় সমূহ হ'ল**- ঈশ্বৰ অৰু সত্য, সত্যই ঈশ্বৰ,অহিংসা, অহিংসাৰ কৌশল- সত্যাগ্ৰহ, আৰু লক্ষ্য অৰু উপায়ৰ দৰ্শন।

ষষ্ঠ অধ্যায়টো হ'ল **'গান্ধীঃ ন্যাসবাদ'। এই অধ্যায়ত সন্নিৱিষ্ট বিষয় সমূহ হ'ল**– সমাজৰ অৰ্থানতিক ভিত্তি, ন্যাসবাদ ঃ ই কি হয়, ন্যাসৰক্ষকৰ সংজ্ঞা, ন্যাসবাদৰ উৎস, ন্যাসবাদৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যসমূহ, আৰু ন্যাসবাদ আৰু আধুনিক জগত।

সপ্তম অধ্যায়টো হ'ল **'অৰবিন্দ ঃ উত্তম মন'। এই অধ্যায়ত সন্নিৱিষ্ট বিষয় সমূহ হ'ল**–অৰবিন্দৰ **উত্তম** ধাৰণা,অতিমনৰ ত্ৰিগুণাত্মক মৰ্য্যদা, আৰু অতিমনৰ ত্ৰিগুণাত্মক ৰূপান্তৰ।

অষ্টম অধ্যায়টো হ'ল **'অৰবিন্দ ঃ ক্ৰমবিকাশ বাদ'। এই অধ্যায়ত সন্নিৱিষ্ট বিষয় সমূহ হ'ল**–সৃষ্টি আৰু জগত প্ৰক্ৰিয়াৰ ধাৰণা,অজ্ঞানতাৰ স্বৰূপ আৰু প্ৰকাৰ, আৰু ক্ৰমবিকাশৰ মতবাদ।

এই পাঠ্যবিষয়টি অধ্যয়ন কৰোঁতে মূল পাঠৰ লগে লগে সোঁ তথা বাওঁফালে কিছুমান আয়তাকাৰ বাকচ লক্ষ্য কৰিব। এইবোৰে মূল পাঠত উল্লেখ থকা দৰকাৰী ধাৰণাসমূহ সৰল অর্থত বুজি পোৱাত সহায় কৰিব। **'জানি থোৱা ভাল'** বাকচবোৰত মূল পাঠৰ সৈতে জড়িত কিছু গুৰুত্বপূর্ণ তথ্যৰ সম্ভেদ আছে। আকৌ, প্রতিটো শাখাৰ অধ্যয়নৰ অন্তত **'অগ্রগতি নিৰীক্ষণ'** যোগে আগবঢ়োৱা প্রশ্নাৱলীয়ে অধ্যয়নৰ অগ্রগতি সম্পর্কে স্বপৰীক্ষণৰ সুবিধা প্রদান কৰিব। অধ্যয়নৰ লগে লগে উক্ত প্রশ্নাৱলীৰ উত্তৰসমূহ লিখি শেষত দিয়া **'অগ্রগতিৰ খতিয়ান'**ৰ সৈতে ৰিজাই চোৱাটো অধিক লাভদায়ক হ'ব। অধ্যায়টিত আলোচিত বিভিন্ন ধাৰণাসমূহৰ বিষয়ে বিস্তৃত অধ্যয়নৰ বাবে **'অধিক জানিবলৈ'** শিতানত উল্লেখ থকা গ্রন্থসমূহ সাৰথিস্বৰূপ। অধ্যায়বোৰৰ শেষত কেইটিমান 'আৰ্হি প্রশ্ন' তুলি দিয়া হৈছে। শেষৰ অধ্যায়টিৰ পাছত কেইখনমান 'প্রসঙ্গ পুথি'ৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে। সেই কেইখন পুথিৰ সহায়েৰেই মূলতঃ এই পাঠ্যবিষয়ত উল্লেখ থকা অধ্যায়সমূহ প্রস্তুত কৰা হৈছে। আপোনালোকে বিশদভাৱে কোনো বিষয় জানিবলৈ হ'লে সেই কেইখন অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব।

বিষয়সূচী

মুঠ নম্বৰ- ১০০ পৃষ্ঠা নং

অধ্যায় ১ ঃ তিলকৰ গীতা সম্বন্ধীয় ব্যাখ্যা ৭-১৭

তিলকৰ ব্যাখ্যাত অধিবিদ্যা, পৰম সত্তাৰ সন্দর্ভত
তিলকৰ মতামত, জীৱাত্ম, জগত, তিলকৰ ব্যাখ্যাত নীতিবিদ্যা, জ্ঞানযোগ নাইবা জ্ঞানমার্গ,
কর্মযোগ নাইবা কর্মমার্গ, আৰু ভক্তিযোগ নাইবা ভক্তিমার্গ

অধ্যায় ২ ঃ ৰবীন্দ্রনাথ ঠাকুৰৰ মানৱতাবাদ ১৮-৩০

মানৱতাবাদ ঃ কি হয়, **ঠাকুৰৰ** মানৱতাবাদী মনোভাৱ, মনুষ্যত্ব আৰু প্রকৃতিৰ বান্ধোন,মনুষ্য জাতিৰ
জৰিয়তে ঈশ্বৰ সেৱাৰ প্রতি আকাংক্ষা, ধর্মই হৈছে মনুষ্যত্বৰ ভেঁটি, প্রেম আৰু উৎসর্গা মনুষ্যত্বৰ
এক অটুট অংগ, মানৱ সেৱা হৈছে মুক্তিৰ উৎস, আৰু মনুষ্যত্ব সমাজতকৈ মহান

অধ্যায় ৩ ঃ বিবেকানন্দৰ ব্যৱহাৰিক বেদান্ত ৩১-৪৪

বিবেকানন্দৰ দর্শনত থকা প্রভাৱসমূহ, বিবেকানন্দৰ দর্শনৰ প্রধান ধাৰণাসমূহ,
বিবেকানন্দৰ ব্যৱহাৰিক বেদান্ত দর্শন, আৰু মুক্তি লাভৰ বাবে চাৰিবিধ যোগ

অধ্যায় ৪ ঃ গান্ধীঃ ধর্ম ৪৫-৫৪

গান্ধীৰ বাবে ধর্ম কি? গান্ধীৰ ধর্মৰ ধাৰণাৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ, ধর্মৰ পথ, জীৱিত ধর্মসমূহৰ প্রতি
গান্ধীৰ মনোভাৱ, হিন্দু ধর্মৰ প্রতি গান্ধীৰ মনোভাৱ,আৰু সামৰণি।

অধ্যায় ৫ ঃ গান্ধীঃ অহিংসা ৫৫-৭০

ঈশ্বৰ অৰু সত্য, সত্যই ঈশ্বৰ,অহিংসা, অহিংসাৰ কৌশল- সত্যাগ্রহ,
লক্ষ্য অৰু উপায়ৰ দর্শন।

অধ্যায় ৬ ঃ গান্ধীঃ ন্যাসবাদ ৭১-৮১

সমাজৰ অর্থানতিক ভিত্তি,ন্যাসবাদ ঃ ই কি হয়, ন্যাসৰক্ষকৰ সংজ্ঞা, ন্যাসবাদৰ উৎস,
ন্যাসবাদৰ প্রধান বৈশিষ্ট্যসমূহ; ন্যাসবাদ আৰু আধুনিক জগত।

অধ্যায় ৭ ঃ অৰবিন্দ ঃ উত্তম মন ৮২-৯৫

অৰবিন্দৰ **উত্তম** ধাৰণা,অতিমনৰ ত্রিগুণাত্মক মর্য্যদা, আৰু অতিমনৰ ত্রিগুণাত্মক ৰূপান্তৰ।

অধ্যায় ৮ ঃ অৰবিন্দ ঃ ক্রমবিকাশ বাদ ৯৬-১১০

সৃষ্টি আৰু জগত প্রক্রিয়াৰ ধাৰণা,অজ্ঞানতাৰ স্বৰূপ আৰু প্রকাৰ, ক্রমবিকাশৰ মতবাদ।

অধ্যায় ১ ঃ তিলকৰ 'গীতা'ৰ ব্যাখ্যা

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য

১.২ পৰিচয়

১.৩ তিলকৰ ব্যাখ্যাত অধিবিদ্যা

১.৩.১ পৰম সত্তাৰ সন্দর্ভত তিলকৰ মতামত

১.৩.২ জীৱাত্মা

১.৩.৩ জগত

১.৪ তিলকৰ ব্যাখ্যাত নীতিবিদ্যা

১.৪.১ জ্ঞানযোগ নাইবা জ্ঞানমার্গ

১.৪.২ কর্মযোগ নাইবা কর্মমার্গ

১.৪.৩ ভক্তিযোগ নাইবা ভক্তিমার্গ

১.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১.৬ অধিক জানিবলৈ

১.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- তিলকৰ বিশ্লেষণ অনুসৰি 'গীতা'ৰ দর্শনৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- ব্রহ্ম, আত্মা, জগত আদিৰ বিষয়ে তিলকে আগবঢ়োৱা বিশ্লেষণৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- বিভিন্ন প্রকাৰৰ যোগৰ বিষয়ে তিলকে আগবঢ়োৱা বিশ্লেষণ অনুসৰি 'গীতা'ৰ নীতিবিদ্যাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব।

১.২ পৰিচয়

লোকমান্য বাল গংগাধৰ তিলকে ১৮৫৬ চনৰ ২৩ জুলাই তাৰিখে মহাৰাষ্ট্রৰ ৰত্নগিৰি চহৰৰ সদ'বা গ'ৰৰ গৃহত জন্মলাভ কৰিছিল। তেওঁৰ প্রকৃত নাম 'কেশৱ' আছিল যদিও সকলোৱে

মৰমতে তেওঁ 'বাল' (শিশু) বুলিয়ে মাতিছিল। কর্মজীৱনত তেওঁ দুবাৰকৈ বম্বে বিধান পৰিষদলৈ নির্বাচিত হৈছিল। আনহাতে বৃটিছ বিৰোধী কেইবাটাও প্রৱন্ধ প্রকাশৰ অপৰাধত তেওঁক ছবছৰৰ কঠোৰ কাৰাদণ্ড বিহা হৈছিল। কিন্তু এই অপৰাধত মাণ্ডালয় কাৰাবাসত থকাৰ কালছোৱাতে তিলকে স্বতন্ত্রতা আৰু প্রকৃত মানৱ কর্মৰ সমর্থনত দুটা খণ্ডত তেওঁৰ প্রখ্যাত গ্রন্থ 'গীতা ৰহস্য' ৰচনা কৰে। তিলকৰ ব্যাখ্যাত 'গীতা'ৰ আদর্শই ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক জীৱনৰ প্রেক্ষাপটত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা গ্রহণ কৰে। খুউব সম্ভৱত, তিলকৰ ভাষ্য অর্থাৎ 'গীতা ৰহস্য'তে পোন প্রথমবাৰৰ বাবে 'গীতা'ৰ শিক্ষাক নৈতিকতা আৰু উপযোগিতাৰ দৃষ্টিভংগীৰে বিশ্লেষণ কৰা হৈছে। অন্যকথাত ক'বলৈ গ'লে গীতাৰ সন্ন্যাসবাদৰ উর্দ্ধত কর্মযোগক প্রতিষ্ঠা কৰা হৈছে।

১.৩ তিলকৰ ব্যাখ্যাত 'গীতা' ৰ অধিবিদ্যা

যিহেতু অধিবিদ্যা হৈছে সত্তাৰ অধ্যয়ন, সেয়েহে 'গীতা'ৰ অধিবিদ্যাইও সত্তাৰ আলোচনাকে সামৰি লয়। 'গীতা'ত কৃষ্ণই হৈছে পৰম সত্তা। সেয়েহে কৃষ্ণৰ স্বৰূপৰ অধ্যয়নে 'গীতা'ৰ অধিবিদ্যাত মূখ্য স্থান লাভ কৰিছে। তিলকে তেওঁৰ গীতাৰ ব্যাখ্যাত অধিবিদ্যাৰ ক্ষেত্রত পৰম সত্তা, জীৱাত্মা আৰু জগতৰ ধাৰণাৰ বর্ণনা আগবঢ়াইছে। তিলকৰ ব্যাখ্যা অনুসৰি গীতাৰ অধিবিদ্যাৰ ধাৰণাসমূহ আমি চমুকৈ তলত দিয়াৰ ধৰণেৰে আলোচনা কৰিব পাৰো ঃ-

১.৩.১ পৰম সত্তাৰ সন্দর্ভত তিলকৰ মত

অদ্বৈতবাদী শংকৰাচার্য্যৰ অনুসৰনেৰে তিলকে 'গীতা'ত উল্লেখিত পৰম সত্তাৰ স্বৰূপৰ বর্ণনা এনেদৰে আগবঢ়াইছে — "এজন ব্যক্তিয়ে প্রত্যক্ষগোচৰ জগতখনৰ পর্যবেক্ষন যিমানেই নকৰক কিয়, তেওঁ এই সিদ্ধান্ততেই উপনীত হয় যে চাক্ষুস প্রত্যক্ষৰ কেতবোৰ ক্ষমতা থকা স্বত্বেও, ই (পৰম সত্তা) ইন্দ্রিয় অভিজ্ঞতা ব্যতিৰেকী এক পৃথক সত্তা।" তদুপৰি কেৱল কল্পনা নাইবা অনুমানৰ জড়িয়তে ইন্দ্রিয়তাত পৰম সত্তাৰ বিষয়ে সিদ্ধান্ত নিঃসৃত কৰিব বিচৰা অনুচিত। সেয়েহে তিলকৰ মতে শ্রুতি অর্থাৎ শব্দ প্রমাণেই হৈছে পৰম সত্তাক বোধগম্য কৰাৰ একমাত্র বৈধ উৎস। 'গীতা'ত উল্লেখ কৰা অনুসৰি পৰম সত্তা হৈছে নিয়ত আৰু অদ্বৈত, যি আত্মা, পৰমাত্মা, পুৰুষোত্তম, পৰম পুৰুষ আৰু পৰাব্রহ্মৰূপে অভিহিত। তিলকে তেওঁৰ 'গীতা ৰহস্য'ত পৰম সত্তা অর্থাৎ ব্রহ্মৰ দুটা দিশৰ বর্ণনা আগবঢ়াইছে, সেয়া হৈছে ব্রহ্মৰ ব্যক্ত আৰু অব্যক্ত ৰূপ। আনহাতে অব্যক্ত ব্রহ্মৰো আকৌ দুটা ৰূপ আছে সগুন আৰু নির্গুন। তিলকৰ মতে 'গীতা'ই কেৱল জগতৰ সৃষ্টিকর্তা পৰমেস্বৰৰ বর্ণনা আগবঢ়াইছে। কিন্তু ব্রহ্মৰ এই ব্যক্ত ৰূপ পৰম সত্তাৰ ভ্রমাত্মক প্রকাশ হোৱা হেতু পৰম কাম্যবস্তু নহয়। ব্রহ্মৰ অব্যক্ত ৰূপেই হৈছে মূখ্য ৰূপ।

ভ্ৰম সৃষ্টিকাৰী শক্তি 'মায়া'ৰ ফলতেই অব্যক্ত পৰম সত্তা ব্যক্ত ৰূপলৈ পৰিৱৰ্তিত হয়।

অদ্বৈত পৰমব্ৰহ্মৰ স্বৰূপ বোধগম্য কৰিবৰ বাবে তিলকে এক বিশেষ পদ্ধতিত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। এই পদ্ধতি হৈছে প্ৰথম অৱস্থাত পৰম সত্তাৰ ওপৰত গুন আৰোপ কৰি যোৱা আৰু তাৰ পিছত তাক নুই কৰি যোৱা। ব্ৰহ্মজ্ঞান প্ৰয়াসীজনৰ সহায় হোৱাকৈ প্ৰথম অৱস্থাত নিৰ্গুন ব্ৰহ্মত সৃষ্টি, পালন, ধ্বংস আদি গুণ আৰোপ কৰাৰ পিছত এইসমূহ নুই কৰি যোৱা হয়। এই পদ্ধতিৰ জড়িয়তে ব্ৰহ্মৰ সকলোবোৰ আকস্মিক নাইবা গৌন গুণ অস্বীকাৰ কৰি সৎ, চিৎ আৰু আনন্দক অনিবাৰ্য লক্ষনৰূপে স্বীকাৰ কৰা হয়। তদুপৰি তিলকৰ মতানুসৰি ব্ৰহ্মৰ বিভিন্ন ৰূপৰ বৰ্ণনা কেৱল প্ৰতীকাত্মক আৰু উপাসনাৰ উদ্দেশ্য প্ৰণোদিত। অৱশ্যে নিৰ্গুন ব্ৰহ্ম উপলব্ধিৰ পূৰ্বস্বীকাৰ্য হৈছে সগুন ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপৰ বোধ। ক্ৰমান্বয়ে এটাৰ পিছত আনটোকৈ ব্ৰহ্মত আৰোপিত গুণসমূহৰ অস্বীকাৰৰ জড়িয়তে নিৰ্গুন ব্ৰহ্মৰ উপলব্ধি সম্ভৱপৰ হয়।

'গীতা'ত ব্ৰহ্মৰ স্বৰূপৰ বৰ্ণনাৰ ক্ষেত্ৰত দূৰত্ব, নৈকট্য, অস্তিত্ব, অনস্তিত্ব ইত্যাদি শব্দৰ ব্যৱহাৰ পৰিলক্ষিত হয়। এই শব্দসমূহ আত্মাবিৰোধী হোৱা হেতু একে সময়তে একে সত্তাত প্ৰয়োজা নহয়। কিন্তু এই আত্মবিৰোধীতাৰ প্ৰসংগই অভিজ্ঞতাৰ জগতখনত সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰিলেও পৰম সত্তাৰ ক্ষেত্ৰত ই অৰ্থহীন। যিহেতু ব্ৰহ্ম হৈছে সৰ্বব্যাপী, সনাতন আৰু স্বতন্ত্ৰ সত্তা। সেয়েহে অদ্বৈত ব্ৰহ্মৰ বৰ্ণনাৰ ক্ষেত্ৰত পৰস্পৰ বিৰোধী শব্দৰ ব্যৱহাৰ যুগুত।

১.৩.২ জীৱাত্মা

'গীতা'ত জীৱাত্মাসমূহক ঈশ্বৰৰ অংশৰূপে বিবেচনা কৰা হৈছে। আত্মাৰূপে ঈশ্বৰ সকলো জীৱতে বিৰাজমান। দেহবন্ধনৰ মাজত আৱদ্ধ জীৱাত্মাই দেহ নাইবা জড়ৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্তিলাভ কৰি পৰমাত্মাৰূপে স্থিত হয়। অৱশ্যে জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ ভেদৰ ক্ষেত্ৰত ব্যৱহৃত 'অংশ' শব্দই মূলৰ পৰা বিচ্ছিন্ন এক স্বতন্ত্ৰ অংশক বুজোৱা নাই। প্ৰকৃততে জীৱাত্মা হৈছে পৰমাত্মাৰ অবিচ্ছেদ্য অংশ, যি অজ্ঞানতাবশত পৃথকৰূপে দৃষ্টিৰূপে দৃষ্টিগোচৰ হয়। ব্ৰহ্ম আৰু আত্মাৰ অভিন্নতা প্ৰমাণৰ বাবে তিলতে এনেদৰে যুক্তি প্ৰদৰ্শন কৰিছে — "ব্ৰহ্ম আৰু আত্মা অভিন্ন। যিদৰে আত্মাৰ ক্ৰিয়াৰ ফলশ্ৰুতিত মনে সৃষ্টি কৰি লোৱা বিভিন্ন জাগতিক বস্তুৰ মুদ্ৰনৰ সংশ্লেষণ, জাগতিক বস্তুসমূহৰ বৈচিত্ৰ্য নিশ্চিহ্ন কৰি ব্ৰহ্মই সৃষ্টি কৰা বস্তুসমূহৰ সংশ্লেষণৰ প্ৰতিৰূপ। যদি সেয়া নহয় তেন্তে সকলোবোৰ জ্ঞানেই ভিত্তিহীন আৰু উপযোগিতাহীন। দুটা ভিন্ন পৰ্য্যায়ত সংঘটিত হ'লেও এই দুই সংশ্লেষণ সম্পূৰ্ণভাৱে একেধৰণৰ। ইয়েই প্ৰতিষ্ঠা কৰে যে ব্ৰহ্ম আৰু আত্মাৰ ৰূপ একক আৰু অভিন্ন।" তিলকৰ মতে আত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ এই অভিন্নতা

কেৱল অনুভৱৰহে বিষয়, যাক 'গীতা'ত এনেদৰে বৰ্ণনা কৰা হৈছে — "সকলো সৃষ্ট জীৱই তেওঁৰ (ব্ৰহ্ম) অন্তৱৰ্তী আৰু তেওঁ (ব্ৰহ্মা) সকলো জীৱতে বিৰাজমান।"

১.৩.৩ জগত

তিলকৰ মতানুসৰি 'গীতা'ত কৃষ্ণৰ দুই প্ৰকাৰৰ স্বৰূপৰ উল্লেখ আছে। জগতৰ সৃষ্টিৰ সৈতে জড়িত এই দুই স্বৰূপৰ মাজত প্ৰকৃতি হৈছে নিম্নতম। এই প্ৰকৃতিয়ে হৈছে জগতৰ উপাদান কাৰণ। 'গীতা'ৰ মতে প্ৰকৃতি হৈছে আঠতৰপীয়া আৰু ই পঞ্চমহাভূত, মন, বুদ্ধি আৰু অহঙেৰে গঠিত। আনহাতে কৃষ্ণৰ উচ্চতম স্বৰূপ হৈছে আত্মা, যি শুদ্ধ চৈতন্যৰে গঠিত। এক সত্তাৰ এই উচ্চ আৰু নিম্ন স্বৰূপৰ পৰস্পৰৰ ক্ৰিয়া প্ৰতিক্ৰিয়াই হৈছে এই বহুত্বপূৰ্ণ জগতৰ অভিব্যক্তিৰ কাৰণ। ইয়াৰে যিকোনো এক প্ৰকাৰৰ স্বৰূপৰ অভাৱত সৃষ্টি কাৰ্য্য সম্ভৱপৰ নহয়। সেয়েহে, গীতাত উল্লেখ কৰা মতে প্ৰকৃতি হৈছে গৰ্ভস্থল য'ৰ পৰা জগতখনৰ উৎপত্তি হয়। এই প্ৰকৃতিৰ গৰ্ভতে কৃষ্ণই হিৰন্যগৰ্ভৰ জন্মৰ বীজ ৰোপন কৰে আৰু ইয়াৰ ফলস্বৰূপে সকলোবোৰ জীৱৰ উৎপত্তি হয়। ইয়েই নিশ্চিত কৰে যে সমগ্ৰ জগতেই হৈছে দৈৱিক প্ৰকাশে। পৰম সত্তা কৃষ্ণই হৈছে জগতৰ মূল বীজ, জগতৰ মূল আত্মা, হিৰন্যগৰ্ভ। কৃষ্ণ হৈছে পিতৃস্বৰূপ, যি অনাত্মা প্ৰকৃতিৰ গৰ্ভত জীৱনৰ বীজ ৰোপন কৰে আৰু প্ৰতিটো জীৱৰ উৎপত্তিৰ কাৰক হয়। সেয়েহে জগতখনক অসীমৰ সসীমৰ ওপৰত ক্ৰিয়াথলী ৰূপে অভিহিত কৰিব পৰা যায়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ১ ঃ তিলকৰ মতে, 'গীতাই ..... আৰু .....অভিন্নতাৰ কথা কয়।

.....

.....

প্ৰশ্ন ২ ঃ তিলকৰ মতানুসৰি, গীতাত ব্ৰহ্মৰ দুই প্ৰকাৰৰ বৰ্ণনা আছেয। সেয়া হৈছে —

.....

.....

প্রশ্ন ৩ ঃ 'গীতা'ৰ ব্রহ্মৰ ধাৰণাৰ এক চমু আলচ যুগুত কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন ৪ ঃ 'গীতা'ত উল্লেখিত আত্মা নাইবা জীৱাত্মাৰ ধাৰণাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন ৫ ঃ 'গীতা'ৰ জগতৰ ধাৰণাৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰক।

.....

.....

১.৪ তিলকৰ ব্যাখ্যাত নীতিবিদ্যা

নীতিবিদ্যাক সাধাৰণতে নৈতিকতা আৰু প্রমূল্যৰ অধ্যয়ন বুলি কোৱা হয়। পৰিস্থিতি অনুসৰি এজন ব্যক্তিৰ কর্তব্যৰ সম্পর্কত নীতিবিদ্যাই আলোচনা কৰে। নৈতিক দ্বন্দ্বৰ পটভূমিতে। গীতা'ৰ ৰচনা আৰু সেয়েহে গ্রন্থখনৰ আৰম্ভণিতে ইয়াৰ নীতিবিদ্যাৰ পৰিচয় লাভ কৰা যায়। গীতাৰ প্রথম অধ্যায়ৰ আৰম্ভণিতে কুৰুক্ষেত্রৰ ৰনক্ষেত্রত বিব্রত অর্জুনক শ্রীকৃষ্ণই কর্তব্যৰ শিক্ষাদানেৰে সঠিক সিদ্ধান্ত গ্রহণৰ বাবে অনুপ্রেৰণা যুগুৱাৰ কথা উল্লেখ আছে। এই প্রসংগতে 'গীতা'ত জ্ঞান, কর্ম আৰু ভক্তি, এই তিনিপ্রকাৰৰ যোগৰ অৱতাৰনা কৰা হৈছে। এই তিনিও প্রকাৰৰ যোগ ব্যক্তিৰ জাগতিক জীৱনৰ সহায়ক হোৱাৰ লগতে মোক্ষপ্রাপ্তিৰ একো একোটা মার্গ। 'গীতা'ৰ যোগৰ সম্পর্কত তিলকে আগবঢ়োৱা ব্যাখ্যাৰ বিষয়ে এনেদৰে আলোচনা কৰিব পৰা যায় —

১.৪.১ জ্ঞানযোগ নাইবা জ্ঞানমার্গ

তিলকৰ মতে 'গীতা'ৰ আদর্শ অনুসৰি জ্ঞান হৈছে কর্ম লক্ষ্য। অৱশ্যে গীতাত 'জ্ঞান' শব্দটিয়ে জাগতিক বস্তুৰ জ্ঞানক বুজোৱা নাই, ইয়াৰ পৰিৱর্তে আত্মা আৰু জড়ৰ মাজৰ প্রভেদৰ জ্ঞানকহে সূচাইছে। যিহেতু 'গীতাৰ বিশ্বাস অনুসৰি জ্ঞাতাৰ অভ্যন্তৰতহে জ্ঞানৰ বিকাশ হয়, সেয়েহে এয়া হৈছে আত্ম উপলব্ধি। অর্থাৎ জ্ঞাতাৰ প্রকৃত স্বৰূপৰ জ্ঞানলাভ। এই সম্পর্কত 'গীতা'ত উল্লেখ আছে , — "এই জগতত জ্ঞানৰ সমান

পৱিত্ৰ আন একোৱেই নাই। জ্ঞানযোগৰ দ্বাৰা পূৰ্ণতা লাভ কৰা ব্যক্তিয়ে এয়া নিজ প্ৰচেষ্টাৰে, সঠিক সময়ত নিজ আত্মাত উপলব্ধি কৰে।" আত্মাৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ উপলব্ধিৰ বাবে এজন ব্যক্তিয়ে জনা উচিত যে আত্মা হৈছে দেহৰ পৰা পৃথক এক সত্তা। দেহ নাইবা শৰীৰ পৰিৱৰ্তনশীল, আনহাতে আত্মা হৈছে স্থায়ী। শৰীৰক যদি প্ৰকৃতি ৰূপে বিবেচনা কৰা হয়, তেন্তে আত্মা হৈছে পুৰুষ। কিন্তু 'গীতা'ৰ প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষৰ ধাৰণাই সাংখ্য দৰ্শনৰ দ্বৈতবাদক অতিক্ৰম কৰি গৈছে, যিহেতু ইয়াত উভয়ে স্বতন্ত্ৰ তথা পৃথক সত্তা হোৱাৰ পৰিৱৰ্তে শ্ৰীকৃষ্ণৰ দুই প্ৰকাৰৰ ৰূপ হিচাপেহে বিবেচিতহৈছে। সেয়েহে, প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষ উভয়ে ঈশ্বৰৰ অধীন। 'গীতা'ৰ মতে আত্মাই তেতিয়াহে মুক্তি লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়, যেতিয়া ই নিজকে স্পষ্ট ভাৱে প্ৰকৃতিৰ পৰিনামসমূহৰ পৰা পৃথকৰূপে উপলব্ধি কৰে। প্ৰকৃতি সত্ব, ৰজ আৰু তম এই তিনি গুণেৰে গঠিত। এই গুণসমূহেই হৈছে ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাৰ কাৰণ আৰু ইন্দ্ৰিয় অভিজ্ঞতাৰ পৰাই বাসনাৰ উৎপত্তি হয়। আত্মা আৰু অনাত্মাৰ প্ৰভেদৰ জ্ঞানে প্ৰকৃতিৰ গুণসমূহৰ কৱলৰ পৰাও ব্যক্তিক মুক্তি প্ৰদান কৰে। তদুপৰি 'গীতা'ত উল্লেখ থকা মতে জড়ৰ পৰা সংযোগ বিচ্ছিন্ন কৰিবলৈ সক্ষম হোৱাৰ সমান্তৰাল ভাৱে আত্মাই অন্তঃ স্থিতি ঈশ্বৰৰ সৈতে সংযোগ স্থাপন কৰে। যিহেতু আত্মা আৰু পৰমাত্মাৰ প্ৰকৃতি সদৃশ। সেয়েহে, 'গীতা'ৰ আদৰ্শ অনুসৰি জ্ঞানৰ অৰ্থ হৈছে পৰম সত্তাৰ জ্ঞান অৰ্থাৎ সৰ্বোচ্চ আত্মোপলব্ধি। তিলকে জ্ঞানযোগক ঈশ্বৰ প্ৰাপ্তিৰ এক মাৰ্গ ৰূপে স্বীকাৰ কৰিছে। অৱশ্যে তেওঁৰ মতানুসৰি, জ্ঞানযোগ কৰ্মযোগৰ উৰ্দ্ধত নহয়; ইয়াৰ সহায়কাৰীহে।

১.৪.২ কৰ্মযোগ নাইবা কৰ্মমাৰ্গ

তিলকৰ মতানুসৰি 'গীতা'ৰ কৰ্মযোগ হৈছে জাগতিক বন্ধনৰপৰা মুক্তিলাভৰ উদ্দেশ্য আগবঢ়োৱা নৈতিকতা আৰু ধৰ্মৰ এক প্ৰণালী।

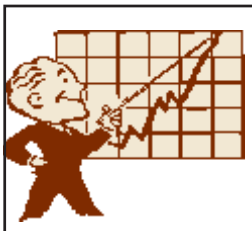
কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধৰ লগতে সংসাৰৰ মোহবন্ধন ত্যাগ কৰি সন্ন্যাস ব্ৰত ল'বলৈ প্ৰস্তুত হোৱা অৰ্জুনক শ্ৰীকৃষ্ণই প্ৰদান কৰা কৰ্মযোগ বিদ্যাৰ প্ৰকাশেই হৈছে 'গীতা'ৰ মূল লক্ষ্য। এই প্ৰসংগত অৰ্জুনে শ্ৰীকৃষ্ণক উদ্দেশি কৰা প্ৰশ্নৰ উল্লেখ কৰিব পাৰি, "যদি তোমাৰ বিবেচনাত জ্ঞানযোগ, কৰ্মযোগতকৈ শ্ৰেষ্ঠ, তেন্তে হে জনাৰ্দন, তুমি মোক কিয় এই ভয়ংকৰ কৰ্মত অৱতীৰ্ন হ'বলৈ কৈছা?" এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত শ্ৰীকৃষ্ণই আগবঢ়োৱা মতামতে কৰ্মযোগত এনেদৰে অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে, "কৰ্ম নকৰাকৈ কোনো জীৱই এটা মুহূৰ্তৰ বাবেও জীয়াই থাকিব নোৱাৰে; সকলো জীৱই নিজ অন্তৰ্জাত স্বভাৱ অনুসৰিয়ে কৰ্ম কৰিবলৈ বাধ্য।" কিন্তু কৰ্মৰ সৈতে জড়িত মূল সমস্যা হৈছে যে ই

বন্ধনৰ কাৰক। কিন্তু মোক্ষলাভৰ পথ হিচাপে কৰ্মই বান্ধোনৰ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে, তিলকৰ মতে, 'গীতা'ই কৰ্ম সম্পাদনৰ বাবে আগবঢ়োৱা পৰামৰ্শ হৈছে এনেধৰণৰ, "সকলো কৰ্ম মোক (শ্ৰীকৃষ্ণ) অৰ্পন কৰি, সমগ্ৰ চেতনা আত্মাত নিবিষ্ট কৰি, বাসনা আৰু অহংকাৰৰ পৰা মুক্ত হৈ যুদ্ধ কৰিবলৈ প্ৰস্তুত হোৱা"। এনেধৰনৰ কৰ্মই প্ৰকৃত কৰ্মবাদ আৰু মুক্তিলাভৰ উপায়। এনেদৰে 'গীতা'ই বাহ্যিক অনাসক্তি আৰু সন্ন্যাসৰ বিপৰীতে আন্তৰিক সন্ন্যাসৰ আদৰ্শ প্ৰদৰ্শন কৰিছে। তিলকৰ কৰ্মযোগৰ ব্যাখ্যাত কেৱল নৈতিকতাই নহয়, ৰাজনৈতিক দিশত ইয়াৰ প্ৰয়োগেও গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। কাৰণ তেওঁৰ মতে কৰ্মযোগ কেৱল সৰ্ব্বোচ্চ নৈতিক আদৰ্শ ব্ৰহ্মলাভৰ পথ হোৱাৰ বিপৰীতে ৰাজনৈতিক আদৰ্শ স্বৰাজ আৰু সামাজিক কল্যান প্ৰতিষ্ঠাৰ পথ। তেওঁৰ মতে স্বৰাজৰ আদৰ্শ আত্মাৰ নিজস্ব স্বৰূপতে নিহিত আত্ম উপলব্ধি কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা প্ৰতিজন কৰ্মযোগীয়ে স্বৰাজৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুভৱ কৰি ইয়াক প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে কৰ্ম কৰি যাবলৈ সদা প্ৰস্তুত হ'ব পাৰে। সেয়েহে তিলকে কৈছে "স্বাধীনতা প্ৰতিজন ব্যক্তিৰ জন্মস্বত্ব"। তিলকৰ ব্যাখ্যা অনুসৰি 'গীতা'ত যদিও জ্ঞান আৰু ভক্তিযোগৰ উল্লেখ আছে, কিন্তু গ্ৰন্থখনিয়ে কৰ্মযোগকহে মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ শ্ৰেষ্ঠ পথৰূপে অভিহিত কৰিছে। কাৰন 'গীতা'ৰ মূল লক্ষ্য তথা উদ্দেশ্যই হৈছে মানৱৰ সৰ্বাঙ্গীন বিকাশৰ নৈতিক আৰু ধৰ্মীয় আচৰন হিচাপে কৰ্মযোগৰ সবিচাৰ আলোচনা কৰা। তিলকে কৰ্মযোগক মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ শ্ৰেষ্ঠ পথৰূপে বিবেচনা কৰাৰ যুক্তি হৈছে যে জ্ঞান ভক্তি নাইবা জীৱন মুক্তি লাভৰ পিছতো বিদেহ মুক্তি লাভ নকৰা পৰ্যন্ত এজন ব্যক্তি কৰ্ম কৰি যাবৰ বাবে বাধ্য। উল্লেখযোগ্য যে তিলকেই প্ৰথমবাৰৰ বাবে 'গীতা'ৰ দৰ্শনত নিহিত নৈতিকতা আৰু উপযোগিতাবাদৰ পদ্ধতিগত ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। যিহেতু তেওঁ সন্ন্যাসবাদৰ বিপৰীতে কৰ্মযোগক শ্ৰেষ্ঠত্ব প্ৰদান কৰিছে।

১.৪.৩ ভক্তিযোগ নাইবা ভক্তিমার্গ

তিলকৰ ব্যাখ্যা অনুসৰি যুক্তি লাভৰ ক্ষেত্ৰত ভক্তি কেতিয়াও শ্ৰেষ্ঠ পথ হ'ব নোৱাৰে। মুক্তি নাইবা মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ দুটাই মার্গ আছে আৰু সেয়া হৈছে জ্ঞান কৰ্ম মার্গ। যদিও ভক্তিক এক প্ৰকাৰৰ যোগৰূপে অভিহিত কৰিব পাৰি, কিন্তু ভক্তিমার্গ কেতিয়াও স্বতন্ত্ৰ মার্গ নহয়। তিলকৰ মতে গীতাই প্ৰকৃততে কেৱল এটা মার্গকহে সমর্থন কৰিছে। সেয়া হৈছে কৰ্মযোগৰ পথ, যি জ্ঞানৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত আৰু য'ত ভক্তি এক অন্যতম গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান। অন্য কথাত ক'বলৈ গলে, জ্ঞানলাভৰ বাবে ভক্তি প্ৰয়োজনীয় আৰু জ্ঞান ব্যতিৰেকে নিষ্কাম কৰ্ম অসম্ভৱ। তিলকৰ উদ্ধৃতি অনুসৰি, "গীতা'ৰ মতে

জ্ঞান আৰু ভক্তিযুক্ত নিষ্কাম কর্মৰ পথেই হৈছে শ্রেষ্ঠ পথ।" ভক্তি যিহেতু উপাস্য আৰু উপাসকৰ দ্বৈততাৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত, সেয়েহে মুক্তিৰ চৰম পর্য্যায় অর্থাৎ আত্মা আৰু ব্রহ্মাৰ অভিন্নতা উপলব্ধিৰ অৱস্থাত ভক্তি বর্তি থাকিব নোৱাৰে। উপাসনা হৈছে ভক্তিৰ অন্যতম উপাদান। উপাসনাৰ প্রকৃতিৰ ক্ষেত্রত 'গীতা'ৰ মত হৈছে যে, ভক্তই যি উপায়েৰে উপাসনা নকৰক কিয়, সেয়া উপাস্য ঈশ্বৰৰ বাবে গ্রহণীয়। ভক্তিযোগত যেতিয়া এজন ভক্তই নিজকে সম্পূর্ণৰূপে ঈশ্বৰত সমর্পন কৰে, ক্রমান্বয়ে তেওঁৰ বোধশক্তিৰ একাগ্রতা বৃদ্ধি হয় আৰু এনেদৰেই তেওঁ অৱশেষত সম্পূর্ণৰূপে নিজ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰিবলৈ সক্ষম হয়। 'গীতা'ত উল্লেখ আছে, "ভক্তিৰ জড়িয়তে এজন ভক্তই যেতিয়া তেওঁৰ স্বৰূপ আৰু স্থিতিৰ জ্ঞান অর্জন কৰে, তেওঁ মোক (ঈশ্বৰক) চিনি পাবলৈ সক্ষম হয় আৰু এনেদৰে মোৰ (ঈশ্বৰ) মাজত বিলীন হয়।" যিহেতু জ্ঞান আৰু নিষ্কাম কর্মৰ মাজত কোনো বিৰোধিতা নাই, সেয়েহে ভক্তি আৰু সকলো ফলাকাংক্ষা ঈশ্বৰত সমর্পন কৰি সম্পাদন কৰা কর্মৰ মাজতো কোনো পার্থক্য নাই। তিলকৰ মতে, এনেদৰে 'গীতা'ই গভীৰ ভক্তি পূর্ণ নিষ্কাম কর্মক সমর্থন কৰিছে। এবাৰ নিজকে সম্পূর্ণৰূপে ঈশ্বৰত সমর্পন কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা ভক্তক জাগতিক কোনো কামনাই আকর্ষন কৰিব নোৱাৰে। এনেদৰে তিলকৰ ব্যাখ্যাত ভক্তি হৈছে মুক্তিলাভৰ পৰম পথ কর্মযোগৰ সহায়কাৰী।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১ ঃ তলৰ উক্তিসমূহ সত্য নে অসত্য উল্লেখ কৰক —

(ক) তিলকৰ মতে কর্মযোগ হৈছে জ্ঞানযোগ আৰু ভক্তিযোগতকৈ শ্রেষ্ঠ। (সত্য/অসত্য)

.....

.....

(খ) জ্ঞান যোগ হৈছে আত্মা আৰু জড়ৰ প্রভেদ জ্ঞান। (সত্য/অসত্য)

.....

.....

(গ) তিলকৰ মতে জ্ঞান যোগ লাভৰ পিছতহে কর্মযোগ প্রাপ্তি সম্ভৱ। (সত্য/অসত্য)

.....

.....

(ঘ) ভক্তিযোগ হৈছে জ্ঞানযোগৰ সহায়কাৰী আৰু জ্ঞানযোগ কর্মযোগৰ সহায়কাৰী। (সত্য/অসত্য)

.....

.....

প্রশ্ন ৭ ঃ তিলকৰ মতে 'গীত'ত তিনি প্রকাৰৰ যোগৰ মাজত কিদৰে সম্পর্ক প্রতিষ্ঠা কৰা হৈছে? আলোচনা কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন ৮ ঃ তিলকৰ মতে কোন প্রকাৰৰ যোগ আন দুই প্রকাৰৰ যোগতকৈ শ্রেষ্ঠ আৰু কিদৰে?

.....

.....

১.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- তিলকৰ গীতাৰ ব্যাখ্যা 'গীতা ৰহস্য' প্রধানত গীতাৰ অধিবিদ্যা আৰু নীতি বিদ্যাৰ সৈতে জড়িত।
- গীতাৰ অধিবিদ্যাত ব্রহ্ম, আত্মা আৰু জগত আদিৰ আলোচনা কৰা হৈছে।
- নীতিবিদ্যাৰ অধীনত তিনি প্রকাৰৰ যোগ আৰু সেইসমূহৰ মাজৰ সম্পর্কৰ আলোচনা কৰা হৈছে।
- তিলকে তেওঁৰ 'গীতা ৰহস্য'ত কর্মযোগ আৰু তেওঁৰ স্বৰাজৰ আদর্শৰ সম্পর্ক স্থাপনৰ প্রচেষ্টা কৰিছে আৰু ইয়াৰ জড়িয়তে সমাজ দর্শন আৰু ৰাজনৈতিক দর্শন অন্তর্ভুক্ত হৈছে।

১.৬ অধিক জানিবলৈ

১. তিলক, বাল গংগাধৰ (প্রথম খণ্ড) (১৯৩৫), শ্রীমদ্‌ভগৱদ গীতা ৰহস্য পুনাঃ এম/এচ তিলক ব্রাদার্চ।

২. তিলক, বাল গংগাধৰ (দ্বিতীয় খণ্ড) (১৯৩৫) শ্রীমদ্‌ভগৱদ্‌ গীতা ৰহস্য, পুনা ঃ এম এচ তিলক ব্রাদার্চ।

৩. সৰোজ, জি. ভি. (১৯৮৫), তিলক এণ্ড শংকৰ অন দ্যা গীতা, নিউ দেল্‌হি ঃ ষ্টাৰলিং পাব্লিচার্ছ প্রাইভেট লিমিটেড।

৪. কলিতা, এইচ. চি. (২০০১), গীতাঃ এ ছিনথেছিচ য়োগ, গুৱাহাটী ঃ ই বি এইচ পাব্লিচার্ছ।

১.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) জীৱাত্মা আৰু পৰমাত্মা

(খ) নির্গুন ব্রহ্ম আৰু সগুন ব্রহ্ম

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) সত্য

(খ) সত্য

(গ) সত্য

(ঘ) সত্য।

১.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) অতি চমু প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ 'গীতা'ৰ ব্যাখ্যাৰে তিলকে ৰচনা কৰা গ্রন্থখনৰ নাম লিখক।

প্রশ্ন ২ ঃ 'গীতা'ৰ ব্যাখ্যাৰে তিলকে কেইটা খণ্ডত গ্রন্থ ৰচনা কৰিছিল?

প্রশ্ন ৩ ঃ তিলকৰ মতে, 'গীতা'ত কেইপ্রকাৰৰ ব্রহ্মক স্বীকাৰ কৰা হৈছে?

প্রশ্ন ৪ ঃ 'গীতা'ই জগতৰ সৃষ্টিক স্বীকাৰ নে অস্বীকাৰ কৰে?

প্ৰশ্ন ৫ ঃ জ্ঞান যোগে বাহ্যিক বস্তু আভ্যন্তৰিন বস্তুৰ জ্ঞানক সূচায়।

প্ৰশ্ন ৬ ঃ 'গীতাই কি ধৰণৰ সন্ন্যাসৰ কথা কয়?

প্ৰশ্ন ৭ ঃ তিলকৰ মতে, কোন প্ৰকাৰৰ যোগ অন্য প্ৰকাৰ সমূহতকৈ শ্ৰেষ্ঠ?

(খ) চমু প্ৰশ্ন (প্ৰায় ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন **১** ঃ 'গীতা'ৰ জ্ঞানযোগৰ ধাৰণা

প্ৰশ্ন **২** ঃ 'গীতা'ৰ কৰ্মযোগৰ ধাৰণা

প্ৰশ্ন **৩** ঃ 'গীতা'ৰ ভক্তিযোগৰ ধাৰণা

(গ) দীঘল প্ৰশ্ন (প্ৰায় **৩০০-৫০০** শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন **১** ঃ তিলকৰ ব্যাখ্যা অনুসৰি 'গীতা'ৰ অধিবিদ্যাৰ এটি আলচ যুগুত কৰক।

প্ৰশ্ন **২** ঃ তিলকৰ ব্যাখ্যা অনুসৰি 'গীতা'ৰ নীতিবিদ্যাৰ আলোচনা কৰক।

****

অধ্যায় ২ ঃ ৰবীন্দ্রনাথ ঠাকুৰৰ মানৱতাবাদ

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য

২.২ পৰিচয়

২.৩ মানৱতাবাদ ঃ কি হয়

২.৪ Tagore ৰ মানৱতাবাদী মনোভাৱ

২.৫ মনুষ্যত্ব আৰু প্ৰকৃতিৰ বান্ধোন

২.৬ মনুষ্য জাতিৰ জৰিয়তে ঈশ্বৰ সেৱাৰ প্ৰতি আকাংক্ষা

২.৭ ধৰ্মই হৈছে মনুষ্যত্বৰ ভেঁটি

২.৮ প্ৰেম আৰু উৎসৰ্গা মনুষ্যত্বৰ এক অটুট অংগ

২.৯ মানৱ সেৱা হৈছে মুক্তিৰ উৎস

২.১০ মনুষ্যত্ব সমাজতকৈ মহান

২.১১ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

২.১২ অধিক জানিবলৈ

২.১৩ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

২.১৪ আৰ্হি প্ৰশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- মানৱতাবাদ সংজ্ঞা দিবলৈ পাৰিব
- Tagore ৰ মানৱতাবাদক ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- Tagore ৰ মানৱতাবাদৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্যসমূহক বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

Robindranath Tagore (১৮৬১-১৯৪১) হৈছে আধুনিক ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰসিদ্ধ ব্যক্তিত্বসকলৰ এজন যিয়ে স্থানীয় ও ৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰতিবন্ধকতা নেওঁচি তেওঁৰ সমগ্ৰ জীৱনৰ কালছোৱাত আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় সন্মান লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। তেওঁ এজন সু-সংঘবদ্ধ দাৰ্শনিক

নাছিল, অথচ তেওঁৰ কর্মৰাজি আৰু ধাৰণাসমূহৰ পিছত থকা বিশ্বদৃষ্টি জটিল হোৱাৰ উপৰিও মৌলিক আছিল। যদিও তেওঁ সু-সংবদ্ধ আকাৰত দার্শনিক প্রৱন্ধ লিখা নাছিল, কিন্তু বহুতো ৰচনা লিখিছিল আৰু বক্তব্য আগবঢ়াইছিল, য'ত তেওঁৰ বিশ্বদৃষ্টিক এক কাব্যিক ৰূপত অংকন কৰিছিল। সেই কাৰণে Tagore ৰ দর্শৰ বিষয়ে ড° ৰাধাকৃষ্ণনে সচাকৈয়ে উপলব্ধি কৰিছিল 'ই হৈছে অধিবিদ্যাৰ এক যুক্তিসংগত বিষয়তকৈ আত্মাৰ এক দীর্ঘ নিশ্বাস' দর্শনৰ এক ব্যৱস্থাৰ পৰিৱর্তে এক পাৰিপার্শ্বিক অৱস্থা। কিন্তু আমি অনুভৱ কৰো যে এই পাৰিপার্শ্বিক সত্যতাৰ এক বিশেষ দৃষ্টিত অর্পন কৰা হৈছে। যদিও কবিতা দর্শন নহয়, কিন্তু Tagore ৰ কর্মৰাজিৰ পৰা তেওঁ দার্শনিক দৃষ্টিভংগী নিঃসৃত কৰাটো আমাৰ বাবে সক্ষম। ('It is a sigh of the soul rather than a reasoned account of Metaphysics ; an atmosphere rather than a system of philosophy. But we feel that the atmostphere is charged with a particular vision of Reality. Though poetry is not philosophy it is possible for us to derive Rabindranaths works his Philosophical views.')। আন এঠাইত তেওঁ উল্লেখ কৰিছিল 'আমাক দর্শনৰ বিষয়ে ক'বলৈ যদিও কলাৰ এক প্রকাৰ হিচাপে কবিতাৰ ই লক্ষ্য নহয়, তথাপিও যেতিয়ালৈকে ই এক দার্শনিক দৃষ্টিভংগীৰ লগত চামিল নহয়, ইয়াৰ উদ্দেশ্য পৰিপূর্ণ হ'ব নোৱাৰে। ই জীৱনৰ এক ব্যাখ্যা আগবঢ়াবই লাগিব, আমাক সত্যতাৰ এক সম্পূর্ণ মতামত দিবই লাগিব। কবিতা সন্তোষজনক হ'ব নোৱাৰে আৰু আনন্দ প্রদান কৰিব নোৱাৰে, যদিহে ইয়াৰ আকাৰৰ জৰিয়তে অনাদি অনন্ত (eternal) ক প্রকাশ নকৰে। (Though it is not the aim of poetry ..... Philosophie vision. It must offer ..... view of Reality. Poetry would not ..... through its form.)। এই কথা স্বীকাৰ কৰা হয়ে, Tagore ক এজন সম্পূর্ণ মানৱ ৰূপে জনা যায়, যিজনে তেওঁৰ কবিতাৰ মাজত ধর্ম, সৌন্দর্য্য বিদ্যা, শিক্ষা, জাতিয়তাবাদ আৰু সামাজিক গতিবিজ্ঞানৰ পৰা আৰম্ভ কৰি আন্তঃৰাষ্ট্রীয়বাদ আৰু জাতি সম্বন্ধ এইসকলোবোৰকে সামৰি ৰাখিছে। Tagore ৰ বিশ্বজগতৰ এক দার্শনিক দৃষ্টি আছিল। তেওঁৰ দার্শনিক দৃষ্টিৰ সন্মুখত মানুহ, প্রকৃতি আৰু বিশাল বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ ৰহস্যই নিজে নিজকে প্রকাশ কৰিছে, আৰু এই বোধশক্তিৰ পৰাই তেওঁ সত্যক উপলব্ধি কৰিছিল। সেই কথাই Tagore ক এজন দার্শনিক বুলি দাবী কৰিবলৈ আমাক ভিত্তি প্রদান কৰিছে। তেওঁৰ লিখনি সমূহৰ জৰিয়তে মানৱ জীৱনক উচ্চমান প্রদানৰ যি অৱদান আগবঢ়াইছে, তাত প্রতিফলিত হয় যে পৃথিৱীত থকা সকলো মানুহৰ আৱেগ, অনুভূতি আৰু স্পৃহা আদি পার্থিৱ বা ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য।

২.৩ মানৱতাবাদ ঃ ই কি ?

মানৱতাবাদ হৈছে স্বর্গীয় নাইবা আদি ভৌতিক বিষয়ত কৈ মানৱজাতিৰ প্রতি থকা প্রাথমিক গুৰুত্বৰ লগত জড়িত চিন্তাৰ এক বৌদ্ধিক ৰূপৰেখা নাইবা ব্যৱস্থা। ই এক দার্শনিক

দৃঢ়তা, যিয়ে ব্যক্তিগত আৰু সামূহিকভাৱে মানৱজাতিৰ মূল্য আৰু অভিকৰণৰ ওপৰত জোৰ দিয়ে। সাধাৰণতে, ই প্রতিষ্ঠিত মতবাদ নাইবা বিশ্বাসৰ ওপৰত সমালোচনাত্মক চিন্তা আৰু প্রমাণক অগ্রাধিকাৰ দিয়ে। মানৱতাবাদৰ সৈতে পৰিচিত হোৱা ক্রমাগত বৌদ্ধিক বিকাশ বা গতি অনুসাৰে 'Humanism' — শব্দটো অর্থৰ পৰিৱর্তন হয়। মানৱতাবাদৰ এই সময়ছোৱাত আমি 'মানুহ' ধাৰণাটোক সকলো বস্তুৰেই কেন্দ্রবিন্দু ৰূপে বুজো।

২.৪ Tagore ৰ মানৱতাবাদী মনোভাৱ

Tagore ৰ মানৱতাবাদী মনোভাৱে তেওঁৰ চিন্তাধাৰাৰ সকলোবোৰ দিশকে ব্যাপ্ত কৰিছে, কিন্তু তেওঁ কেতিয়াও ইয়াক ঠেক অৱতাৰবাদৰ মর্য্যদালৈ লৈ যোৱাত অনুমতি দিয়া নাই। এই কথা সাব্যস্ত কৰিব পাৰি যে Tagore ৰ দর্শনক অন্তঃব্যক্তিক (inter-personal) সম্বন্ধৰ ধাৰণাটোৰ জৰিয়তেহে বহলভাৱে প্রকাশ কৰিব পৰা যায়। অন্তঃব্যক্তিক সম্বন্ধৰ সৈতে সঙ্গঁতি থকা তেওঁৰ মানৱতাবাদৰ ব্যাখ্যা দিবলৈ তেওঁৰ 'মানুহ' সম্পর্কে থকা ধাৰণাটোৰ বেছি গভীৰলৈ যোৱাটো প্রয়োজনীয়। তেওঁৰ মানুহৰ ধাৰণাটোৱে আমাক মানুহৰ প্রকৃত জ্ঞানৰ যোগান ধৰে, প্রকৃতিগতভাৱে যি সীমিত আৰু অসীম, জীৱবিজ্ঞান সম্বন্ধীয় (জৈৱিক) আৰু আধ্যাত্মিক 'মানুহ' নাইবা ব্যক্তিত্বৰ বিষয়ে তেওঁৰ মতামতসমূহ তেওঁৰ বিভিন্ন লেখনি বিশেষকৈ সাধনা (Sadhana, 1913), (Personality 1917), (Creative Unity 1922), আৰু (The Religion of Man 1930) ত দেখিবলৈ পোৱা যায়।

Tagore য়ে তেওঁৰ দার্শনিক যাত্রা উপনিষদ আৰু বেদান্তৰ পৌৰাণিক ভাৱতীয় চিন্তাধাৰাৰে পৰিচালিত হৈছিল। এইবোৰ ধর্মশাস্ত্রই মনুষ্যজাতিৰ উচ্চ নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক প্রমূল্যক প্রতিনিধিত্ব কৰে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰাই অনুপ্রাণিত হৈ Tagore ৰ দর্শন মনুষ্যজাতিৰ প্রতি আকর্ষিত হয়, যাক কোৱা হয় মানৱতাবাদ। পৌৰাণিক আৰু সমসাময়িক ভাৱতীয় দার্শনিকসকলৰ দৰে Tagore ও তেওঁৰ মানৱীয় দৃষ্টিকোণত আধ্যাত্মিকতাবাদৰ পিনে ঢাল খাইছিল আৰু 'মানুহ' ধাৰণাটোৱে তেওঁৰ দর্শনত এক উন্নত স্থান ধাৰন কৰিছিল। এনেদৰেই তেওঁ প্রকৃতি আৰু বস্তুকে কেৱল মানৱীয়কৰণ নকৰি ঈশ্বৰকো মানৱীয়কৰণ কৰিছে। Tagore ৰ মতে বাহ্যিক জগতখন 'মানৱ আত্মাৰ এক দোলন' (Cradle for a human spirit) ৰ বাহিৰে আন একো নহয়। দেখা যায়যে Tagore ৰ চিন্তাত জীৱন, সুৰ-তাল-মান, সৌন্দর্য্য, ঐকতা, শৃংখলা, প্রেম, আনন্দ, সঙ্গীতৰ সকলো মানৱ ধাৰণা গুৰুত্বপূর্ণ হৈ পৰিছে। এইবোৰ ধাৰণা আৰু অধিক গুৰুত্বপূর্ণ আৰু অর্থপূর্ণ হৈ উঠে, যেতিয়া সেইবোৰ মানৱ প্রমূল্যৰ সৈতে সম্বন্ধযুক্ত হৈ উঠে। Tagore ৰ লিখনিসমূহত সকলো ঠাইতে সর্বসন্মতিমূলক নিদর্শন আৰু উপমা আছে, যিয়ে কবি দার্শনিকজনৰ তীব্র মানৱীয় স্বভাৱৰ নির্দেশ দিয়ে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১ ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক ঃ

(ক) Tagore য়ে মানৱতাবাদৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰা গ্রন্থকেইখন হ'ল ....., ... আৰু .....।

.....

.....

প্রশ্ন ২ ঃ Tagore ক এজন দার্শনিক ৰূপে দাবী কৰিব পৰা যায়নে? কাৰণ দর্শোৱা।

.....

.....

প্রশ্ন ৩ ঃ মানৱতাবাদ কি?

.....

.....

Tagore ৰ বিস্তৃত লিখনিসমূহৰ পৰা তলত দিয়া মানৱতাবাদৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ নিঃসৃত কৰা হৈছে —

২.৫ মনুষ্যত্ব আৰু প্রকৃতিৰ বান্ধোন

Tagore ৰ মনুষ্য নাইবা মানৱ ব্যক্তিত্বৰ ধাৰণাই প্রকৃতিৰ সৈতে আত্মীয়তাৰ অনুভৱৰ উপলব্ধিৰ জৰিয়তে নিজা সোৱাদ বিচাৰি ফুৰে। ল'ৰালিকালৰ দিনৰে পৰাই তেওঁ প্রকৃতিৰ সৌন্দর্য্য, সূর্য্য উদয় হোৱা, চৰাইবোৰৰ কোলাহল আৰু গছৰ মাজে মাজে বতাহৰ শব্দ আদিৰ দ্বাৰা মোহিত হৈ পৰিছিল। তেওঁৰ মতামত আছিল যে প্রকৃতিয়ে নিজকে কেতিয়াও বঞ্চিত নকৰে বৰং মানৱ প্রকৃতিৰ সৈতে ইয়াৰ নিজস্ব শ্বাশ্বত তথা সনাতন বান্ধোনেৰে সৈতে এজন ব্যক্তিৰ আত্মৰ প্রতি ইয়াৰ সত্য ৰঙহে প্রকট কৰে। প্রকৃতিৰ (Nature) মানুহৰ লগত অনিবার্যভাৱে সম্পর্কবদ্ধ। প্রকৃতিৰ বিস্তাৰত আমি অজ্ঞাত বা অপৰিচিত নহয়, আমি প্রকৃতিৰ আত্মীয় স্বজন। তেওঁ সুন্দৰ প্রকৃতিক আমাৰ মাতৃৰ সৈতেও তুলনা কৰিছে। Tagore য়ে লিখিছে 'যেতিয়া মই

পুৱা পোহৰলৈ চাওঁ, তেতিয়া মই এক মূহুর্ততে অনুভৱ কৰো যে মই এই জগতখনত এজন অপৰিচিত ব্যক্তি নহয়। এই নাম আৰু আকাৰ বিহীন অবোধগম্য সত্তাই মোক নিজৰ মাতৃৰ ৰূপত দুবাহুত আকোঁৱালি লয়।' (When in the morning I looked upon the light I felt .....in the form of my own mother)। Tagore য়ে ভাৱে যে অনিবার্য্যভাৱে চেতনা বা বোধ শক্তি (Senses) দুটা আছে য'ত আমি প্রকৃতিৰ সৈতে আমাৰ সম্বন্ধৰ বিষয়ে চিন্তা কৰিব পাৰো — এটা হৈছে য'ত — আমি সাধাৰণতে ইয়াক এক নিষ্প্রান, জ্ঞানৰ ব্যক্তিগত আকাৰ ভৌতিক আৰু প্রয়োজনীয় আৱশ্যকতাৰ প্রতি মানুহক বন্ধন যুক্ত কৰা হিচাপে মানি লওঁ, আৰু আনটো হৈছে য'ত ই অভিব্যক্তিসমূহৰ সৈতে আমাৰ ব্যক্তিত্বক সন্তোষপ্রদান কৰে, যিয়ে আমাৰ জীৱনটোক সমৃদ্ধ কৰে আৰু ৰূপ, ৰং, শব্দ আৰু গতিৰ সিহঁতৰ যি সামঞ্জস্যতা তাত আমাৰ কল্পনাক উৎসাহিত কৰে। (S.C. Sengupta) ই তেওঁৰ 'The surplus in Man : The Poets Philosophy of Man ' নামৰ নিবন্ধটি যুক্তি আগবঢ়ায় যে মানুহক আৰু প্রকৃতিৰ মাজৰ অন্তঃ সম্পর্কক নিম্ন নাইবা সম্পর্কৰ স্তৰ আৰু উচ্চ নাইবা সমন্বয়ৰ স্তৰত দেখিবলৈ পোৱা যায়। ইহঁত দুটা ভিন্ন স্তৰ নহয়। বৰঞ্চ, এটা স্তৰ অন্তত আন এটা স্তৰৰ উদ্ভৱক অতিক্রম কৰি যায়। প্রকৃতিৰ সৈতে মানুহৰ অতি সুন্দৰ সম্পর্ক আছে। মানুহে প্রকৃতিৰ সৈতে বিকশিত হয় সিমান দুৰলৈ যিমান দূৰলৈ নিজকে প্রকৃতিৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰে আৰু ইয়াক তেওঁৰ সম্পর্কৰ বাহক কৰি ল'ব পাৰে। প্রকৃতিৰ সহায়ত মানুহে নিজস্ব স্বৰূপৰ সৃষ্টি কৰে, সৌন্দর্য্যৰ সৃষ্টি কৰে আৰু কলা (Art) ৰ সৃষ্টি কৰে। মানুহৰ সৃজনশীলতা আৰু আত্মপ্রকাশত মানুহ তেওঁৰ ভৌতিক সীমাবদ্ধতা চেৰাই গৈ প্রচুৰতাৰ প্রতি সচেতন হৈ উঠে আৰু কলাৰ সৃষ্টিৰ জৰিয়তে পৰম পুৰুষ (Supreme Person) তথা ঈশ্বৰৰ লগত তেওঁৰ সংযোগক প্রেৰণ কৰিবলৈ প্রচেষ্টা কৰে, যিজনে নিজকে তেওঁৰ আগত প্রকাশ কৰে। মানুহৰ সৈতে প্রকৃতিৰ অভিন্ন সম্পর্কক বর্ণনা কৰোঁতে Tagore য়ে ইংৰাজী কবি Wordsworth ৰ এটা কবিতাৰ এটা শাৰীৰ উদ্ধৃতি দিয়ে যে — 'The world is too much with us; late and soon, getting and spending, we lay waste our powers. Little we see in Nature that is ours." Rabindranath Tagore, Personality, in "The english Writings of Rabindranath Tagore" Vol. 2, ed by Sisir Kumar Das (New Delhi : Sahitya Akademi, 2008), 349. Tagore য়ে পৰামর্শ দিয়ে যে মানুহে এটা প্রকৃতিৰ জীৱন যাপন কৰিব লাগে য'ত মানুহে গছ-গছনিক আপডাল কৰিব লাগে, পশু-পক্ষীক খাদ্য দিব লাগে, মাটি, পানী আৰু বায়ুৰ অসীম ৰহস্যক অনুভৱ কৰিবলৈ শিকিব লাগে।

২.৬ মনুষ্য জাতিৰ জৰিয়তে ঈশ্বৰ-সেৱাৰ প্রতি আকাংক্ষা

Tagore ৰ মানৱতাবাদক আৰু অধিক আকর্ষক আৰু প্রেৰণাদায়ক কৰাৰ গুৰুত্বপূর্ণ দিশটো হৈছে যে মানৱ জাতিৰ জৰিয়তে ঈশ্বৰক সেৱা কৰাৰ এক দৃঢ় ইচ্ছা তেওঁৰ আছে। তেওঁ মানুহক

এনে এক ৰূপত ধাৰণা কৰে যে ঈশ্বৰৰ ঈশ্বৰত্বক আঘাট নকৰাকৈ তেওঁ মানুহক এক বিশেষ মর্য্যদা আৰু বিশিষ্টতা প্রদান কৰিছে। Tagore য়ে প্রত্যেক মানুহৰ মাজতে ঈশ্বৰক দেখা পায়। তেওঁৰ দর্শনত ঈশ্বৰ আৰু মানুহ একে সেইবাবে, Tagore ৰ 'Jivan Devata' ৰ ধাৰণাটো এখন স্পষ্ট ছবি যি মানুহ সম্পর্কে তেওঁৰ ধাৰণাটোৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। মানুহৰ স্বৰূপ সম্পর্কীয় Tagore ৰ বর্ণনাটোত থকা এটা গভীৰ অর্ন্তদৃষ্টিয়ে এই সত্য প্রকাশ কৰে যে মানুহৰ স্বৰূপ বা প্রকৃতিৰ দুটা প্রয়োজনীয় দিশ আছে; নিম্ন নাইবা সসীম দিশ আৰু উচ্চ নাইবা অসীম দিশ। যেতিয়া Tagore য়ে তেওঁৰ গ্রন্থ 'The Religion of Man' অত মানুহ সম্পর্কে উল্লেখ কৰে যে 'He is earth's child but heavens heir' (তেওঁ পৃথিৱীৰ সন্তান কিন্তু স্বর্গৰ উত্তৰাধিকাৰী) ইয়াৰ দ্বাৰা তেওঁ এই দুটা দিশৰ বিষয়ে স্পষ্টকৈ নির্দেশ কৰিছে; ভৌতিক (Physical) আৰু আধ্যাত্মিক (Spiritual)। এই ভৌতিক নাইবা সসীম দিশটো জৈৱিক ,শাৰীৰিক আৰু মানসিক সত্যতাৰ আধাৰত নিৰূপিত হয়। আনহাতে, মানুহৰ অসীম দিশটোক বুজোৱা আধ্যাত্মিক দিশটোৱে উচ্চ বিষয়টোৰ প্রেম আৰু স্পৃহাক প্রকাশ কৰে। মানুহ এই প্রকৃতি বা স্বৰূপক কেতিয়াবা Tagore য়ে 'Universal in Man', 'Surplus in Man' নাইবা 'মানুহৰ মাজত উপস্থিত থকা স্বর্গীয় তত্ব ইত্যাদি ৰূপেও বর্ণনা কৰিছে। মানুহৰ এই অসীম দিশটোৰ গুৰুত্বপূর্ণ বৈশিষ্ট্য, যিয়ে মানুহক ঈশ্বৰ সৈতে একে কৰিছে, সেয়া হৈছে যে ইয়াৰ সকলো অভিব্যক্তি আৰু ক্রিয়াকর্ম আনন্দৰ প্রকাশ। সত্য, শিৱ আৰু সুন্দৰক উপলব্ধি কৰিবলৈ মানুহ স্বভাৱজাত আগ্রহ হৈছে আনন্দৰ অভিব্যক্তি। আনন্দ হৈছে মানুহৰ আধ্যাত্মিক আৰু পৰম বিকাশৰ উভয় অৱস্থা। মানৱ আত্মাৰ মাজত নিহিত আনন্দৰ হেতু এনে হয়, যে যেতিয়াই মানুহ কেৱল ভৌতিক বা প্রাকৃতিকৰ ওপৰলৈ উঠে, তেতিয়াই তেওঁ জীৱনৰ চিন্তা, উৎকণ্ঠাবোৰক পাহৰিবলৈ সক্ষম হৈ পৰে। এই কাৰণেই Tagore য়ে মানুহৰ স্বৰূপৰ এই দিশটোক 'জীৱন দেৱতা' (Jivan Devata) আখ্যা দিছে। 'Jivan Devata' হৈছে মানুহৰ মাজত ঈশ্বৰ বা দেৱতা, মানুহৰ মাজত উপস্থিত থকা দেৱত্ব, যিয়ে মানুহক ঈশ্বৰৰ ৰূপত পৰিণত কৰে। তেওঁ অনুভৱ কৰে যে মানুহে পূর্ণতাৰ প্রতি ৰুচি ল'ব পাৰে কেৱল তেতিয়াহে যেতিয়া ইয়াক মানবীয় কৰা হয়। তেওঁৰ ঈশ্বৰ নাইবা বিশ্বজনীন আত্মা স্বর্গত বাস নকৰে বৰং মানুহৰ হৃদয়ত বাস কৰে। 'The Religion of Man' শীর্ষক গ্রন্থখনত ইয়াৰ উদ্দেশ্য বর্ণনা কৰোঁতে Tagore য়ে কয় 'The idea of humanity of our god, orthe Divinity of Man, the eternal is the main subject of this book' (আমাৰ ঈশ্বৰৰ মানৱীয়তাৰ ধাৰণা নাইবা মানুহৰ দেৱত্ব, শাশ্বত ই হৈছে এই গ্রন্থখনৰ প্রধান বিষয়)। ই সঁচা অর্থত Tagore ৰ ঈশ্বৰৰ মানবীয়কৰণৰ অর্থক দর্শাইছে। B.K. Lal ৰ গ্রন্থ 'Indian Philosophy' ত Tagore ৰ ঈশ্বৰৰ মানবীয়কৰণৰ এক স্পষ্ট ছবি ফুটি ওলাইছে। ' .....At times, Man is raised higher to the status of god, at other times, God is brought down to man in so far as divinity is said to be discrnable in the heart of Man."

২.৭ ধর্মই হৈছে মানৱতাৰ ভেঁটি

Tagore ৰ ধর্মৰ ধাৰণাটো মানৱতাবাদৰ ৰঙেৰে আবৃত। তেওঁ আগবঢ়োৱা ধর্মৰ বিষয়টো হৈছে এক পৰম প্রেমৰ জৰিয়তে, ব্যক্তিসত্ত্বাৰ মাজত সার্বজনীন (Universal) ৰ উপলব্ধি। তেওঁৰ মানৱতাবাদী মনোভাৱে তেওঁৰ ধর্মীয় চিন্তাধাৰাকে ব্যাপ্ত কৰিছে। যদিও, তেওঁ প্রথম অৱস্থাত ব্রহ্ম-সমাজী ৰূপে ব্রহ্মসমাজ আৰু শাস্ত্রসম্মত হিন্দুধর্ম সংযোজন কৰি এক ধর্মৰ বিকাশ কৰিছিল, শেষত তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল তাক, যাক তেওঁ 'মানৱ ধর্ম' ('The religion of Man') আখ্যা দিছিল। তেওঁ দাবী কৰে যে সকলো ধর্মীয় নীতি নিয়মৰ প্রতি যি বিশ্বাস কৰে, সিয়েই সঁচা আৰু ই হৈছে মানুহৰ মাজত থকা আত্মাৰ সত্য অভিব্যক্তি। কোনোধৰণৰ প্রতিষ্ঠিত ধর্মক অনুসৰণ নকৰাকৈয়ে, তেওঁ এক সার্বিক মানৱধর্মৰ ধাৰণাক সহজে প্রকাশ কৰিব পাৰে, যাক পবিত্রম আকাৰত 'মানৱতাবাদ' হিচাপে আখ্যা দিব পৰা যায়। Tagore য়ে তেওঁৰ লিখনিত স্পষ্টকৈ প্রকাশ কৰিছে যে কিদৰে তেওঁৰ আধ্যাত্মিক উপলব্ধি লাহে লাহে মানৱ ধর্মলৈ ৰূপান্তৰ হ'ল। তেওঁ কল্পনা কৰে যে পানীৰ পানীত্ব অনিবার্য্যভাৱে ইয়াৰ এক ধর্ম আৰু জুইৰ ফিৰিঙতি জুইৰ ধর্ম; ঠিক সেইদৰে মানুহৰ ধর্ম হৈছে তেওঁৰ আভ্যন্তৰীন সত্যতা। এক ধর্মীয় অভিজ্ঞতা ৰূপে মানুহৰ ধর্ম তেওঁৰ মনৰ ভিতৰতে বিকশিত হয়। সত্য, ধর্মৰ মূখ্য উদ্দেশ্য বা লক্ষ্য হৈছে সকলোবস্তুৰ সৈতে মানুহৰ সমানতা বা সম্বন্ধৰ উপলব্ধি। সেয়েহে, ধর্ম হৈছে জীৱন আৰু অস্তিত্ব আৰু অৱশেষত ই মানৱ ধর্ম নাইবা মানুহৰ ধর্ম। সত্য ধর্ম মানুহৰ মাজত দেৱত্বৰ প্রতি এক প্রয়াস বাদে আন একো নহয়।

২.৮ প্রেম আৰু উৎসর্গা মনুষ্যত্বৰ এক অটুট অংগ

ধর্মক মানুহৰ ধর্ম ৰূপে বর্ণনা কৰি Tagore য়ে ধর্মত প্রেমৰ নিয়ম আগবঢ়াইছে। Tagore ৰ দর্শনত নিহিত হৈ থকা প্রধান নিয়মটো হৈছে প্রেম (Love)। তেওঁ পোষণ কৰে যে জগতত মানুহৰ লক্ষ্য হৈছে পৰম সত্ত্বাৰ পৰা পৃথকীকৰণৰ সচেতনতাক লুপ্ত কৰা আৰু ইয়াক লাভ কৰিব পৰা যায় আত্ম উচ্চর্গা আৰু আত্মসমর্পনৰ দ্বাৰা ইয়াক কেৱল প্রেমৰ জৰিয়তেহে উপলব্ধি কৰা হয়। Tagore কেতিয়াও ভাগৰি পৰা নাই ইয়াক পুনৰ উত্থাপন কৰি যে 'প্রেম' আসক্তিৰ পৰা পৃথক কিয়নো ইয়াৰ কোনো অহংবাদী উদ্দেশ্য নাই। প্রকৃত প্রেমে কোনো লোকৰ প্রেমৰ সৈতে নিজৰ পৰিচয় কৰায়। ই নিজতকৈ অধিক ওপৰলৈ যোৱাটো বুজায়, সেয়েহে ই আনন্দৰ এক উৎস। ইয়াৰ বাবেই প্রেম বোধ (Comprchension) হিচাপে পৰিচিত যিয়ে এক ঐক্যতাত 'সকলো' (All) বোধক নির্দ্দেশ কৰে। প্রেমত অন্তৰ বা পার্থক্যৰ ভাৱনাৰ বিলোপ হয়। Tagore য়ে তেওঁৰ গ্রন্থ 'Sadhana' পৃষ্ঠা ২৯ অত উল্লেখ কৰে যে '.....The meaning of this is that whomsoever we love in him we find our own soul in the highest sense

.....because in them we have grown larger, in them we have touched the great truth which comprehends the whole universe'. সেইকাৰণে, তেওঁৰ লিখনিৰ পৰা এইটো পৰিস্ফুট যে ই হৈছে একমাত্ৰ প্ৰেম, যিয়ে আমাৰ বিবেকক বহল কৰিব পাৰে।

প্ৰেমৰ আন এটা দিশ এইযে ই ত্যাগক পূৰ্বানুমান কৰে। প্ৰেম আৰু ত্যাগ একেলগে আগবাঢ়ে এটাৰ অবিহনে আনটোৱে নিজা কাৰ্য্য হেৰুৱাই পেলায়। মানুহে তেওঁ আধ্যাত্মিক যাত্ৰা প্ৰেমৰ কাৰ্য্যৰ সৈতে আৰম্ভ কৰে, সেইবাবে ব্যক্তিগত বিচাৰসমূহক বলিদান দিবলৈ সক্ষম হৈ পৰে। Tagore য়ে এনেদৰে উপলব্ধি কৰিছিল যে প্ৰেমে মানুহৰ ক্ষনভংগুৰ অৱস্থাক নাইকীয়া কৰে আৰু তেওঁ বিশ্বজনীন মানৱিয়তাৰ সৈতে সম্পৰ্কলৈ আহে। প্ৰেমৰ গুৰুত্বক পুনৰাবৃত্তি কৰি Tagore য়ে 'The gerdener' অত উল্লেখ কৰে 'Trust love even if it brings sorrow ..... lit seerrowful love wake in your eyes',. প্ৰেমৰ ব্যৱহাৰিক দিশটো উল্লেখ কৰি Tagore য়ে কয়যে প্ৰেম কেৱল তাৰ বিষয়ৰ প্ৰতি থকা ভাৱাবেগ বা অনুভূতিপূৰ্ণ মনোভাৱ নহয়, যিহেতু ই নিজৰ ক্ষেত্ৰত কোনো ক্ৰিয়া দাবী কৰে। প্ৰেমৰ ব্যৱহাৰিক দিশটোৱে প্ৰেমৰ অনুভূতিৰ পৰা সৃষ্টি হোৱা আৰু প্ৰেমক প্ৰকাশ কৰা কেতবোৰ সঙ্গঁতিযুক্ত ক্ৰিয়াক নিৰ্দ্দেশ কৰে। মানুহৰ সমাজত প্ৰেমৰ গুৰুত্বৰ প্ৰতি সচেতনতা বৃদ্ধি কৰিবলৈ Tagore য়ে উল্লেখ কৰে যে মানৱ ঐক্যৰ প্ৰেমক কিমান বেছি বিকশিত আৰু প্ৰকাশ কৰিব পৰা যায়, তাৰ দ্বাৰাই এটা সভ্যতাক বিচাৰ আৰু পুৰষ্কৃত কৰিব পাৰি।

২.৯ মানৱ সেৱা হৈছে মুক্তিৰ উৎস

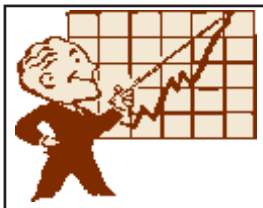
Tagore ৰ মতে পূৰ্ণ স্বাধীনতা হৈছে সম্বন্ধৰ অনুৰূপতা, যাক উপনিষদে কয় যে যিয়ে সকলোতে নিজকে বিচাৰি পায়, তেওঁৰ মাজত সত্যতা কেতিয়াও বহুসময় লুকাই নাথাকে। সেয়েহে মানৱ সেৱাই হৈছে মুক্তিৰ এক উৎকৃষ্ট উৎস। মুক্তিৰ পথ বা উপায় স্বৰূপে তেওঁ ত্যাগৰ পৰিৱৰ্ত্তে নিষ্ঠাক হে প্ৰাধান্যতা দিছে। সাধাৰণতে, ভাৰতীয় দাৰ্শনিক সকলে মুক্তিক পুনৰ জন্ম (Rebirth)ৰ স্বাধীন ৰূপে গ্ৰহণ কৰে। Tagore য়ে অলপ আচুটীয়াকৈ ভাৱে আৰু উল্লেখ কৰে যে পৰম আত্মাক লাভৰ বাবে ব্যক্তিগত আত্মাৰ ত্যাগে সঠিকভাৱে ইয়াৰ প্ৰতি থকা নিষ্ঠাকে বুজায়। মানৱসত্তাই নিষ্ঠাৰ মাজতে আনন্দ বিচাৰি পায়। সেইবাবে মুক্ত আত্মা এক সম্পূৰ্ণ ভিন্ন ব্যক্তি নাইবা এক পৃথক গোট হৈ নপৰে। আনহাতে, তেওঁৰ আত্মকেন্দ্রিক দৃষ্টিকোনে প্ৰেম আৰু আনন্দক স্থান প্ৰদান কৰে।

মানুহৰ পৰম লক্ষ্য হৈছে অমৰত্ব তথা পূৰ্ণ স্বতন্ত্র্যতাৰ উপলব্ধি। ই এনে এক অৱস্থা, য'ত মানুহে তেওঁৰ অহংবাদী জীৱনৰ উৰ্দ্ধলৈ গমন কৰে আৰু সকলো বস্তুৰে এক অপৰিহার্য ঐক্যতাৰ উপলব্ধিক লাভ কৰে। ই আনকি তেওঁক সুখ-দুখ, আৰু ভাল বেয়াৰ মাজৰ পার্থক্যৰো ওপৰলৈ আগবাঢ়ি যোৱাত সক্ষম কৰি তোলে, কিয়নো এইবোৰ পার্থক্য উদয় হয় কেৱল

তেতিয়াহে, যেতিয়া আমি 'মোৰ' আৰু 'তোমাৰ' মাজৰ পার্থক্যক বিশ্বাস কৰো। গীতক অনুসৰণ কৰি Tagore য়ে এই কথাও বিশ্বাস কৰে যে প্রেমৰ বাবে কর্মই কার্যৰ সৈতে স্বাধীনতাক চামিল কৰে। স্বাধীনতাৰ এজন অগাধ বিশ্বাসী হিচাপে তেওঁ উল্লেখ কৰে যে স্বাধীনতাৰ অর্থ হৈছে বিবেকৰ স্বাধীনতা, অহংক অতিক্রম কৰি আনৰ সৈতে আমাৰ সম্বন্ধক বিচাৰ আৰু স্বববন্ধন কৰা। এই ধাৰণাটোক প্রতিষ্ঠা কৰাৰ অর্থে তেওঁ শান্তি নিকেতনত এক শৈক্ষিক অনুষ্ঠান প্রতিষ্ঠা কৰিছিল, য'ত তেওঁ এই ধাৰণা হাজিৰ কৰিছিল, কিন্তু কেতিয়াও প্রচাৰ কৰা নাছিল। এই দিশটোৱে Tagore ক প্রত্যেকজন মানৱ আত্মাৰ স্বাধীনতাৰ এজন সমাজ সংস্কাৰকৰ ৰূপত প্রতিপন্ন কৰিছে আৰু সেইবাবে তেওঁ প্রকৃত অর্থত মানৱতাবাদী।

২.১০ মনুষ্যত্ব সমাজতকৈ মহান

Tagore ৰে তেওঁৰ বিস্তৃত সাহিত্যৰ জৰিয়তে মানুহৰ চৰিত্র আৰু ভাৱ অনুভূতি সমূহৰ সকলো সম্ভাৱনীয় সিদ্ধান্তক প্রকাশ আৰু বিশ্লেষণ কৰিছে। Tagore ৰৰ মানৱতাবাদৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ দিশটো হৈছে যে তেওঁ মানৱতাবাদক সমাজৰ তুলনাত মহানৰূপে স্বীকাৰ কৰিছে। তেওঁ বিশ্ব ভাতৃত্ববোধক পোষণ কৰে আৰু তেওঁৰ কবিতাসমূহে (বিশেষতকৈ তেওঁৰ জীৱনৰ শেষৰ ফালে লিখা) তেওঁৰ মানৱতাবাদৰ দর্শনকে প্রতিফলিত কৰে, য'ত তেওঁ মানুহৰ মাজত বিৰাজমান দেৱত্ব (Divinity) ক আঙুলিয়াই দেখুৱাইছে। Tagore ৰ মানৱতাবাদ বৈদান্তিক নীতিশাস্ত্রৰ দ্বাৰা নির্দেশিত হৈছে আৰু গ্রহণ কৰিছে যে নৈতিক নিয়ম বা আইন মানুহৰ সৃষ্টি আৰু ই হৈছে আশ্চর্য্যজনক সত্যতাৰ সৃষ্টি যে মানুহে আনৰ মাজত নিজকে বেছি উপলব্ধি কৰিব পৰা হৈ পৰে। Tagore য়ে অনুভৱ কৰে যে আমাৰ অভিমান নাইবা স্বহিতার্থে আমি আনৰ ওপৰত আৰোপ কৰা পতনে আমাৰ নিজস্ব মানৱীতাৰে পতন আনে। আত্মাৰ মাজত অস্তিত্বশীল বিশ্বভাতৃত্ব, অর্থাৎ মানৱ জাতিৰ আধ্যাত্মিক একতাৰ জগতত শান্তি বজায় ৰাখিবলৈ প্রয়োজনীয়। তেওঁ উল্লেখ কৰে যে সৌন্দর্য্যাত্মক বোধৰ বিকাশ আৰু কলাত্মক সংবেদনশীলতাৰ উন্নতি সাধনে আমাক জাতিৰ তুলনাত মানৱীয়তাক উচ্চ স্থানত অৱতানৰ কৰোৱাত সহায় কৰে। তেওঁৰ মতে, জগতখন এক সংগীত, যি কেতিয়াও সংগীতজ্ঞৰ পৰা পৃথক হ'ব নোৱাৰে। এই বিশ্বৰ প্রত্যেকটো দিশেই এই সংগীতৰ এক ধ্বনি আৰু সেইবাবে, বিশ্বৰ প্রত্যেক দিশেই অসীমতাক প্রতিফলিত কৰে। কলা, সঙ্গীত আৰু সৌন্দর্য্যাত্মক বোধ আদি হৈছে কেতবোৰ উপায়, যাৰ জৰিয়তে মানুহে বিশ্বভাতৃত্ববোধ, মানৱতাৰ অনুভূতি আদিৰ বিকাশ ঘটাৱ পাৰে। Tagore য়ে মন্তব্য কৰে যে যেতিয়া এজন মানুহে জগতৰ লগত থকা তেওঁৰ সম্বন্ধক উপলব্ধি নকৰে, তেওঁ বন্দী-গৃহত বাস কৰে, যাৰ বেৰবোৰ তেওঁৰ বাবে অচিনাকী। যেতিয়া তেওঁ সকলো বস্তুতে চিৰন্তন আত্মাক বিচাৰি পায়, তেতিয়া তেওঁ মুক্তি লাভ কৰে আৰু তেতিয়াই তেওঁ জগতৰ পূর্ণ তাৎপর্য্য আৱিষ্কাৰ কৰে, য'ত তেওঁ জন্ম গ্রহণ কৰে; তেতিয়া তেওঁ সম্পূর্ণ সত্যতাত নিজকে বিচাৰি পায় আৰু সকলোৰে সৈতে তেওঁৰ একতা প্রতিষ্ঠিত হয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ৪ ঃ Tagore ৰ মানৱতাবাদৰ কেইটামান বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্ৰশ্ন ৫ ঃ Tagore য়ে বৰ্ণনা কৰা মানুহৰ স্বৰূপৰ প্ৰয়োজনীয় দিশ দুটা কি কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন ৬ ঃ প্ৰকৃত ধৰ্মৰ উদ্দেশ্য কি?

.....

.....

২.১১ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- Tagore এজন ব্যৱস্থাগত দাৰ্শনিক নাছিল। কিন্তু তেওঁ এজন পূৰ্ণ মানৱ ৰূপে জনাজাত আছিল, যিজনে তেওঁৰ কবিতাৰ মাজত ধৰ্ম, সৌন্দৰ্য্যবিদ্যা, শিক্ষা, জাতিয়তাবাদ আৰু সামাজিক গতিবিজ্ঞানৰ পৰা আৰম্ভ কৰি আন্তৰাষ্ট্ৰীয়বাদ আৰু জাতি সম্বন্ধ এই সকলোকে সামৰি ৰাখিছে।
- মানৱতাবাদ হৈছে আধিবৈভৌতিক বিষয়তকৈ মানৱজাতিৰ প্ৰতি থকা প্ৰাথমিক গুৰুত্বৰ সৈতে জড়িত চিন্তাৰ এক বৌদ্ধিক ৰূপৰেখা নাইবা ব্যৱস্থা। ই এক দাৰ্শনিক দৃঢ়তা যিয়ে ব্যক্তিগত আৰু সামূহিকভাৱে মানৱজাতিৰ মূল্য ও অভিকৰণৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।
- মানুহে নাইবা ব্যক্তিত্বৰ বিষয়ে ৰ মতামত সমূহ তেওঁৰ লিখনি বিশেষকৈ (Sadhana, 1913), (Personality 1917), (Creative Unity 1922), আৰু (The Religion of Man 1930) ত দেখিবলৈ পোৱা যায়।
- Tagore ৰ মানৱতাবাদী মনোভাৱে তেওঁৰ চিন্তাধাৰাৰ সকলো দিশকে ব্যাপ্ত কৰি

ৰাখিছে। তেওঁৰ দৰ্শন মানৱজাতিৰ সৈতে জড়িত, যাক মানৱতাবাদ ৰূপে জনা যায়। Tagore ৰ লিখনি, চিত্ৰ আৰু কবিতা, সমূহত আমি সদায় এক মানৱ স্পৰ্শ বিচাৰি পাওঁ।

- প্ৰকৃতিয়ে মানুহক তেওঁৰ ব্যক্তিত্ব বিকাশত সহায় কৰে যিমানেই মানুহে তাৰ সৌন্দৰ্য্যক প্ৰকট কৰে। মানুহে প্ৰকৃতিৰ সৈতে বিকশিত হয়, সিমান দূৰলৈ যিমান দূৰলৈ তেওঁ নিজকে প্ৰকৃতিৰ সৈতে পৰিচিত হ'ব পাৰে আৰু ইয়াক তেওঁৰ যোগাযোগৰ বাহক কৰি ল'ব পাৰে।
- মানুহৰ স্বৰূপ সম্বন্ধীয় বৰ্ণনাত Tagore ৰ থকা এক গভীৰ অন্তদৃষ্টিয়ে এই সত্য প্ৰকাশ কৰে যে মানুহৰ স্বৰূপ বা প্ৰকৃতিৰ দুটা প্ৰয়োজনীয় দিশ আছে; নিম্ন নাইবা সসীম দিশ আৰু উচ্চ নাইবা অসীম দিশ। ভৌতিক নাইবা সসীম দিশটো জৈৱিক, শাৰিৰীক আৰু মানসিক সত্যতাৰ আধাৰত নিৰূপিত হয়। আনহাতে, মানুহৰ অসীম দিশ অৰ্থাৎ আধ্যাত্মিক উচ্চ বিষয়টোৰ প্ৰেম আৰু স্পৃহাক প্ৰকাশ কৰে।
- এক প্ৰতিষ্ঠিত ধৰ্মৰ অধীন নোহোৱাকৈয়ে তেওঁ সহজে এক বিশ্বজনীন মানৱ ধৰ্মৰ ধাৰণাটোক প্ৰকাশ কৰিছে, যাক 'মানৱতাবাদ' হিচাপে নামাকৰণ কৰিব পৰা যায়। সত্য ধৰ্মৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হৈছে সকলোৰে সৈতে এজন ব্যক্তিৰ সম্বন্ধৰ উপলব্ধি।
- Tagore ৰ দৰ্শনত নিহিত প্ৰেমেই হৈছে প্ৰধান নীতি। তেওঁ পোষণ কৰে যে জগতত মানুহৰ লক্ষ্য হৈছে পৰম সত্ত্বাৰ পৰা পৃথকীকৰণৰ সচেতনতাক সংহাৰ (annihilate) কৰা আৰু ইয়াক লাভ কৰিব পাৰি কেৱল আত্ম-ত্যাগ আৰু আত্ম সমৰ্পনৰ দ্বাৰাহে। ইয়াক উপলব্ধি কৰিব পৰা যায় কেৱল প্ৰেমৰ জৰিয়তেহে।
- Tagore য়ে উল্লেখ কৰে যে স্বাধীনতাৰ অৰ্থ হৈছে বিবেকৰ স্বাধীনতা 'অহং' ক অতিক্ৰমি আনৰ সৈতে আমাৰ সম্বন্ধক বিচাৰ আৰু স্বৰবন্ধন কৰা।
- আমাৰ মাজত অস্তিত্বশীল বিশ্বভাতৃত্ব, অৰ্থাৎ মানৱ জাতিৰ আধ্যাত্মিক একতা জগতত শান্তি বজাই ৰাখিবলৈ অতি আৱশ্যকীয়। সৌন্দৰ্য্যত্মক বোধৰ বিকাশ আৰু কলাত্মক সংবেদনশীলতাৰ উন্নতিসাধনে আমাক জাতিৰ তুলনাত মানৱীয়তা উচ্চস্থানত অৱতৰণ কৰোৱাত সহায় কৰে।

২.১২ অধিক জানিবলৈ

1. Tagore, R.N. (1917). Personality, London, Macmillan & Co.
2. Tagore, R.N. (1949). The Religion of Man. London George Allen and Unwin.

3. Tagore, R.N. (1950). Creative Unity, London, Macmillan & Co. (Indian Edition).
4. Tagore, R.N. (1947). Sadhana, London, Macmillan & Co.
5. Tagore, R.N. (1961). Towards Universal Man Bombay, Asia Publishing House.
6. La'., Basant Kumar, (1999), Contemporary Indian Philosophy. Delhi, Motilal Banarsidas Publishers.

২.১৩ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (Sadhana, 1913), (Personality 1917), (Creative Unity 1922), আৰু (The Religion of Man 1930)

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ Tagore ৰ মূলত এজন কবি আছিল, কিন্তু তেওঁক এজন দাৰ্শনিক হিচাপে দাবী কৰিব পৰা যায়। যদিও তেওঁ সু-সংবদ্ধ দাৰ্শনিক নিবন্ধ লিখা নাছিল, কিন্তু তেওঁ বহুতো ৰচনা আৰু বক্তৃতাৰ লেখক আছিল, য'ত তেওঁ তেওঁৰ বিশ্বদৰ্শনক এক কাব্যিক ৰূপত দৰ্শাইছে। Tagore ক এজন 'সম্পূৰ্ণ মানৱ' (Complete Man) হিচাপে জনা যায়। যিয়ে তেওঁৰ কবিতাৰ মাজত ধৰ্ম, সৌন্দৰ্য্যবিদ্যা, শিক্ষা, জাতিয়তাবাদ আৰু সামাজিক গতিবিজ্ঞানকে ধৰি আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয়তাবাদ আৰু জাতি-সম্বন্ধ এই সকলোবোৰকে অন্তৰ্ভুক্ত কৰাইছে। ইয়ে আমাক Tagore ক এজন দাৰ্শনিক হিচাপে দাবী কৰাত ভিত্তি প্ৰদান কৰে।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ মানৱতাবাদ হৈছে স্বৰ্গীয় নাইবা আধিভৌতিক বিষয়তকৈ মানৱজাতিৰ লগত জড়িত মৌলিক গুৰুত্ব চিন্তাধাৰাৰ এক ব্যৱস্থা নাইবা এক বৌদ্ধিক দৃষ্টিভংগী।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ Tagore ৰ মানৱতাবাদৰ কেইটামান বৈশিষ্ট্য হ'ল —

(ক) মানৱীয়তাৰ বান্ধোন আৰু প্ৰকৃতি হৈছে — Tagore ৰ মানৱতাবাদৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ।

(খ) ইয়াত মানুহজাতিৰ জৰিয়তে ঈশ্বৰক সেৱা কৰাৰ এক আকংক্ষা থাকে।

(গ) ধৰ্ম হৈছে Tagore ৰ মানৱতাবাদৰ ভেঁটি

(ঘ) প্ৰেম আৰু ত্যাগ হৈছে মানৱতাৰ এক অভিন্ন অংশ।

(ঙ) মানৱতাৰ প্ৰতি থকা সেৱাই হৈছে মুক্তি বা মোক্ষৰ উপায়।

(চ) মানৱতা জাতিতকৈ মহান।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ Tagore ৰ দ্বাৰা বৰ্ণিত মানুহৰ স্বৰূপ বা প্ৰকৃতিৰ দুটা অপৰিহাৰ্য্য দিশ হৈছে নিম্ন নাইবা সসমী দিশ আৰু উচ্চ নাইবা অসীম দিশ।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্রকৃত নাইবা সত্য ধর্ম মানুহৰ মাজত দেৱত্বক উপলব্ধ কৰিবৰ বাবে এক প্রয়াসৰ বাদে আন একো নহয়। সেইবাবে, প্রকৃত ধর্মৰ উদ্দেশ্য হৈছে সকলোৰে লগত এজন ব্যক্তিৰ সম্বন্ধৰ উপলব্ধি।

২.১৩ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) অতি চমু প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ মানৱতাবাদ কি?

প্রশ্ন ২ ঃ Tagore এজন দার্শনিক হয়নে?

প্রশ্ন ৩ ঃ Tagore ৰ দ্বাৰা ৰচিত কেইখনমান গ্রন্থৰ নাম লিখক।

প্রশ্ন ৪ ঃ Tagore ৰ ধর্মৰ ওপৰত এক টোকা লিখক।

প্রশ্ন ৫ ঃ Tagore য়ে বর্ণনা কৰা মানুহৰ প্রকৃতিৰ দুটা দিশ কি কি?

প্রশ্ন ৬ ঃ মানৱতা যে জাতিতকৈ মহান এই সত্য Tagore য়ে কেনেদৰে প্রতিষ্ঠা কৰিছে?

প্রশ্ন ৭ ঃ প্রেম কি?

(খ) চমু প্রশ্ন (প্রায় ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্রশ্ন ১ ঃ Tagore ৰ ধর্মৰ ধাৰণাটোৰ ওপৰত এটা টোকা প্রস্তুত কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ মানৱতাবাদ কি? Tagore ৰ মানৱতাবাদক চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ Tagore য়ে কিদৰে মানুহৰ লগত প্রকৃতিৰ অভিন্ন সম্পর্কক ব্যাখ্যা কৰিছে?

(গ) দীঘল প্রশ্ন (প্রায় ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্রশ্ন ১ ঃ Tagore ৰ মানৱতাবাদৰ বিভিন্ন দিশসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

** *** **

অধ্যায় ৩ ঃ বিবেকানন্দৰ ব্যৱহাৰিক বেদান্ত দৰ্শন

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য

৩.২ পৰিচয়

৩.৩ বিবেকানন্দৰ দৰ্শনত থকা প্ৰভাৱসমূহ

৩.৪ বিবেকানন্দৰ দৰ্শনৰ প্ৰধান ধাৰণাসমূহ

৩.৫ বিবেকানন্দৰ ব্যৱহাৰিক বেদান্ত দৰ্শন

৩.৬ মুক্তি লাভৰ বাবে চাৰিবিধ যোগ

৩.৭ অধিক জানিবলৈ

৩.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকেলোঁ

৩.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৩.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- স্বামী বিবেকানন্দৰ জীৱন বৃত্তান্ত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব,
- যিবোৰ প্ৰভাৱে বিবেকানন্দৰ ব্যক্তিত্বক গঢ় দিছিল সেই প্ৰভাৱবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব,
- বিবেকানন্দৰ ব্যৱহাৰিক বেদান্ত দৰ্শন সম্পৰ্কে চমুকৈ আলোচনা কৰিব পাৰিব,
- বিবেকানন্দৰ ব্যৱহাৰিক বেদান্তক ফঁহিয়াই চাব পাৰিব।

৩.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টোৱে আপোনাক প্ৰাক স্বাধীনতা কালত ভাৰতত বাস কৰা এজন প্ৰখ্যাত ভাৰতীয় চিন্তাবিদ স্বামী বিবেকানন্দৰ জীৱন আৰু দৰ্শন সম্বন্ধে অৱগত কৰাব। স্বামী বিবেকানন্দৰ ১৮৬৩ চনৰ ১২ জানুৱাৰী তাৰিখে কলিকতাত জন্ম হৈছিল। তেওঁক নৰেন্দ্ৰ নামেৰে সৰু কালত নামকৰণ কৰা হৈছিল। তেওঁৰ দেউতাক বিশ্বনাথ দত্ত আৰু মাক ভুবনেশ্বৰী আছিল। তেওঁ কলিকতাতে স্কুলীয়া শিক্ষা লাভ কৰিছিল। তেওঁ ১৮৮৪ চনত বি.এ. পাছ কৰিছিল। তেওঁ পঢ়া-শুনা, শৰীৰ চৰ্চা, সংগীত চৰ্চা, সাহিত্য চৰ্চা, ঘোঁৰা দৌৰা, সাতোঁৰা, মল্লযুদ্ধ ইত্যাদি সকলো

দিশতে পাৰদৰ্শিতাৰ পৰিচয় দিছিল।

শৈশৱ কালৰপৰা বিবেকানন্দ বৰ ধাৰ্মিক আৰু অনুসন্ধিৎসু মনৰ আছিল। সেই স্বভাৱৰ বাবেই তেওঁ বহুতো ভাৰতীয় ধাৰ্মিক তথা পাশ্চাত্য চিন্তাধাৰাৰ গ্ৰন্থ ভালদৰে অধ্যয়ন কৰিছিল। ইয়াৰ পিছত তেওঁৰ জীৱনৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশটো আছিল যেতিয়া তেওঁ ১৮৮১ চনত দক্ষিণেশ্বৰত ৰামকৃষ্ণ পৰমহংসক লগ পাইছিল আৰু তেওঁকেই বিবেকানন্দই তেওঁৰ জীৱনৰ বন্ধু, দাৰ্শনিক তথা পৰামৰ্শদাতা হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছিল। বিবেকানন্দই ভাৰতৰ প্ৰায় সকলো ঠাই পৰিদৰ্শন কৰি ভাৰতীয় লোকৰ প্ৰকৃত সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক অৱস্থাটো বুজি উঠিছিল। তেওঁ অনুভৱ কৰিছিল যে যদিও ভাৰতবৰ্ষৰ এক আধ্যাত্মিক মাহাত্ম্য আছে, তথাপিও ইয়াৰ দৰিদ্ৰতা আৰু সামাজিক ব্যাধিবোৰ আতঁৰাবলৈ ইয়াৰ সংস্কৃতি সক্ষম নহয়। ইয়াৰ বাবে এক আধ্যাত্মিক বিপ্লৱৰ অতিকৈ প্ৰয়োজন। সেইবাবে, তেওঁৰ গুৰু ৰামকৃষ্ণ পৰমহংসৰ মৃত্যুৰ পিছত বিবেকানন্দই এই আধ্যাত্মিক নেতৃত্বৰ দায়িত্ব লৈছিল। তেওঁ ১৮৯৩ চনত চিকাগোত অনুষ্ঠিত ধৰ্মীয় মহাসভাত ভাৰতক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছিল। তাত তেওঁ হিন্দুধৰ্মক পৰিচয় কৰাই প্ৰায় সোতৰ দিন অবিৰতভাৱে এঘাৰটা বক্তৃতা প্ৰদান কৰিছিল। এইদৰেই তেওঁ হিন্দুৰ বেদান্ত আৰু যোগ দৰ্শনক ইউৰোপ আৰু আমেৰিকাত পৰিচয় কৰাই দিছিল।

৩.৩ বিবেকানন্দৰ দৰ্শনত থকা প্ৰভাৱসমূহ

যিহেতু বিবেকানন্দই অনুভৱ কৰিছিল যে ভাৰতীয় লোকসকলে লাহে লাহে আধ্যাত্মিক প্ৰমুল্যবোৰত বিশ্বাস হেৰুৱাই পেলাইছে সেইবাবে তেওঁ এক আধ্যাত্মিক জাগৰণ আনিবৰ বাবে ভাৰতীয় লোকসকলৰ সামাজিক, ধাৰ্মিক আৰু অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ বুজ লৈছিল। তেওঁ সেই সময়ত সমাজত প্ৰচলিত ধৰ্মীয় গোঢ়ামি আৰু অন্ধবিশ্বাসবোৰ আঁতৰাব বিচাৰিছিল। তেওঁ সমাজত বাস কৰা সাধাৰণ মানুহবোৰৰ মাজত এক আধ্যাত্মিক সচেতনতাৰ সৃষ্টি কৰি ধৰ্মীয় পৰিৱৰ্তনৰ সূচনা কৰিছিল।

বিবেকানন্দৰ চিন্তাধাৰা পৌৰাণিক হিন্দু দৰ্শনৰ পৰা বিশেষকৈ বেদান্ত দৰ্শনৰপৰা বিশেষভাৱে প্ৰভাৱান্বিত হৈছিল। তেওঁৰ দৰ্শনৰ প্ৰধান চিন্তাধাৰা উপনিষদ আৰু বেদান্ত দৰ্শনৰ পৰা প্ৰভাৱিত হৈছিল। বেদান্ত দৰ্শনৰ পৰা তেওঁ ব্যক্তিৰ ধাৰণা, ব্যৱহাৰিক বেদান্ত দৰ্শনৰ ধাৰণা বিশেষকৈ সকলো বস্তুৰ মাজৰ ঐক্যৰ ধাৰণাটো বেদান্ত দৰ্শনৰ পৰাই গ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁ সময়ৰ প্ৰয়োজন অনুসৰি বেদান্ত দৰ্শনক নতুনকৈ ভাঙনি কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল। বিবেকানন্দৰ মতে, মানুহে মোক্ষ বা নিৰ্বাণ লাভ কৰিবলৈ হ'লে আধ্যাত্মিক উন্নতিৰ প্ৰয়োজন। এই আধ্যাত্মিক উন্নতি তেতিয়া হ'ব যেতিয়া ব্যক্তিয়ে নিজকে বেদান্ত দৰ্শনৰ শিক্ষাসমূহ গ্ৰহণ কৰি নিজৰ জীৱনত তাক প্ৰয়োগ কৰিব।

বিবেকানন্দই বৌদ্ধ দৰ্শনৰ বোধিসত্ত নামৰ আদৰ্শৰ পৰা মানৱ কল্যাণৰ ধাৰণা, সম্যক কৰ্মান্ত, অজীৱ আৰু মানুহৰ হিত চিন্তা কৰা ইত্যাদি ধাৰণাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈছিল। তেওঁ আকৌ

খ্ৰীষ্টিয়ান ধৰ্মৰ মানৱ কল্যাণৰ বাবে কৰা কাম আৰু মানুহৰ প্ৰতি থকা মৰম-ভালপোৱাৰ আদৰ্শৰ দ্বাৰাও অনুপ্ৰাণিত হৈছিল। তেওঁৰ মতে— মানুহৰ মাজত থকা দেৱত্বৰ ধাৰণা, অসীম আত্মবিশ্বাস আৰু আশাবাদী বিশ্বাসে দৰাচলতে খ্ৰীষ্টিয়ান ধৰ্মত থকা ঈশ্বৰ ৰাজ্য (Kingdom of God) খনকে আঙুলিয়াই। ইয়াৰ উপৰিও ভগবৎ গীতাৰ নিষ্কাম কৰ্মৰ আদৰ্শইও তেওঁৰ ওপৰত অহৰহ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল।

কিন্তু তেওঁৰ জীৱনত সবাতোকৈ প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল তেওঁৰ গুৰু ৰামকৃষ্ণ পৰমহংসই যিয়ে তেওঁৰ গোটেই জীৱন আৰু তেওঁৰ উদ্দেশ্যেক নতুনকৈ গঢ় দিছিল। ৰামকৃষ্ণই তেওঁক আত্মাৰ মহত্ব বা দেৱত্ব, ঈশ্বৰৰ অদ্বৈত, অস্তিত্বৰ একত্ব বা ঐক্য সকলো ধৰ্মৰ একতা ইত্যাদি সম্বন্ধে জ্ঞান দিছিল। ৰামকৃষ্ণই বিবেকানন্দক আধ্যাত্মিক শিক্ষা আৰু ধ্যান সম্বন্ধেও প্ৰশিক্ষণ দিছিল।

৩.৪ বিবেকানন্দৰ দৰ্শনৰ প্ৰধান ধাৰণাসমূহ

বিবেকানন্দ এজন ব্যৱহাৰিক বেদান্তিক যিয়ে ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাক পুনৰুজীৱিত কৰিছিল। তেওঁৰ বেদান্তিক চিন্তাধাৰা কেৱল বিমূৰ্ত অধিবিদ্যামূলক ব্যৱস্থা নাছিল। সচৰাচৰ ব্যক্তিক আত্মাৰ সহায়ত নিৰ্দেশ কৰা হয়। কিন্তু বিবেকানন্দই ব্যৱহাৰিক আধ্যাত্মিকতাৰ কথা কৈছিল। যিকোনো এজন মানুহে যেতিয়া নিজৰ শৰীৰ সম্পৰ্কে চিন্তাচৰ্চা কৰে তেতিয়া তেওঁ মন সম্পৰ্কে পাহৰি যায় আৰু মন সম্পৰ্কে চিন্তাচৰ্চা কৰিলে শৰীৰ সম্পৰ্কে পাহৰি যায়। কিন্তু এই শৰীৰ আৰু মনৰ বাহিৰে ব্যক্তিৰ মাজত অমৰত্বৰ ধাৰণাটোও আছে। বিবেকানন্দৰ দাৰ্শনিক চিন্তাধাৰাত তলৰ কথাবোৰ লক্ষ্য কৰা যায়—

(১) বিবেকানন্দৰ দৰ্শনৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল অদ্বৈতবাদ। তেওঁৰ মতে, পৰম সত্তা হ'ল এক যি কেৱল বৰ্তমানতেই নহয়, বৰঞ্চ অতীত আৰু ভৱিষ্যততো একেই।

(২) বিবেকানন্দই নিজৰ দক্ষতাৰ ওপৰত বিশ্বাস কৰিছিল। সেইবাবে তেওঁ আনকো নিজৰ ওপৰত আত্মবিশ্বাস ৰাখিবলৈ অনুপ্ৰেৰণা যোগাইছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে প্ৰত্যেক মানুহৰে ভিতৰত ব্ৰহ্মৰ শক্তি বিদ্যমান আৰু ধৰ্মই হৈছে প্ৰত্যেক মানুহৰ মাজত সঞ্জীৱিত সেই দেৱত্বৰ শক্তি।

(৩) তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়ে নিজৰ জীৱনত ঈশ্বৰক (God) অনুভৱ কৰিব পাৰে।

(৪) ঈশ্বৰক অনুভৱ কৰিবলৈ প্ৰত্যেক মানুহক সহিষ্ণুতা গুণ লাগিব। কোনো ধৰ্মই ডাঙৰ বা সৰু, উন্নত বা অনুন্নত, বিশাল বা ক্ষুদ্ৰ নহয়। বৰঞ্চ সকলো ধৰ্মই একেটা সত্যক অনুসন্ধান কৰে।

(৫) বিবেকানন্দই প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্যৰ মাজত এক ভাল বা সু সম্বন্ধ স্থাপন কৰিব বিচাৰিছিল। সেইবাবে তেওঁক হিন্দু ধৰ্মৰ মাজত থকা মইমতালিবোৰৰ পৰা বহু ওপৰত আছিল।

তেওঁ তাৰ বাবে ১৮৯৩ চনত আমেৰিকাৰ চিকাগো চহৰত অনুষ্ঠিত ধর্ম মহাসভাত আন ধর্মৰ মানুহবোৰক ভাই-ভনী বুলি সম্বোধন কৰিব পাৰিছিল।

(৬) বিবেকানন্দই তেওঁৰ ব্যৱহাৰিক বেদান্ত দর্শনত সুন্দৰকৈ আলোচনা কৰা মানুহৰ আত্মাৰ স্বাধীনতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্রদান কৰিছিল।

(৭) সকলো আত্মাই প্রামাণিকভাৱে স্বর্গীয় বা পৰিত্র।

(৮) এই স্বর্গীয়তা বা পৰিত্রতাক প্রকাশ কৰাটোৱেই প্রধান উদ্দেশ্য। যিটো কেৱল অন্তর্ৱর্তী আৰু বহির্ৱর্তী স্বভাৱক বা প্রকৃতিক শাসন কৰিহে কৰিব পাৰি।

(৯) ব্যক্তিৰ অত্যাৱশ্যক প্রকৃত গুণ হ'ল সৎচিৎ আনন্দ (Pure consciousness) যি সৎ, মুক্ত আৰু নিত্য (Pure, free, eternal)।

(১০) ব্যক্তি এই অসীম সত্তাৰ অনুভৱৰ লগত এক আৰু এইটোৱেই সকলো ব্যক্তিৰ জীৱনৰ পৰম লক্ষ্য।

(১১) যিহেতু অসীম অনন্ত ব্যক্তি হৈছে সৎ যি দেশ, কাল আৰু কাৰণত্বৰ দ্বাৰা সীমিত নহয়। সেয়েহে প্রত্যক্ষগত ব্যক্তি হৈছে সসীম বা সীমিত।

(১২) যিমানে ব্যক্তিয়ে নিজকে অসীমৰ (Infinite) লগত এক বুলি অনুভৱ কৰে, সিমানে তেওঁ গোটেই মানৱ জাতিৰ লগত একত্ব অনুভৱ কৰিব।

(১৩) শিক্ষাই হৈছে ইতিমধ্যে ব্যক্তিৰ মাজত থকা পূর্ণতাৰ প্রকাশ।

(১৪) ধর্মই হৈছে ইতিমধ্যে ব্যক্তিৰ মাজত থকা দেৱত্বৰ প্রকাশ।

(১৫) মানৱ সেৱাই হৈছে ঈশ্বৰ সেৱা।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১। স্বামী বিবেকানন্দৰ জন্ম কেতিয়া হৈছিল?

_____

প্রশ্ন নং ১। তেওঁ স্কুলীয়া শিক্ষা ক'ত গ্রহণ কৰিছিল?

_____

প্রশ্ন নং ৩। তেওঁ ৰামকৃষ্ণ পৰমহংসক কেতিয়া লগ পাইছিল?

_____

প্রশ্ন নং ৪। ধর্ম মহাসভা কোন চনত অনুষ্ঠিত হৈছিল?

_____

প্রশ্ন নং ৫। বিবেকানন্দৰ দর্শন পৌৰাণিক হিন্দু দর্শনৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হৈছিল নে?

_____

প্রশ্ন নং ৬। তেওঁ বৌদ্ধ আদর্শৰ দ্বাৰা অনুপ্রাণিত হৈছিল নে?

_____

প্রশ্ন নং ৭। বিবেকানন্দৰ ৰাজনৈতিক দর্শনৰ প্রধান ধাৰণাটো কি?

_____

প্রশ্ন নং ৮। খালী ঠাই পূৰণ কৰক ঃ

(ক) শৈশৱতে বিবেকানন্দক _____ নামেৰে জনা হৈছিল।

(খ) বিবেকানন্দই _____ ক তেওঁৰ বন্ধু, দার্শনিক আৰু পৰামর্শদাতা হিচাপে গ্রহণ কৰিছিল।

(গ) ধর্ম মহাসভা _____ চনত আমেৰিকাৰ চিকাগো চহৰত অনুষ্ঠিত হৈছিল।

(ঘ) বিবেকানন্দক _____ বেদান্তিক নামেৰে জনা যায়।

৩.৫ বিবেকানন্দৰ ব্যৱহাৰিক বেদান্ত দর্শন

অদ্বৈত বেদান্তৰ পৰম্পৰা অনুসৰি বিবেকানন্দৰ ব্যক্তিত্বৰ মাজত বিদ্যমান অসীম সম্ভাৱনাৰ ওপৰত অটুত বিশ্বাস আছিল। তেওঁৰ বাবে অটল ব্যক্তি হ'ল এক অসীম উৎস যাক এটা সৰু বাকচৰ ভিতৰত বন্ধ কৰি থোৱা হৈছে আৰু সেই উৎসবোৰে নিজে নিজেই সেই বাকচটোৰ পৰা ওলাই আহিবলৈ চেষ্টা কৰে। ফলস্বৰূপে আমি সকলো সামাজিক ঘটনা পৰিঘটনা দেখিবলৈ পাওঁ। সকলো মানুহৰ মাজতেই তেওঁলোকৰ বর্তমান উন্নতিৰ স্থিতিতকৈ নিজকে অধিক উন্নত কৰিব পৰা সম্ভাৱনা থাকে। আমাৰ মাজত থকা সম্ভাৱনাবোৰক বিভিন্ন দিশত আগবঢ়াই লৈ যাব পৰা স্বাধীনতা তথা ক্ষমতা আমাৰ মাজত আছে। বিবেকানন্দই কৈছিল যে মানুহক সদায় মানসিকভাৱে বাস্তৱিক বা ব্যৱহাৰিক আৰু শাৰীৰিকভাৱে শক্তিশালী হ'বলৈ শিকাব লাগে। দ্বিতীয়তে, তেওঁলোকে যাতে কোনো ব্যক্তিগত আদর্শ লাগিলে যিমান মহান নহওক কিয়, অনুকৰণ নকৰে তাৰ প্রতি লক্ষ্য ৰাখিব লাগে। "Imitation, cowardly imitation never makes for progress. It is verily the sign of awful degradation in a man...do not imitate! Whenever you are under the thumb of others, you lose your own independence...Bring out through your own exertions what you have."

এইদৰে বিবেকানন্দই আমাক ব্যক্তিৰ এক গতিশীল আৰু ক্রমবর্দ্ধমান (dynamic and progressive) ধাৰণা প্রদান কৰিছে। তেওঁৰ ব্যক্তিক দৈৱিক আত্মা (divine spirit) বুলি কোৱাৰ ধাৰণাটো প্রাচ্য আৰু পাশ্চাত্য উভয়লৈ এক মহান উপহাৰ। ব্যক্তিয়ে নিজৰ আত্মাৰ মাধ্যমেদি বিশ্ব আত্মাক অনুভৱ কৰিব পাৰে। কথো উপনিষদৰ মতে অদ্বৈত ব্রহ্ম, সৎচিৎ আনন্দ যি চিৰদিন

শান্ত আৰু বিনন্দীয়া সকলো সসীম ব্যক্তিৰ মাজত বিদ্যমান তথাপিও সেই ব্ৰহ্ম সকলোৰে ওপৰত। সেইদৰে বিবেকানন্দইয়ো কৈছিল যে নিজৰ মাজত সকলো মানুহে অসীম আৰু আত্ম সচেতনতা (self-consciousness) প্ৰতিফলিত কৰে আৰু মানুহৰ ব্যক্তিত্বত এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ হ'ল এয়ে যে ইয়াত এক প্ৰৱল আত্ম সচেতনতা থাকে যিয়ে মানুহক আন সকলো প্ৰাণীৰ পৰা পৃথক কৰে। ব্যক্তিয়ে নিজৰ অন্তৰ্দৃষ্টিৰ সহায়ত নিজৰ প্ৰকৃত সত্তা বা আত্মাক যি জ্ঞাতাও তাক তেওঁৰ মনস্তাত্ত্বিক তথা শাৰীৰিক গঠনৰ পৰা পৃথক কৰে। জীৱৰ মাজৰ পাৰ্থক্যসমূহ কেৱল এই মনস্তাত্ত্বিক আৰু শাৰীৰিক গঠনৰ ফালৰ পৰাহে হয়, আভ্যন্তৰীণ আত্মাৰ প্ৰকৃতি বা স্বভাৱৰ পৰা নহয়। প্ৰকৃতাৰ্থত আত্মা হৈছে সৎ, চিৎ, উজ্জ্বল আৰু ব্ৰহ্মৰ লগত অনুৰূপ। জগতৰ সকলো জীৱৰ আভ্যন্তৰীণ আত্মাসমূহ ব্ৰহ্মৰ লগত একে। কিন্তু তেওঁলোকৰ শাৰীৰিক আৰু মনস্তাত্ত্বিক গঠনৰ ফালৰপৰা ব্যক্তিভেদে তাৰ প্ৰকাশসমূহ ভিন্ ভিন্ হয়। সৎচিৎ আনন্দই সমস্ত বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডত উচ্চতম মুলসূত্ৰ হিচাপে বিৰাজমান, মাত্ৰ জীৱভেদে ইয়াৰ প্ৰকাশসমূহ বেলেগ বেলেগ হয়।

সৎচিৎ আনন্দই হ'ল সৌভাগ্য বা বিনন্দীয়া সুখ আৰু শুদ্ধ অস্তিত্ব। মানুহৰ স্পষ্ট বা প্ৰত্যক্ষগত দেহৰ ভিতৰত এটা সূক্ষ্ম বা উজ্জ্বল দেহ থাকে। এই উজ্জ্বল দ্ৰব্যটো মানুহৰ মৃত্যুৰ পিছটো অস্তিত্বশীল হৈ থাকে। বিশ্বাস কৰা হয় যে এই স্পষ্ট দেহটোক কিবা এটা ভৌতিক উৎসই ইচ্ছানুৰূপ গঢ় দিব পাৰে। এইটোকে আত্মা বুলি কোৱা হয় যাৰ মাজেদি উজ্জ্বল দেহে স্পষ্ট দেহৰ ওপৰত ক্ৰিয়া কৰে। বিবেকানন্দৰ মতে এই উজ্জ্বল দেহাই হৈছে সূক্ষ্ম দেহ বা ক্ষুদ্ৰ দেহ। ই হ'ল মনৰ আধাৰ। আত্মাৰ অস্তিত্ব হৈছে এই স্পষ্ট দেহ আৰু ক্ষুদ্ৰ দেহৰ বহু ওপৰত। "It is not the mind even; it works on mind, and through the mind, the body. You have an Atman, I have another, each one of us has a separate Atman and a separate mind body and through that we work on the gross external body"

স্বামী বিবেকানন্দই প্ৰত্যক্ষ ব্যক্তি আৰু প্ৰকৃত ব্যক্তিৰ মাজত এক পাৰ্থক্যকৰণ কৰিছিল। প্ৰত্যক্ষ ব্যক্তি শাৰীৰিক আৰু মনস্তাত্ত্বিক গঠনৰ দ্বাৰা গঠন হয়। প্ৰকৃত ব্যক্তি আনহাতে আত্মাৰে গঠিত হয়। তেওঁৰ মতে, "The Real Man, therefore is one and infinite, the omnipresent spirit. And the Apparent man is only a limitation of the Real Man. The apparent man however great he may be, is only a dim reflection of the Real Man who is beyond time and space. It was never bound and could not be bound. The apparent man, the reflection is limited by time, space and causation and is therefore bound...he appears to be bound, but really is not. This is the reality in our souls, this Omnipresence, this spiritual nature, this infinity. Every soul is infinite,

and therefore there is no question of birth and death."

বিবেকানন্দৰ এই প্ৰত্যক্ষ ব্যক্তি আৰু প্ৰকৃত ব্যক্তিৰ মাজত কৰা পাৰ্থক্যটো জোচিয়া ৰোইচেৰ আত্মা সম্পৰ্কে থকা মতামতৰ লগত একে। ৰোইচেৰ মতে— "A man has, as we sometimes learn, two selves– the inner and the outer, the nobler and baser. There is the natural man, who is by very essence evil, and the spiritual man, who is by nature good. It is to the natural man that the advice about self abnegation is given; it is to the spiritual self that the well-known words of Burns make their stirring appeal. The fleshly self is the root of all evil. The spiritual self belongs, by origin and by destiny, to a higher realm" উচ্চ আত্মা প্ৰকৃততে মই মুঠেই নহয়, কিন্তু মাত্ৰ আত্মাটোৰে স্থুল দেহটোৰ বিপক্ষেহে থিয় দিয়ে।

একে সময়তে, ছিগমাণ্ড ফ্ৰয়েদে যেতিয়া কোনোমতে অচেতন ধৰ্মী তত্ত্বৰ সুত্ৰ আৱিস্কাৰ কৰিছিল, বিবেকানন্দই তেতিয়াই কেৱল সচেতন ধৰ্মী অৱস্থাৰ কথাই কোৱা নাছিল, বৰঞ্চ তেওঁ অৰ্ধ-চেতনধৰ্মী আৰু অধি চেতনধৰ্মী অৱস্থাৰ কথাও কৈছিল। পাশ্চাত্য মনোবিজ্ঞানত অধি চেতনধৰ্মী অৱস্থা সম্পৰ্কে কোনো ধাৰণা নাই। কেৱল সদ্যহতে ড° ৰাইন আৰু আনবোৰ মনোবৈজ্ঞানিকে অলৌকিক প্ৰত্যক্ষৰ অস্তিত্বৰ সম্পৰ্কে কৈছে। বিবেকানন্দৰ ভাৰতীয় মনোবিজ্ঞানৰ ওপৰত দৃঢ় বিশ্বাস আছিল আৰু সেয়েহে তেওঁ কৈছিল যে, "The great task is to revive the whole man, as it were, in order to make him the complete master of himself. Even what we call automatic action of the organs within our bodies such as liver etc. can be made to obey our commands." তেওঁ মানুহৰ মনটোক শাসনৰ অনুগত কৰাত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল। সেয়েহে তেওঁ কেৱল চেতনধৰ্মীকেই অনুগত কৰি ক্ষান্ত থকা নাছিল। "Just as unconscious work is beneath consciousness, so there is another work which is above consciousness. When this super conscious state is reached man becomes free and divine, death becomes immortality, weakness becomes infinite power and iron bondage becomes liberty. That is the goal, the infinite realm of the super consciousness." ফ্ৰয়েদে কাচিৎহে অধি-চেতনধৰ্মী সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিছিল। সেয়েহে, বিবেকানন্দই কৈছিল, "Consciousness is a more film between two oceans, the subconscious and the super conscious." তেওঁ আকৌ কৈছে, "What does consciousness matter! Why it is nothing as compared to the unfathomable depths of the subconscious and the heights of the super conscious" ব্যৱহাৰিক মনোবিজ্ঞানে পোন প্ৰথমে আমাৰ সকলো শক্তিক অচেতনধৰ্মীক শাসন কৰিবলৈ

পৰিচালনা কৰে আৰু বিবেকানন্দৰ মতে আমি এইটো কৰিব পাৰো। "But mind you, if the power of evil is in the unconscious so also is the power of good... True Psychology, would therefore, try to bring them under the control of the conscious. "

৩.৬ মুক্তি লাভৰ বাবে চাৰি প্ৰকাৰৰ যোগ সাধনা

মানুহৰ শাৰীৰিক, মানসিক আৰু আধ্যাত্মিক উন্নতিৰ বাবে ঋষি পতঞ্জলীয়ে প্ৰৱৰ্তন কৰা যোগ দৰ্শন বৰ উপযোগী। মোক্ষ লাভ কৰিবৰ বাবে ভাৰতীয় দাৰ্শনিকসকলে যেনে যাজ্ঞবলকৰ পৰা একেবাৰে শ্ৰীঅৰবিন্দলৈ সকলোৱে এই যোগ সাধনাক অতি গুণকাৰী আৰু আৱশ্যকীয় পদ্ধতি হিচাপে গণ্য কৰিছে। ইয়াৰ বাবে মানুহে নিজৰ দেহ, মন, ইন্দ্ৰিয়সমূহ, বুদ্ধি আৰু অহং ভাৱক শাসন কৰি শুদ্ধ আত্মাক অনুভৱ কৰিবলৈ যোগ সাধনাৰ বিভিন্ন পদ্ধতিসমূহ জনাটো নিত্যান্তই দৰকাৰী। ব্যক্তিয়ে যাতে নিজৰ আত্মাক অনুভৱ কৰিব পাৰে তাৰ বাবে যোগ দৰ্শনে এক ব্যৱহাৰিক পথ নিৰ্দেশ কৰে।

এইটো এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয় যে মানুহে কেনেদৰে মুক্তি বা মোক্ষা লাভ কৰিব পাৰে? বিবেকানন্দৰ মতে যোগ সাধনাৰ দ্বাৰা এই মুক্তি বা মোক্ষ লাভ কৰিব পাৰি। 'যোগ' শব্দটোৱে এফালে ঐক্য আৰু আনফালে অসীম সত্তাক উপলব্ধি কৰি তাৰ লগত একত্ব অনুভৱ কৰিবলৈ সসীম ব্যক্তিয়ে কৰা অহোপুৰুষাৰ্থক বুজায়। মানুহৰ মনৰ লগত সামঞ্জস্য ৰাখি মোক্ষ লাভ কৰিবলৈ চাৰি প্ৰকাৰৰ যোগ সাধনাৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে। সেইবোৰ হ'ল— (১) কৰ্ম যোগ (২) জ্ঞান যোগ (৩) ভক্তি যোগ আৰু (৪) ৰাজ যোগ।

(১) <u>কৰ্ম যোগ</u> ঃ এই যোগে নিষ্কাম বা নিস্বাৰ্থ কাম আৰু ঈশ্বৰতে নিজকে আত্ম সমৰ্পনকে নিৰ্দেশ কৰে। প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়ে নিস্বাৰ্থভাৱে ফলৰ কোনো আশা নকৰাকৈ নিজৰ দায়িত্ব তথা কৰ্তব্যসমূহ সম্পাদন কৰি যাব লাগে। কৰ্ম যোগ হ'ল নিস্বাৰ্থ কৰ্ম কৰি যোৱাৰ এক পথ যিয়ে জ্ঞান লাভ কৰাত সহায় কৰি মোক্ষ লাভ কৰাৰ পথ প্ৰশস্ত কৰে।

(২) <u>জ্ঞান যোগ</u> ঃ অবিদ্যাৰ পৰাই যে মায়া বন্ধনৰ সৃষ্টি হয় সেই সত্যক উপলব্ধি কৰাত জ্ঞান যোগে সহায় কৰে। ব্ৰহ্মজ্ঞানেই হৈছে প্ৰকৃত জ্ঞান। ইয়াৰ বাবে দেহ, ইন্দ্ৰিয়সমূহ নিজৰ বশ কৰাটো অতিশয় প্ৰয়োজন। জ্ঞান যোগে ব্যক্তিক এই পাৰ্থিৱ সুখবোৰ পৰিহাৰ কৰিবলৈ শিক্ষা দিয়ে।

(৩) <u>ভক্তি যোগ</u> ঃ একান্ত উপাসনাৰ যোগেদি ঈশ্বৰক উপলব্ধি কৰিবলৈ ভক্তি যোগে উদ্বুদ্ধ কৰে। পৰম সত্তাৰ লগত ঐক্য অনুভৱ কৰিবলৈ ই হ'ল এক শৃংখলিত ভক্তি মাৰ্গ। বিবেকানন্দৰ মতে মানুহৰ নিজৰ আবেগ অনুভূতিবোৰক প্ৰকাশ কৰিব পৰা ক্ষমতা আছে যিয়ে পিছলৈ তেওঁলোকৰ কাৰ্যকলাপত বিশেষভাৱে অৰিহণা যোগায়। সেয়েহে এই আবেগ, অনুভূতিবোৰক নিয়মিতভাৱে ঈশ্বৰক বুজিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। এইদৰে এক সাধাৰণ আবেগক এক শক্তিশালী

আবেগলৈ আৰু এক সাধাৰণ মৰমক এক স্বৰ্গীয় মৰমলৈ ৰূপান্তৰিত কৰিব পাৰি। ইয়াকেই ভক্তি মার্গ বোলা হয়। ইয়াৰ বাবে একান্ত উপাসনাৰ প্ৰয়োজন। ভক্তি দুই ধৰণৰ— (১) পূর্ব প্ৰয়োজনীয় ভক্তি (২) উচ্চতম ভক্তি।

(৪) ৰাজ যোগ ঃ মুক্তি লাভ কৰিবৰ বাবে পতঞ্জলিয়ে প্ৰৱর্তন কৰা এক প্ৰকাৰৰ উপায়। ইয়াত ব্যক্তিৰ মন আৰু শৰীৰত নিয়ন্ত্ৰণ কৰি কিছুমান মানসিক আৰু শাৰীৰিক ব্যায়ামৰ যেনে সমাধিৰ অনুশীলন কৰা হয়। ইয়াক ৰাজ যোগ বুলি কোৱা হয় কাৰণ ইয়াৰ দ্বাৰা অতি চমু উপায়েৰে ঈশ্বৰক উপলদ্ধি কৰা যায়। এই ৰাজ যোগত আঠটা এনে নিয়ম আছে যাক একেলগে অষ্টাংগ যোগ বুলি কোৱা হয়— (১) য়াম (২) নিয়ম (৩) আসন (৪) প্ৰাণায়ম (৫) প্ৰত্যাহাৰ (৬) ধ্যান (৭) ধর্ম (৮) সমাধি। এই সমাধি আকৌ দুই প্ৰকাৰৰ— (ক) চেতন (খ) অচেতন। বিবেকানন্দয়ো দুই প্ৰকাৰৰ স্বাধীনতাৰ কথা কৈছিল— (ক) জীৱন মুক্তি আৰু (খ) বিদেহ মুক্তি।

তেওঁৰ মতে আমি এতিয়াও ব্যক্তি হোৱা নাই। এতিয়াও আমি ব্যক্তিত্ব লাভ কৰিবলৈ সংগ্ৰাম কৰি আছো আৰু সেয়েই হ'ল অসীম যিটো মানুহৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ। সেইবাবে, "there is no individuality except in the Infinite." এইদৰে বিবেকানন্দই মত প্ৰকাশ কৰিছিল যে অসীম বা আত্মাই হৈছে একমাত্ৰ ব্যক্তি। ইয়াত বিভক্ত কৰিবও নোৱাৰি নাইবা ভাঙি ভাগ ভাগো কৰিব নোৱাৰি। ইয়েই হ'ল একেটা অবিভক্ত ঐক্য চিৰদিনৰ বাবে আৰু ইয়াকে ব্যক্তি বুলিব পাৰি আৰু ইয়েই হৈছে প্ৰকৃত ব্যক্তি বা ব্যক্তিৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ। প্ৰত্যক্ষ ব্যক্তিয়ে কেৱল এই ব্যক্তিত্বক প্ৰকাশ কৰিবলৈ অহৰহ সংগ্ৰাম কৰে যিটো সম্পূর্ণকৈ তেওঁলোকৰ ক্ষমতাৰ বাহিৰত, কিয়নো ক্ৰমবিকাশ আত্মাৰ ক্ষেত্ৰত সম্ভৱ নহয়। এই বিশ্বখনত যিবোৰ পৰিৱর্তন হৈ থাকে সেইবোৰ আত্মাৰ ক্ষেত্ৰত নহয়। সেইবোৰ মাত্ৰ প্ৰকৃতিৰ ক্ৰমবিকাশ আৰু তাৰ মাজেদিয়েই আত্মাই প্ৰকাশ কৰে।

পৰম্পৰাগত হিন্দু ধাৰণা অনুসৰি দ্ৰব্যৰ মাজত সোমাই আত্মা বদ্ধ বা বান্ধোনত থাকে আৰু মানৰ জীৱনৰ লক্ষ্য হ'ল যে আত্মাটোক এই দেহ বা দ্ৰব্যৰ বন্ধনৰ পৰা মুক্ত কৰিব লাগে। বিবেকানন্দৰ মতে, মানৰ জীৱন এক যুদ্ধক্ষেত্ৰহে, কাৰাগাৰ নহয় আৰু প্ৰত্যেক মানুহৰে মাজত যথেষ্ট শক্তি থাকে যাৰ সহায়ত তেওঁলোকে সেই জীৱন যুদ্ধত জয়ী হৈ ওলাই আহিব পাৰে। তেওঁ মানৱতাৰ বিষয়ে দিয়া বাতৰিটোৱেই আছিল শক্তি তথা আশাৰ প্ৰতীক। তেওঁৰ শক্তিৰ তত্ত্বটো দৰাচলতে মানুহৰ মাজত থকা দেৱত্বৰ ধাৰণাৰ পৰাই উৎপত্তি হৈছে। "Say to your own minds, 'I am He, I am He'....That is the truth, the infinite strength of the world is yours."

কিছুমান সমালোচকৰ মতে অদ্বৈত বেদান্ত দর্শনে কেৱল সকলো জীৱৰ অস্তিত্বৰ আধাৰত ব্ৰহ্মকেই একমাত্ৰ সত্তা ৰূপে স্বীকাৰ কৰিছে যিয়ে সম্পূর্ণৰূপে মানৱীয় অস্তিত্বক মূল্যহীন কৰি তুলিছে। কিন্তু স্বামী বিবেকানন্দৰ মতে এইটো এটা ভুল ধাৰণা। ব্ৰহ্ম আৰু আত্মাৰ মিলনে এইটোৱে দর্শায় যে মানুহৰ মাজত প্ৰচুৰ পৰিমাণৰ শক্তি তথা সম্ভাৱনা থাকে যিয়ে তেওঁলোকক

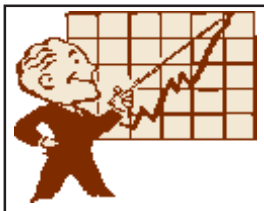
মহান তথা উচ্চ হ'বলৈ সাহস দিয়ে। ঈশ্বৰ আৰু মানুহৰ মাজৰ পাৰ্থক্য কেৱল উপাধিতহে। মানুহেই হৈছে প্ৰকাশৰ উচ্চতম আকাৰ। বিবেকানন্দৰ মতে প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়ে নিজৰ মাজত অন্তৰ্নিহিত দেৱত্বক নিজে নিজেই উপলব্ধি কৰিব পাৰে। মানৱ জীৱনটোৱেই হৈছে এক স্বকীয় বিকাশৰ পৰিধি। প্ৰত্যেক মানুহৰে অন্তৰত নিজৰ সীমাৰ বা ক্ষমতাৰ বাহিৰলৈ গৈ বিশ্ব আত্মাক উপলব্ধি কৰাৰ এক স্বাভাৱিক মনোবৃত্তি সদায় থাকে।

মানৱ বুৰঞ্জীয়েও অৱশ্যে ইয়াকে প্ৰমাণ কৰে যে মানৱ জীৱনৰ এই উচ্চ ক্ষমতা তথা মনোবৃত্তিয়ে বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ঠাইত ব্যক্তি ভেদে বিভিন্ন ভাগে বাৰে বাৰে নিজকে প্ৰকাশ কৰিছে। সেই শক্তি তথা মনোবৃত্তিবোৰ মানৱ আত্মাত ওপৰৰ পৰা প্ৰদান কৰা হোৱা নাই। বৰঞ্চ ই উৎপন্ন হৈছে "A spring of Infinite power is coiled up and is inside this little body, and that spring is spreading itself." বৰ্তমানে মানুহে আধুনিক বিজ্ঞানৰ মানৱ জীৱনলৈ আগবঢ়োৱা উপহাৰবোৰ ব্যৱহাৰ কৰি সন্তুষ্টি লাভ কৰে। তথাপিও ইয়াৰ মাজতো মানুহে নিজে নিজকে প্ৰশ্ন কৰে আমি এই অভিজ্ঞতালব্ধ বিশ্ব ব্ৰহ্মাণ্ডখনত সুখীনে? এই পৃথিৱীৰ বাহিৰত আমি কাৰোবাৰ কথা ভাবিব বা ক'ব পাৰোনে? কোনো মানুহে এনে ধৰণৰ প্ৰশ্নৰ পৰা হাত সাৰি যাব নোৱাৰে আৰু ইয়েই মানুহক অসুখী কৰি তোলে। এই সকলোবোৰ হৈছে মাত্ৰ আমাৰ অবিদ্যাৰ বাবে যাৰ ফলত আমি নিজে নিজৰ অন্তৰ আত্মাক অনুভৱ কৰিব নোৱাৰো। আমাৰ এই মানৱ দেহৰ মাজত থকা সৰু সূক্ষ্ম ব্যক্তিগত আত্মাটোৱেই হৈছে সকলো চিন্তা ভাবনাৰ মূল কাৰণ। সেইবাবে আমি এই আত্মাটোৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ জানিবলৈ চেষ্টা কৰা উচিত। আমাৰ আত্মাটোৱেই হৈছে পৰম সত্তাৰো আত্মা। মানুহৰ সীমিত দিশটোৱো অসীম সত্তাৰ মাজতেই অন্তৰ্ভুক্ত।

বিবেকানন্দ এজন পৰম্পৰাগত বেদান্ত দৰ্শনৰ গাঢ় বিশ্বাসী আছিল আৰু সেয়েহে তেওঁ মানুহক অমৰত্বৰ পুত্ৰ বুলি গণ্য কৰিছিল। একেজন মানুহে বিভিন্ন সময়ত একেটা মানৱ সত্য তথা সত্তাত বিচৰণ কৰে। সেয়েহে মানুহ সম্পৰ্কে আগবঢ়োৱা কোনো তত্ত্বই বৰ্তমানলৈ চূড়ান্ত বুলি প্ৰমাণিত হোৱা নাই।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা এটা কথাই ক'ব লাগিব যে বিবেকানন্দৰ একমাত্ৰ আদৰ্শ আছিল উপনিষদীয় আদৰ্শ 'অহম্ ব্ৰহ্মাস্মি' — 'ময়েই ব্ৰহ্ম'ক উপলব্ধি কৰা।

এইদৰেই বিবেকানন্দ এজন সঁচা অৰ্থত বেদান্ত দৰ্শনৰ সমৰ্থক আছিল। তেওঁৰ সকলোবোৰ আলোচনাৰ মাজৰ পৰা এইটো ধাৰণাই ওলাই যে সসীম ব্যক্তি আৰু অসীম সত্তা নিতান্তই একেটা সত্তা। সেই অসীম সত্তাই একোজন ব্যক্তিৰ মাজেৰেই নিজকে প্ৰকাশ কৰে। তেওঁ ব্যক্তি সম্পৰ্কে দিয়া ধাৰণাই প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য, পৰম্পৰাগত তথা আধুনিক ব্যক্তি সম্পৰ্কে থকা ধাৰণাসমূহ একে লগ কৰিছে। ইয়াৰ উপৰিও তেওঁৰ মতবাদটো আধুনিক বিজ্ঞানৰ লগতো ৰজিতা খায়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৯। তলৰ উক্তিবোৰ সঁচা নে মিছা লিখক ঃ—

(ক) বিবেকানন্দৰ ১২ জানুৱাৰী তাৰিখে কলিকতাত জন্ম হৈছিল (সঁচা/মিছা)

(খ) শৈশৱত তেওঁক নৰেন্দ্র নামেৰে নামকৰণ কৰা হৈছিল। (সঁচা/মিছা)

(গ) ১৯৮১ চনত তেওঁ ৰামকৃষ্ণক লগ পাইছিল। (সঁচা/মিছা)

(ঘ) ধর্ম মহাসভাখন সোতৰ দিনলৈ অবিচ্ছিন্নভাৱে চলি আছিল (সঁচা/মিছা)

প্রশ্ন নং ১০। খালী ঠাই পূৰণ কৰক ঃ

(ক) বিবেকানন্দৰ দর্শনৰ মূল ধাৰণা হ'ল _____ ।

(খ) বিবেকানন্দই _____ ব্যক্তি আৰু _____ ব্যক্তিৰ মাজত এক পৃথকীকৰণ কৰিছিল।

(গ) মানুহৰ বাবে স্বাধীনতা লাভ কৰিবলৈ _____ যোগ আছে।

প্রশ্ন নং ১১। প্রত্যক্ষগত ব্যক্তি আৰু প্রকৃত ব্যক্তিৰ মাজত পৃথকীকৰণ কৰক।

_____

_____

_____

প্রশ্ন নং ১২। জ্ঞান যোগ কি?

_____

_____

_____

চিন্তাচর্চা কৰক ঃ ৩.১

বিবেকানন্দ এজন ব্যৱহাৰিক বেদান্তিক? ইয়াক আপুনি কেনেদৰে প্রমাণ কৰিব? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

_____

_____

_____

যোগ দর্শন মানুহৰ শাৰীৰিক, মানসিক আৰু আধ্যাত্মিক কল্যাণৰ বাবে বৰ উপযোগী। মোক্ষ বা মুক্তি লাভ কৰিবলৈ বিবেকানন্দই আগবঢ়োৱা যোগ সাধনা সমূহ কি কি? চমুকৈ লিখক।

_____

_____

_____

৩.৮ আধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকেলো

১। Swami Vivekananda (1947). Complete Works of Swami Vivekananda. Advaita Ashrama.

২। Radhakrishnan, S. (1997). The Principal Upanisad. New Delhi: Harper Collins Publishers India Pvt. Ltd.

৩। Lal. K. Basant. (1990). Contemporary Indian Philosophy. Motilal Benarsi Dass.

৪। Raju. P.T. (1995). The Concept of Man. Collins.

৫। Royce, Josiah. (1990). The World and the Individual. New York. Mac Millan Co.

৩.৭ অধিক জানিবলৈ

- ১৮৮৩ চনত কলিকতাত বিবেকানন্দৰ জন্ম হৈছিল।
- বিবেকানন্দ এজন প্রখ্যাত ভাৰতীয় চিন্তাবিদ আছিল।
- তেওঁ ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাক পুনৰ্জীৱিত কৰিছিল।
- তেওঁক এজন ব্যৱহাৰিক বেদান্তিক হিচাপে গণ্য কৰা হয়।
- বিবেকানন্দৰ দর্শন অদ্বৈত আদর্শ "Brahman Satyam, Jagat Mithya, Jivo Brahmaiva Naparah."ৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত।
- বিবেকানন্দই মানুহক আত্মবিশ্বাসী হ'বলৈ অনুপ্রেৰণা যোগাইছিল।
- তেওঁ প্রত্যক্ষগত ব্যক্তি আৰু প্রকৃত ব্যক্তিৰ মাজত পৃথকীকৰণ কৰিছিল। মনস্তাত্ত্বিক আৰু শাৰীৰিক গঠনে প্রত্যক্ষগত ব্যক্তিক গঠন কৰে আৰু প্রকৃত ব্যক্তি হৈছে আত্মা।
- বিবেকানন্দৰ মতে মানুহে যোগ সাধনা কৰি মোক্ষ লাভ কৰিব পাৰে। তেওঁ পতঞ্জলিৰ দ্বাৰা প্রৱর্তিত যোগ মনস্তত্ত্বৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল।
- মোক্ষ বা মুক্তি লাভ কৰিবলৈ চাৰি প্রকাৰৰ যোগ সাধনা আছে— (১) কর্ম যোগ (২) জ্ঞান যোগ (৩) ভক্তি যোগ (৪) ৰাজ যোগ।

৩.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ স্বামী বিবেকানন্দৰ ১৮৬৩ চনত জন্ম হৈছিল।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কলিকতাত।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১৮৮১ চনত বিবেকানন্দই ৰামকৃষ্ণৰ লগ পাইছিল।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১৮৯৩ চনত।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ হয়।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ হয়।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বিবেকানন্দৰ দর্শনৰ মুল ধাৰণা হ'ল অদ্বৈতবাদ।

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বিবেকানন্দৰ মতে উজ্জ্বল দেহে 'সূক্ষ্ম দেহ' বা ক্ষুদ্র দেহক আঙুলিয়াই। ই হ'ল মনৰ আধাৰ। আত্মা স্পষ্ট দেহ আৰু ক্ষুদ্র দেহৰ পৰা বহু ওপৰত।

৯ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) নৰেন্দ্র (খ) ৰামকৃষ্ণ পৰমহংস (গ) ১৮৯৩ (ঘ) ব্যৱহাৰিক বেদান্তিক।

১০ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) হয় (খ) হয় (গ) হয় (ঘ) হয়।

১১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) অদ্বৈতবাদ (খ) প্রত্যক্ষ ব্যক্তি আৰু প্রকৃত ব্যক্তি (গ) চাৰিটা যোগ সাধনা।

১২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মনস্তাত্ত্বিক গাঁথ নিয়ে প্রত্যক্ষগত ব্যক্তিক গঠন কৰে। আত্মাই হৈছে প্রকৃত ব্যক্তি যি এক, অসীম আৰু সকলোতে বিৰাজমান আৰু প্রত্যক্ষগত ব্যক্তিয়েই হৈছে এই প্রকৃত ব্যক্তিৰ এক সীমিত ৰূপ। আনহাতে, প্রত্যক্ষগত ব্যক্তিয়েই হৈছে প্রকৃত ব্যক্তিৰ যি দেশ কালাতীত তাৰ এক অনুজ্জ্বল প্রতিফলন মাত্র।

১৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ই হ'ল চাৰিটা যোগৰ সাধনাৰ ভিতৰৰ এটা। ইয়ে অবিদ্যাৰ পৰা আমাক মুক্ত হৈ সত্য সম্পর্কে জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ অনুপ্রেৰণা যোগায়। গতিকে জ্ঞান যোগক মোক্ষ বা মুক্তি লাভ কৰাৰ বাবে এক গুৰুত্বপূর্ণ পথ হিচাপে বিবেচনা কৰা হয়।

৩.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) অতি চমু প্রশ্ন—

(১) বিবেকানন্দই কোন চনত জন্ম গ্রহণ কৰিছিল?

(২) বিবেকানন্দৰ শৈশৱৰ নামটো কি?

(৩) বিবেকানন্দৰ বন্ধু, দার্শনিক আৰু পৰামর্শদাতা কোন আছিল?

(৪) ধৰ্ম মহাসভাত বিবেকানন্দই অংশ গ্ৰহণ কৰিছিল নে?

(৫) বৌদ্ধ ধৰ্মৰ আদৰ্শৰ দ্বাৰা তেওঁ অনুপ্ৰাণিত হৈছিল নে?

(৬) বিবেকানন্দৰ দৰ্শন কিহৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত?

(৭) বিবেকানন্দই দুই ধৰণৰ ব্যক্তিৰ মাজত পৃথিকীকৰণ কৰিছিল—সেই দুটা কি কি?

(৮) ব্যৱহাৰিক বেদান্তিক হিচাপে কাক গণ্য কৰা হয়?

(৯) বিবেকানন্দৰ মতে উজ্জ্বল দেহ কি?

(১০) 'অহম্ ব্ৰহ্মাস্মি' ৰ অৰ্থ কি?

(খ) চমু প্ৰশ্ন—(১৫০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

(১) বিবেকানন্দৰ জীৱনী সম্পৰ্কে চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

(২) বিবেকানন্দৰ দৰ্শনত প্ৰভাৱ পেলোৱা উৎসসমূহ কি কি চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

(৩) বিবেকানন্দৰ দৰ্শনৰ মূল ধাৰণাসমূহ উল্লেখ কৰক।

(৪) প্ৰত্যক্ষ ব্যক্তি আৰু প্ৰকৃত ব্যক্তিৰ মাজৰ পাৰ্থক্য দেখুৱাওক।

(৫) যোগ সাধনাবোৰ কি কি? চমুকৈ আলোচনা কৰক।

(৬) অষ্টাংগিক মাৰ্গত থকা আঠটা নিয়ম কি কি? চমুকৈ আলোচনা কৰক।

(৭) অদ্বৈত বেদান্তৰ ওপৰত এটা সমালোচনামূলক ব্যাখ্যা আগবঢ়াওক।

(গ) দীঘল প্ৰশ্ন—(৩০০-৫০০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

(১) বিবেকানন্দৰ ব্যৱহাৰিক বেদান্ত সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।

(২) ব্যক্তিয়ে মোক্ষ বা মুক্তি লাভ কৰিবৰ নিমিত্তে বিবেকানন্দই আগবঢ়োৱা যোগ সাধনাসমূহ আলোচনা কৰক।

(৩) বিবেকানন্দৰ দাৰ্শনিক চিন্তাধাৰাৰ প্ৰধান ধাৰণাসমূহ আলোচনা কৰক।

(৪) মোক্ষ বা মুক্তি লাভ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত যোগ সাধনা সমূহৰ গুৰুত্ব সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।

** *** **

অধ্যায় ৪ ঃ গান্ধী ঃ ধর্ম

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য

৪.২ পৰিচয়

৪.৩ গান্ধীৰ বাবে ধর্ম কি?

৪.৪ গান্ধীৰ ধর্মৰ ধাৰণাৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ

৪.৫ ধর্মৰ পথ

৪.৬ জীৱিত ধর্মসমূহৰ প্রতি গান্ধীৰ মনোভাৱ

৪.৭ হিন্দু ধর্মৰ প্রতি গান্ধীৰ মনোভাৱ

৪.৮ সামৰণি

৪.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৪.১০ অধিক জানিবলৈ

৪.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৪.১২ আৰ্হি প্রশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- গান্ধীৰ বাবে ধর্ম কি ইয়াৰ সংজ্ঞা নির্ণয় কৰিব পাৰিব
- গান্ধীৰ ধর্মৰ ধাৰণাৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ কি তাৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- ধর্মৰ পথ সম্পর্কে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- জীৱি ধর্ম সম্পর্কে গান্ধীৰ মনোভাৱ কি সেয়া আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব
- হিন্দু ধর্মৰ প্রতি গান্ধীৰ মনোভাৱ কেনে তাক ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

৪.২ পৰিচয়

নিম্ন আলোচিত গোটটিৰ দ্বাৰা তোমালোকৰ মহাত্মা গান্ধীৰ ধর্ম সম্পর্কীয় ধাৰণাৰ লগত পৰিচয় ঘটিব। এই গোটটি অধ্যয়নৰ পছিত আপোনালোকে মহাত্মা গান্ধীয়ে ধর্মক কি দৰে ব্যাখ্যা কৰিছিল সেই কথা জানিবলৈ সক্ষম হ'ব। গান্ধীৰ জন্ম হৈছিল এটি বৈষ্ণৱ পৰিয়ালত।

তেওঁ ডাঙৰ হৈছিল এক ধর্মীয় পৰিৱেশৰ মাজত। গীতা আৰু ৰামায়ণে তেখেতৰ জীৱনত যথেষ্ট প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। কোৰাণ আৰু বাইবেল এই দুয়োখন গ্রন্থৰ প্রভাৱো তেখেতৰ জীৱনত অপৰিসীম। এই সকলো গ্রন্থ অধ্যয়ন কৰি তেখেতে স্বীকাৰ কৰিছিল যে সত্যই ভগৱান। তলত আমি এই বিষয়ে বিষদভাৱে আলোচনা কৰিম।

৪.৩ গান্ধীৰ বাবে ধর্ম কি

গান্ধীৰ মতে সত্তা মাত্র এটাই আৰু সেয়াই হ'ল ভগৱান আৰু ভগৱান সত্যৰ বাহিৰে আন একো নহয়। গান্ধীয়ে কৈছিল সত্যই ভগৱান আৰু সেই সত্যৰ অন্বেষনেই হ'ল ধর্ম। সাধাৰণতে ধর্ম বুলিলে এক উচ্চতম শক্তিৰ প্রতি থকা ভক্তিকে বুজা যায়। গান্ধীয়ে এনে ধৰণৰ ব্যাখ্যাৰ বৰুদ্ধাচৰণ নকৰে, তেওঁ মাত্র ক'ব বিচাৰে যে সেই উচ্চতম শক্তি সত্য হোৱা বাবে সত্যৰ প্রতি ভক্তিয়েই হৈছে ধর্ম। গান্ধীৰ মতে ধর্ম হৈছে আত্মাৰ শুদ্ধিকৰণ। ই হৈছে সত্যক পাবলৈ কৰা এক যাত্রা।

৪.৪ গান্ধীৰ ধর্মৰ বৈশিষ্ট্য

গান্ধীৰ ধর্মৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ তলত আলোচনা কৰা হ'ল —

(ক) ধর্ম হৈছে মানুহৰ স্থায়ী স্বভাৱ বা প্রকৃতিৰ প্রকাশ। পাশবিক প্রকৃতি মানুহৰ প্রাথমিক প্রকৃতি নহয়। গান্ধীৰ মতে দেৱত্ব (Divinity) হৈছে মানুহৰ প্রকৃত প্রকৃতি আৰু ভাল বা শুভৰ উপাদান সকলো মানুহৰ ভিতৰতে থাকে।

(খ) ধর্ম প্রকৃততে তেনে হোৱা উচিত যি মানুহৰ স্বভাৱৰ উত্তৰণ ঘটোৱাৰ লগত সুন্দৰ কৰি তোলে। গান্ধীৰ মতে মানুহৰ স্বভাৱৰ পৰিৱর্তন ঘটাব পৰা ক্ষমতা প্রকৃত ধর্মৰ আছে।

(গ) ধর্মই মানুহৰ মনৰ ভিতৰত আধ্যাত্মিক অস্থিৰতা সৃষ্টি কৰিব পাৰে। ই মানুহৰ মনত এনে এক শুভবোধৰ সৃষ্টি কৰে যি মানুহক নৈতিকভাৱে ভাল হোৱাত সহায় কৰে।

(ঘ) ধর্মীয় আকাংখ্যা নির্ভয় কৰে অসীমক জনাৰ হেপাহৰ ওপৰত। ভগৱানক উপলব্ধিয়েই হৈছে প্রকৃত ধর্মৰ আদর্শ।

আৰু শেষত গান্ধীৰ মতে ধর্ম হৈছে এক সচেতন আৰু সলৰ প্রেম লগতে সত্যক জনাৰ প্রয়াস। গান্ধীৰ মতে কোনো ধর্ম সত্য আৰু শুদ্ধতাতকৈ উচ্চ হ'ব নোৱাৰে আৰু যদি কোনো ধর্মৰ এনে গুণ নাথাকে তেন্তে সেই ধর্ম কেতিয়াও প্রকৃত ধর্ম হ'ব নোৱাৰে।

৪.৫ ধর্মৰ পথ

গান্ধী আছিল এজন প্রয়োগবাদী দার্শনিক। তেওঁ আমাক দি যোৱা দর্শন স্বভাৱজাত ভাবে বহু পৰিমাণে ব্যৱহাৰিক। তেওঁৰ মতে ধর্ম মানুহৰ মনৰ আধ্যাত্মিক কৌতুহল নোহোৱা কৰা এক তাত্বিক ধাৰণা নহয়। ধর্ম গান্ধীৰ মতে জীৱনৰ এক পথ আৰু এক ব্যৱহাৰিক প্রয়োজনীয়তা। প্রকৃত ধর্মৰ ব্যৱহাৰিক জীৱনৰ বহু সমস্যা সমাধান কৰাৰ সামর্থ থাকিব লাগিব। সেয়ে গান্ধীয়ে কৈছিল ধর্ম জীৱনৰ সকলো ক্ষেত্রৰ লগত সংপিক্ত হৈ থকাৰ দৰকাৰ। ৰাজনৈতিক ক্ষেত্রখনৰ লগতো ধর্ম জড়িত হোৱা প্রয়োজন। গান্ধীৰ বাবে ধর্ম হৈছে কাৰোবাৰ ওপৰত থকা বিশ্বাস যাক এই বিশ্বব্রহ্মাণ্ডখনৰ নৈতিক নিয়ন্তা বুলি ক'ব পাৰি। গান্ধীৰ মতে নৈতিকতা আৰু ধর্মৰ মাজত কোনো পার্থক্য নাই। ধর্ম প্রকৃতার্থত হৈছে সত্তাৰ অন্বেষণ আৰু সত্তা সত্যৰ বাহিৰে আন একো নহয় আৰু সত্যৰ উপলব্ধিয়েই হৈছে ঈশ্বৰ প্রাপ্তি। গান্ধীৰ মতে সত্য হৈছে মানুহৰ জীৱনৰ সর্বোচ্চ প্রাপ্তি আৰু অহিংসা হৈছে ইয়াক লাভ কৰাৰ উপায়। গান্ধীৰ মতে প্রার্থনাই হৈছে সেই মাধ্যম যাৰ দ্বাৰা আমি নিজকে ভগৱানৰ ওচৰত সমর্পন কৰিব পাৰো।

৪.৫.১ প্রার্থনা

গান্ধীৰ মতে প্রার্থনাই মানুহৰ জীৱনত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভুমিকা পালন কৰি আহিছে। বিশেষভাৱে যেতিয়া গান্ধীয়ে কোনো এক জটিল সন্ধিক্ষণত উপনীত হয় তেতিয়াই তেওঁ ধ্যান আৰু মৌন প্রার্থনাৰ সহায় লয়। গান্ধীৰ মতে প্রার্থনা কেতিয়াও কিবা বিচাৰৰ মাধ্যম হ'ব নোৱাৰে, ই আত্মাৰ আহ্বান। প্রার্থনাই হৈছে একমাত্র পথ যি আমাৰ জীৱনলৈ শান্তি, শংখলা আৰু ঐকতা আনিব পাৰে। 'ইয়ঙ ইণ্ডিয়া'ত গান্ধীয়ে লিখিছিল যে প্রার্থনা হৈছে ধর্মৰ আত্মা আৰু সেয়ে প্রার্থনা মানুহৰ জীৱনৰ সাৰভাগ হ'ব লাগে যাৰ অবিহনে মানুহ কেতিয়াও জীয়াই থাকিব নোৱাৰে। এই খিনিতে এটা প্রশ্ন উদয় হয় যে সদায় প্রার্থনা কিয় ? ভগৱানে মানুহৰ অন্তৰৰ কথাবোৰ উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰে নেকি ? নাইবা প্রার্থনা ভগৱানৰ স্মৰণ কাৰক (Reminder) নেকি ? এই সকলো প্রশ্নক উত্তৰ সদায় নঞাৰ্থক হয় অর্থাৎ "নহয়"। গান্ধীৰ মতে ভগৱানক প্রকৃততে কোনো ধৰণৰ স্মৰণ কাৰকৰ প্রয়োজন নাই। তেওঁৰ অনুমতি অবিহনে কোনো কাম কেতিয়াও সম্পাদন নহয়। প্রার্থনা আমাৰ বাবেহে স্মৰণ কাৰক। ই আমাক সদায় সোৱৰাই থাকে

যে ভগৱানৰ সমর্থন অবিহনে একেবাৰেই অসহায়। প্রার্থনা হৈছে এক কৌশল যি আমাক শক্তিশালী কৰি তোলে আৰু লগতে আনৰ দুখত দুখী হ'ব পৰাকৈ আমাক মানসিকভাৱে প্রস্তুত কৰি তোলে। ইয়াক মানৱতাৰ আহ্বান (Call of Humanity) বুলিও গান্ধীয়ে উল্লেখ কৰিছিল)।

ধর্মই মানুহৰ মনত আধ্যাত্মিক জাগৰণ সঞ্চাৰ কৰাৰ দাবী কৰে। এই আধ্যাত্মিক জাগৰণৰ বাবে আমাৰ শৰীৰ তথা ইন্দ্রিয়সমূহ নিয়ন্ত্রিত হৈ থকাটো প্রয়োজনীয় যাৰ বাবে মানুহ সকলোধৰণৰ স্বার্থপৰ অভিপ্রায়ক শূন্য কৰি নিস্বার্থ ভাৱে কাম কৰাৰ মানসিকতা গঢ় দিব লাগিব। গান্ধীয়ে ইয়াক এক প্রকাৰ স্বার্থত্যাগ (Self-Sacrifice) আৰু ভোগ বাসনাক অস্বীকাৰ (Renunciation) বুলি অভিহিত কৰিছে। গান্ধীৰ অস্বীকাৰ শব্দটোৰ অর্থ অতি ব্যৱহাৰিক। তেওঁৰ মতে অস্বীকাৰ মানে হৈছে নিজৰ স্বার্থকেন্দ্রিকতাক ত্যাগ কৰি আনক ভালৰ বাবে চিন্তা কৰা। গান্ধীয়ে কৈছিল এজন প্রকৃত ধার্মিক মানুহে সর্বসাধাৰণৰ মাজত থাকিও এই অগ্রাহ্যকৰণ বা অস্বীকাৰ কৰিব পৰা শক্তিক অনুশীলন কৰিব পাৰিব। গান্ধীৰ শ্রীমদ্‌ভাগৱত গীতাৰ ওপৰত আছিল অগাধ বিশ্বাস। গীতাৰ নিস্কাম কর্মৰ ওপৰত আছিল তেওঁৰ গভীৰ আস্থা। নিস্কাম কর্মক তেওঁ তেওঁৰ গুৰু হিচাবে মানিছিল আৰু গীতাক কর্ম মার্গক অনুশীলন কৰিছিল। ফলাফল ভগৱানৰ ওপৰত এৰি দি মানুহে নিজৰ কর্ম কৰি যোৱাৰ ওপৰত গান্ধীয়ে গুৰুত্ব দিছিল।

৪.৬ জীৱিত ধর্মৰ প্রতি গান্ধীৰ মনোভাৱ

গান্ধীৰ মতে ধর্ম হৈছে কম বেছি পৰিমাণে জীৱনৰ পথ আৰু প্রতিজন মানুহকে নিজৰ জীৱনৰ এই পথ বা ধর্মৰ ওপৰত অধিকাৰ আছে। কিন্তু সকলো এই ক্ষেত্রত সহনশীল হোৱা দৰকাৰ। আনৰ ধর্ম তথা বিশ্বাসৰ প্রতি শ্রদ্ধাশীল হ'ব লাগিব। গান্ধী নিজে এক হিন্দুধর্মাৱলম্বী পৰিয়ালত জন্ম গ্রহণ কৰিছিল আৰু তেওঁ যি ধ্যান ধাৰণাৰ মাজত ডাঙৰ দীঘল হৈছিল সেয়া নিশ্চিতভাৱে হিন্দু ধর্মই আছিল। তেওঁ নিজেই স্বীকাৰ কৰিছিল গীতা আৰু ৰামায়ণ এই দুখন গ্রন্থই তেওঁ জীৱনত কিমান প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল।

গান্ধীয়ে হিন্দু ধর্মৰ বাহিৰেও বাইবেল, কোৰাণকে ধৰি আন ধর্মৰ গ্রন্থ অধ্যয়ন কৰাৰ লগতে বহু কেইগৰাকী ধর্মীয় গুৰুৰ দ্বাৰা প্রভাৱান্বিত হৈছিল। এই সকলোবোৰে তেওঁক এটা কথাই উপলব্ধি কৰাইছিল যে সত্য অন্বেষণৰ বিভিন্ন পথ আছে।

গান্ধীৰ মতে সকলো ধর্মই হৈছে ভাল কিছুমান ধাৰণা আৰু সৎ শিক্ষাৰ সমষ্টি। কিন্তু তেওঁ বিশ্বাস কৰে যে ধর্মৰ বহু ব্যাখ্যাই ধর্মৰ মান নিম্ন কৰি পেলাই। তেওঁ দেখিছিল যে সকলোবোৰ ধর্মই কিছুমান ধর্মান্ধ ব্যক্তি আৰু অযুক্তিকৰ আচাৰ অনুষ্ঠানৰ জন্ম দিয়ে। সেয়ে তেওঁ কৈছিল

সকলো ধর্মৰে ভাল আৰু বেয়া দুয়োটা দিশেই আছে। ধর্মৰ উৎস আৰু আদর্শৰ দিশৰ পৰা ধর্ম সমূহক ভাল বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি। কিন্তু এই ধর্ম সমূহক বহুসময়ত বেয়া বুলি এই কাৰণেই কোৱা হয় যে এই ধর্মই মানুহৰ মাজত ঘৃণাৰ সূচনা কৰে, ধর্মানুতা তথা ৰক্তাক্ত সংঘর্ষৰ সূচনা কৰে। সেয়ে গান্ধীয়ে কৈছিল সকলো ঐতিহাসিক ধর্মই যুক্তি বিচাৰৰ সীমাক অতিক্রম কৰিব নালাগে যাক তেওঁ বিবেকযুক্ত বিচাৰ (Sober Reason) বুলি অভিহিত কৰিছে। তেওঁ কৈছিল মানুহ বুদ্ধিবৃত্তিশীল প্রাণী আৰু সেয়ে বুদ্ধি বৃত্তি অনুযায়ী ধর্ম পালন কৰিব লাগে। যেতিয়া বুদ্ধি বৃত্তি বা বিবেচনা আমাৰ পথ প্রদর্শক হ'ব তেতিয়া বিভিন্ন ধর্মৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক সহযোগিতাই ঈশ্বৰৰ ৰাজ্য (The Kingdom of God) বা সকলো ধর্মৰ বন্ধুত্বপূর্ণ সংগ (A fellowship of all religions) স্থাপন হ'ব। গান্ধীয়ে কৈছিল এই বন্ধুত্বপূর্ণ সংগই এজন হিন্দুক ভাল হিন্দু হিচাবে এজন মুছলমানক ভাল মুছলমান হিচাবে আৰু এজন খ্রীষ্টিয়ানক ভাল খ্রীষ্টিয়ান হোৱাত সহায় কৰিব।

৪.৭ হিন্দু ধর্মৰ প্রতি মনোভাৱ

আমি যেতিয়া সকলো ধর্মৰ প্রতি গান্ধীৰ মনোভাৱৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম তেতিয়া নিশ্চিত ভাৱে আমি হিন্দুধর্মৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিম। গান্ধীয়ে নিজে উল্লেখ কৰিছিল যে হিন্দুধর্মৰ প্রতি তেওঁৰ যি মনোভাৱ সেয়া তেওঁ তেওঁৰ পত্নীৰ প্রতি যি মনোভাৱ তাৰ লগত একে আছিল। তেওঁ কৈছিল যে এইটোৱে এইকথা নুবুজায় যে হিন্দুধর্মৰ কোনো বেয়া দিশ নাই। কিন্তু গীতা আৰু তুলসীদাসৰ ৰামায়ণে তেওঁৰ ইমান আপ্লুত কৰিছিল যে বাকী সকলো কথা বাদ দি হিন্দুধর্মৰ প্রতি খুব বেছিকৈ আকৃষ্ট হৈছিল।

কিন্তু একে সময়তে তেওঁ প্রৱলভাৱে বলি বিধানৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। তেওঁ অস্পৃশ্যতাক অতি কঠোৰ ভাৱে সমালোচনা কৰিছিল। তেওঁ কৈছিল এইটো সত্য আৰু অহিংসা নীতিৰ সম্পূর্ণ পৰিপন্থী। গান্ধীয়ে বর্ণাশ্রম ধর্মৰ সমর্থন কৰিছিল। কিন্তু তেওঁ বর্তমান সমাজত থকা জাতিভেদ প্রথাক বিৰোধিতা কৰিছিল। গান্ধীৰ মতে বর্তমানৰ জাতিভেদ প্রথা পূর্বৰ বর্ণাশ্রম ধর্মৰ পৰা পৃথক। তেওঁৰ মতে বর্ণাশ্রম ধর্মই কোনো এটা জাতি আন এটা জাতিতকৈ উচ্চ বা নিম্ন কথাটোক নুবুজাই। ইয়াৰ লগত মানুহৰ কর্তব্যৰ কথাহে জড়িত হৈ আছে। প্রতিজন মানুহেই এটা বিশেষ গুণ লৈ জন্ম গ্রহণ কৰে আৰু সেই গুণ অনুযায়ী তেওঁ নিজৰ কর্তব্য পালন কৰিব লাগে। এয়াই হৈছে প্রকৃত বর্ণাশ্রম ধর্মৰ নীতি। গান্ধীয়ে এই বর্ণাশ্রম ধর্মক সামাজিক তথা ৰাজনৈতিক ক্ষেত্রখনত সম্পর্কিত কৰিব বিচাৰিছিল।

৪.৮ সামৰণি

এয়াই হৈছে গান্ধীৰ ধর্মসম্পর্কে কিছু কথা। ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা এইটো স্পষ্ট হ'ল যে গান্ধীৰ বাবে ভগৱানেই হৈছে সত্য আৰু পৃথিৱীত এনে কোনো ধর্ম নাই যি সত্যতকৈ ওপৰত। গান্ধীৰ মতে সত্য হৈছে লক্ষ্য আৰু অহিংসা হৈছে সেই লক্ষ্য প্রাপ্তিৰ উপায়। গান্ধীয়ে নিজে সকলোকে সমান বুলি ভাবিছিল আৰু সকলোধর্মকে সন্মান প্রদর্শন কৰাৰ লগতে আনকো সমভাৱ পোষণ কৰিবলৈ আহ্বান জনাইছিল আৰু লগতে ধর্মৰ ভালবোৰ গ্রহণ কৰিবলৈ কৈছিল। তেওঁ কৈছিল আমি যদি বিবেকেৰে সকলো কথা চিন্তা কৰো আৰু ধর্মীয় সহিষ্ণুতা তথা একতা স্থাপনৰ প্রতি যত্নবান হওঁ তেতিয়া নিশ্চিতৰূপত এখন শান্তিপূর্ণ পৃথিৱী আমি লাভ কৰিব পাৰিম।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ গান্ধী কোন ধর্মৰ লোক আছিল?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ গান্ধীৰ মতে মানুহক প্রকৃত স্বভাৱ কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ গান্ধীৰ মতে ভগৱান কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ খালী ঠাই পুৰ কৰক

(ক) গান্ধীৰ মতে কোনো ধর্ম সত্য আৰু ..... কৈ উচ্চ হ'ব নোৱাৰে।

(খ) গান্ধী এগৰাকী ..... দার্শনিক।

(গ) গান্ধীৰ মতে প্রার্থনা হৈছে ..... আহ্বান।

(ঘ) ধর্মই .....জাগৰণ দাবী কৰে।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ 'ইয়ঙ ইণ্ডিয়াৰ' লেখক কোন?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৬ ঃ গান্ধীয়ে কাক তেওঁৰ গুৰু আখ্যা দিছিল?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৭ ঃ গান্ধীৰ মতে জীৱনৰ পথ কি?

.....

.....

৪.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- গান্ধীৰ মতে সত্তা এটাই আৰু সেয়া ভগৱান আৰু তেওঁৰ মতে ভগৱাণেই সত্য। গান্ধীয়ে কৈছিল যে সত্যই ভগৱান আৰু সত্যৰ অন্বেষণেই হৈছে ধর্ম। সাধাৰণতে ধর্ম বুলি কলে কোনো উচ্চতম শক্তিৰ প্রতি ভক্তি।
- গান্ধীৰ মতে দেৱত্ব (Divinity) হৈছে মানুহৰ প্রকৃত স্বভাৱ আৰু শুদ্ধ বা ভালৰ উপাদান সকলো মানুহৰ ভিতৰতে থাকে।
- মানুহৰ স্বভাৱক পৰিশোধিত আৰু উন্নত তথা স্বভাৱৰ উত্তৰণ ঘটাব পৰা ক্ষমতা ধর্মৰ থাকিব লাগিব। গান্ধীয়ে বিশ্বাস কৰে যে প্রকৃত ধর্মক মানুহৰ স্বভাৱক পৰিৱর্তন কৰাৰ ক্ষমতা থাকে।
- ধর্মৰ মানত সদায় অসীমক জনাৰ এক তীব্র বাসনা থাকে।
- গান্ধীৰ মতে কোনো ধর্ম সত্য আৰু শুদ্ধতকৈ উচ্চ হ'ব নোৱাৰে। যদি কোনো ধর্মৰ এই কেইটা গুণ নাই সেই ধর্ম প্রকৃত ধর্ম হ'ব নোৱাৰে।
- গান্ধী আছিল এজন প্রয়োগবাদী দার্শনিক। তেওঁ আমাক যি দর্শন দিছিল সেয়া স্বভাৱজাত ভাৱে ব্যৱহাৰিক।
- ব্যৱহাৰিক জীৱনৰ যিকোনো সমস্যা সমাধান কৰাৰ সামর্থ থাকিব লাগিব।
- গান্ধীৰ মতে ধর্ম হৈছে কাৰোবাৰ ওপৰত বিশ্বাস যাক এই বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ নৈতিক নিয়ন্তা বুলিব পাৰি।
- গান্ধীৰ মতে নৈতিকতা আৰু ধর্মৰ মাজত কোনো পার্থক্য নাই।

- গান্ধীৰ মতে সত্য হৈছে মানুহৰ চৰম লক্ষ্য আৰু অহিংসা হৈছে সেই লক্ষ্য প্ৰাপ্তিৰ উপায়।
- গান্ধীৰ মতে প্ৰাৰ্থনা হৈছে সেই মাধ্যম যাৰ দ্বাৰা আমি ভগৱানৰ ওচৰত নিজকে সমৰ্পন কৰিব পাৰো।
- গান্ধীৰ মতে প্ৰাৰ্থনাৰ অৰ্থ কিবা বিচৰা নহয়, ই হৈছে আত্মাৰ আহ্বান। প্ৰাৰ্থনাৰ দ্বাৰস্থ কোনো ব্যক্তিয়ে জীৱনলৈ শান্তি, শংখলা আৰু একতা আনিব পাৰিব।
- গান্ধীৰ মতে ভগৱানক স্মৰণ কাৰকৰ (Reminder) কোনো প্ৰয়োজন নাই কাৰণ ভগৱান সকলোৰে ভিতৰত থাকে। তেওঁৰ অনুমতি অবিহনে কোনো কাম সম্পাদন নহয়।
- ই মাত্ৰ আমাক এই কথাই মনত পেলাই যে ভগৱান অবিহনে আমি অসহায়।
- ধৰ্মই সদায় মানুহৰ ভিতৰৰ আধ্যাত্মিক দিশটোক জাগ্ৰত কৰাৰ কথা কয়। ইয়াৰ বাবে মানুহৰ মন, শৰীৰ তথা সকলোবোৰ ইন্দ্ৰিয়ক নিয়ন্ত্ৰিত কৰিব লাগিব আৰু ইয়াৰ বাবে আমি আমাৰ সকলোবোৰ স্বাৰ্থপৰ অভিপ্ৰায় শূন্য কৰিব লাগিব।
- গান্ধীয়ে গীতাত বিশ্বাস কৰিছিল। তেওঁৰ গীতাৰ নিস্কাম কৰ্মৰ ওপৰত অগাধ বিশ্বাস আছিল।
- গান্ধীৰ মতে সকলো ধৰ্ম ভাল বহু কথা আৰু সৎ শিক্ষাৰে পৰিপূৰ্ণ। কিন্তু তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে বহু ব্যাখ্যাই বহু সময়ত ধৰ্মৰ মান বহু নিম্নগামী কৰি পেলাইছিল।
- গান্ধী যদিও হিন্দুধৰ্মৰ ওপৰত গভীৰ আস্থা আছিল কিন্তু তেওঁ বলি বিধান, অস্পৃশ্যতাৰ তীব্ৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। তেওঁ বৰ্তমান সমাজত থকা জাতিভেদ প্ৰথাকো তীব্ৰ ভাষাৰে সমালোচনা কৰাৰ লগতে সমাজৰ পৰা নোহোৱা কৰিবলৈ যত্নবান হৈছিল।

৪.১০ অধিক জানিবলৈ

1. Barua. M (2002). Religion and Gandhian Philosophy.
2. Gupta. R.K. (2011). A Gandhi Note book. Apple Book.
3.Lal. B.K. (1973). Contemporary Indian Philosophy Motilal Banarashidas Publishers.
4. Mishra. A.D. (2010). Mahatma Gandhi on Ethics Concept Publishing Company Pvt. Ltd.
5. Parel. A.J. (2006). Gandhi's Philosophy and Quest for Harmony. Cambridge University Press.

৪.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বৈষ্ণৱ।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ দেৱত্ব।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সত্য ।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ

(ক) শুদ্ধতা

(খ) ব্যৱহাৰিক

(গ) মানৱতাৰ

(ঘ) আত্মা

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মহাত্মা গান্ধী।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ গীতাক নিস্কাম কর্ম ।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ধর্ম ।

৪.১২ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) অতি চমু প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ গান্ধীক প্রভাৱান্বিত কৰা হিন্দু ধর্মপুথি দুখন কি কি?

প্রশ্ন ২ ঃ গান্ধীয়ে ধর্মক কেনেকৈ ব্যাখ্যা কৰিছিল?

প্রশ্ন ৩ ঃ ইয়ঙ ইণ্ডিয়া লেখক কোন?

প্রশ্ন ৪ ঃ গান্ধীৰ বাবে ধর্ম ৰাজনৈতিক জীৱনৰ বাবে অপৰিহার্য নে?

প্রশ্ন ৫ ঃ সংকট সময়ত গান্ধীয়ে কি পথ বাচি গৈছিল?

প্রশ্ন ৬ ঃ "সকলো ধর্মৰ বন্ধুত্বপূর্ণ সংগ" আৰু 'ঈশ্বৰৰ ৰাজ্য" মানে কি?

(খ) চমু প্রশ্ন (প্রায় ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্রশ্ন ১ ঃ গান্ধীৰ ধর্মক ধাৰণাৰ ওপৰত চমুকৈ লিখক।

প্রশ্ন ২ ঃ গান্ধীৰ প্রার্থনাৰ ধাৰণাৰ ওপৰত চমুকৈ লিখক।

প্রশ্ন ৩ ঃ জীৱিত ধর্ম সমূহৰ প্রতি গান্ধীৰ মনোভাৱ কেনে আছিল?

(গ) দীঘল প্রশ্ন (প্রায় ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্রশ্ন **১** ঃ গান্ধীৰ ধর্মৰ ধাৰণাৰ বিষয়ে লিখক।

প্রশ্ন **২** ঃ গান্ধীৰ মতে জীৱনৰ পথ কি লিখক।

প্রশ্ন **৩** ঃ জীৱিত ধর্ম সমূহৰ প্ৰতি গান্ধীৰ মনোভাৱ লিখক।

** *** **

অধ্যায় ৫ ঃ গান্ধীঃ অহিংসা

অধ্যায় গাঁথনি

৫.১ উদ্দেশ্য
৫.২ পৰিচয়
৫.৩ ঈশ্বৰ অৰু সত্য
৫.৪ সত্যই ঈশ্বৰ
৫.৫ অহিংসা
৫.৫.১ অহিংসাৰ কৌশল- সত্যাগ্রহ
৫.৬ লক্ষ্য অৰু উপায়ৰ দৰ্শন
৫.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলো
৫.৮ অধিক জানিবলৈ
৫.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৫.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- গান্ধীয়ে ব্যক্ত কৰা ধাৰণা 'ঈশ্বৰেই সত্য' ৰ অর্থ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- গান্ধীয়ে ব্যক্ত কৰা ধাৰণা 'সত্যই ঈশ্বৰ' ৰ অর্থ বর্ণনা কৰিব পাৰিব
- 'অহিংস' ধাৰণাটো আলোচনা কৰিব পাৰিব
- অহিংসাৰ কৌশল ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সমর্থ হ'ব
- লক্ষ্য অৰু উপায়ৰ দৰ্শন ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

৫.২ পৰিচয়

অহিংসা (ahimsa) এম.কে. গান্ধীৰ দৰ্শনৰ এটা মৌলিক ধাৰণা। ই এক পৰিপুষ্টিপূর্ণ গধু�ৰ ধাৰণা এই অর্থত যে ই সম্পর্কযুক্ত অন্যান্য ধাৰণা যেনে- সত্য নাইবা ঈশ্বৰ অৰু সত্যাগ্রহ আদিকো অন্তভুর্ক্ত কৰিছে। যেতিয়ালৈকে সত্যাগ্রহক এক কৌশল হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা নহয় তেতিয়ালৈকে অহিংসাৰ ধাৰণাটো অর্থপূর্ণভাৱে অনুশীলন কৰিব পৰা নাযায়, সত্যাগ্রহক এক কৌশল হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা নহয়। সেইকাৰণে, এই অধ্যায়টিয়ে ঈশ্বৰ, সত্য আৰু অহিংসাৰ কৌশলক অনুসৰণ কৰিছে।

৫.৩ ঈশ্বৰৰেই- সত্য

গান্ধীৰ ঈশ্বৰ ধাৰণাটো প্ৰকৃতিগতভাৱে আস্তিকবাদী (theistic) । এজন অদ্বৈতবাদীৰ দৰে তেওঁ প্ৰকৃত বা সৎ (real) ৰ নিৰ্গুণ চৰিত্ৰৰ উল্লেখ কৰিছে। তেওঁ ঈশ্বৰৰ সগুণ (Saguna) আৰু নিৰ্গুণ (Nirguna) ৰ মাজৰ তাত্বিক পাৰ্থক্যক মানি লোৱা নাই। তাৰ পৰিৱৰ্তে তেওঁ ভাৱে যে ঈশ্বৰৰ ধাৰণাটো কেৱল বৌদ্ধিক অনুসন্ধিৎসুৰ বাবেই নহয়, শক্তি অৰু সান্ত্বনা প্ৰদানৰ বাবেও গুৰুত্বপূৰ্ণ। ঈশ্বৰ বিশ্বাসৰ দ্বাৰা আমি মানসিক শান্তি পাব পাৰো। সি যি নহওঁক, যেতিয়া ঈশ্বৰ আৰু সত্যক একাত্মকভাৱে চোৱা হয়, তেতিয়াই অসুবিধা আহি পৰে। তেওঁ দেখুওৱাইছে যে সত্যৰ প্ৰকৃতি নৈৰ্ব্যক্তিক অৰু ইয়াৰ তুলনাত তেওঁ মত পোষণ কৰে যে ঈশ্বৰৰ প্ৰকৃতি ব্যক্তিগত। সেয়ে, প্ৰশ্ন উদয় হয়- এই দুটাক কেনেকৈ চিনাক্ত কৰিব পাৰি।

৫.৪ সত্যই ঈশ্বৰ

এই বিষয়টো সমাধান কৰিবলৈ তেওঁ দৃঢ়ভাৱে মত পোষণ কৰে যে 'সত্যই ঈশ্বৰ' (Truth is God) । এই বক্তব্যটোৰ দ্বাৰা এই মতত উপনীত হ'ব পৰা যায় যে ঈশ্বৰৰ ধাৰণাটোৰ দৰে সত্যৰ ধাৰণাটো বিসংগতিপূৰ্ণ নহয়। এই বক্তব্যটোৰ পক্ষে এই মত আগবঢ়াৰ পৰা যায় যে ধৰ্মৰ বিভিন্ন দৃষ্টিকোণৰ পৰা আগবঢ়োৱা ঈশ্বৰৰ ধাৰণাৰ সন্দৰ্ভত কোনো মত একাত্ম নহয়। সেইবাবে, ঈশ্বৰৰ ধাৰণা বহু ঈশ্বৰবাদী (Polytheistic), আস্তিক (theistic), সৰ্বেশ্বৰবাদ (Pantheistic), নিৰীশ্বৰবাদ (Atheistic), ইত্যাদি হ'ব পাৰে। কিন্তু এই সমস্যাটো সত্যৰ ধাৰণাতো অন্তৰ্ভুক্ত নহয়। আমি ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বক অস্বীকাৰ কৰিব পাৰো, কিন্তু সত্যক আমি নুই কৰিব নোৱাৰো। উদাহৰণ স্বৰূপে সংশয়বাদী সকলে ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বক অস্বীকাৰ কৰিছে, কিন্তু সত্যক তেওঁলোকে অস্বীকাৰ কৰা নাই। সেইকাৰণে, সত্যৰ ধাৰণাটো সাৰ্বিক (Universal) আৰু সৰ্বাত্মক (Comprehensive) । গান্ধীয়ে এই সন্দৰ্ভত ভাৱে যে "I do not care for god if he is anything but truth." আমি জাতি, ধৰ্ম আৰু দেশ নিৰ্বিশেষে সত্যক উপাসনা কৰিব পাৰো। সেই কাৰণে, সত্যই ঈশ্বৰ' ধাৰণাটোৱে হিন্দু, মুছলিম, মা'ৰ্ক্সীয়, আৰু নিৰীশ্বৰবাদী সকলোকে একেলগ কৰিব পাৰো।

৫.৫ অহিংসা

গান্ধীৰ ঈশ্বৰ অৰু সত্যৰ ধাৰণাই অহিংসাৰ ধাৰণাটোলৈ পথ কৰিছে। সেয়ে, তেওঁ কয়, "পৃথিৱীক মই একো নতুন কথা শিকাব নোৱাৰো। সত্য আৰু অহিংসাৰ ধাৰণা পাহাৰ-পৰ্বতৰ অস্তিত্বৰ দৰেই প্ৰাচীন। মই মাত্ৰ যিমান পাৰি সিমান ব্যাপক পৰিসৰত দুয়োটাকে পৰীক্ষা কৰি চোৱাৰ প্ৰয়াস কৰিছো। সেয়া কৰিবলৈ যাওতে কেতিয়াবা মোৰ ভুল হৈছে আৰু মই সেই

ভুলৰ পৰা শিক্ষা লৈছো। এনেকৈয়ে জীৱন আৰু ইয়াৰ সৈতে জড়িত সমস্যাবোৰ মোৰ বাবে সত্য আৰু অহিংসাৰ অনুশীলনকালত চলোৱা অসংখ্য পৰীক্ষাৰ ৰূপ লৈছে.... দৰাচলতে মোৰ সত্য অন্বেষণৰ কালছোৱাতে মই অহিংসাক আৱিষ্কাৰ কৰিছো।" (N.K. Bose, Selection of Gandhi. P.13) সত্য অৰু অহিংসা ইমান ঘনিষ্ঠভাৱে লগ লাগি আছে যে এটাৰ অবিহনে আনটোৰ আলোচনা সম্ভৱ নহয়। ইহঁত দুয়ো একেটা মুদ্রাৰ ইপিঠি- সিপিঠি। অহিংসা হৈছে উপায় বা পথ আৰু সত্য হৈছে লক্ষ্য। অহিংসা শব্দটোৰ দুটা দিশ আছে। এটা হৈছে সদর্থক আৰু আনটো নঞৰ্থক। গান্ধীৰ বাবে সদর্থক দিশটোক মৌলিক কাৰণ, ই নঞৰ্থক দিশটোক অন্তর্ভুক্ত কৰিছে অৰু ইয়াৰ সাৰমর্মকো প্রতিনিধিত্ব কৰিছে।

'অহিংসা' শব্দটোৰ আক্ষৰিক অর্থ হৈছে 'হত্যা নকৰা' (non-killing) বা 'আঘাত নকৰা' (Non injury) । সেই কাৰণে, অহিংসাক হিংসাৰ পৰা পৃথক ৰূপে ধৰা হয়। তেওঁ মত পোষণ কৰে যে, হিংসাই বুজায় কষ্টৰ কাৰণ নাইবা বিপদ নোহোৱা কৈ নাইবা এক স্বার্থজনিত উদ্দেশ্য নাইবা ইয়াক আঘাত কৰাৰ লক্ষ্যৰে আন কাৰোবাক হত্যা কৰা। হিংসাই এনে ধৰণৰ কর্মৰ পৰা বিৰত থকাক সূচায়। গান্ধীজী এই সন্দর্ভত জৈন ধর্মৰ দ্বাৰা অনুপ্রাণিত হৈছিল। ভাৰতীয় দর্শনৰ এই ব্যৱস্থাই কেৱল চিন্তাধাৰাতেই নহয়, বাক্ আৰু কর্মৰ ক্ষেত্রতো অহিংসা পথৰ উপদেশ দিয়ে। কিন্তু, গান্ধী জৈন ধর্মৰ কঠোৰ অনুসৰণকাৰী নাছিল। তেওঁ মত পোষণ কৰিছিল যে খোৱা, পেয়, খোজকঢ়া, উশাহ লোৱা আদিৰ ক্ষেত্রত হিংসা অপৰিহার্য্য। কোনো জীৱক অনিষ্ট বা আঘাত নকৰাকৈ জীয়াই থকাটো এক নির্দিষ্ট পৰিসৰলৈ অসম্ভৱ। সেই কাৰণে, গান্ধীয়ে নির্দিষ্ট পৰিসৰলৈ হিংসাক গ্রহণযোগ্য বুলি ব্যক্ত কৰিছে।

অহিংসা (ahimsa) ৰ সদর্থক অর্থ কেৱল মাত্র জীৱৰ প্রতি 'আঘাত নকৰা' বা 'হত্যা নকৰা' ই নহয়, ইয়াৰ পৰিবর্তে ই কয় যে আমি এক বহল দৃষ্টিকোণত আন জীৱৰ প্রতি অহিংস হোৱা উচিত, যাক আমি অনুশীলন কৰাটো উচিত। আনহাতে, অহিংসাৰ নঞৰ্থক অর্থ হৈছে 'হত্যা নকৰা' বা 'আঘাত নকৰা', সেয়ে ই পূর্বানুমান কৰে যে এক অহিংসা কর্ম ঘৃণা, খং, অপ্রীতি আদিৰ পৰা মুক্ত। গান্ধীয়ে ভাৰে যে অহিংসাৰ সদর্থক অর্থটো নঞৰ্থক অর্থতকৈ বেছি মৌলিক। এই সন্দর্ভত তেওঁ মত পোষণ কৰে যে অহিংসাক মানৱজাতিৰ মৌলিক আৰু অত্যাৱশকীয় গুণ বুলি ধৰা হয়। কিন্তু ই এই কথা নুবুজায় যে আমাৰ জীৱনত হিংসাৰ কোনো স্থান নাই। কাৰণ, আমাৰ জীৱন বর্তাই ৰখাৰ বাবে কিছু পৰিসৰলৈ আমি হিংসাৰ আশ্রয় ল'বলগীয়া হয়।

গান্ধীৰ মতে, হিংসা মানুহৰ এক সহজাত প্রবৃতি। যদিও মানুহে কোনো কোনো ক্ষেত্রত হিংসা প্রকাশ কৰে, কিন্তু তথাপিও ই স্থায়ী নহয়। মানৱ জাতিৰ একমাত্র স্থায়ী স্বভাৱ হৈছে অহিংসা, ই মানুহৰ মাজত অত্যাৱশকীয় স্বভাৱ ৰূপে নিহিত হৈ থাকে। আমি কেতবোৰ ব্যক্তিগত কাৰণত মানুহক বাহ্যিকভাৱে আঘাত কৰিব পাৰো। কিন্তু আমি আভ্যন্তৰীণ অংগ আত্মা (soul)

আঘাত কৰিব নোৱাৰো। সেই কাৰণে, যিকোনো মানুহৰ বাবে হিংসা কেৱল এক উপজাত সামগ্রী (By product)হে।

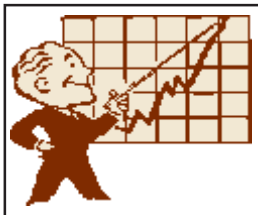
অহিংসাৰ সদর্থক অর্থটোৰ দ্বাৰা আমি বুজো যে অহিংসা প্রেমৰ বাহিৰে আন একো নহয়। গান্ধীয়ে পোষণ কৰে যে প্রেম এক প্রকাৰ শক্তি, যিয়ে মানুহৰ গুণাৱলীৰ উন্নতি সাধন কৰে। ফলস্বৰূপে, এজন লোকে প্রেমৰ দ্বাৰা উদাৰতা, সহানুভূতি, ক্ষমা, ধৈর্য্য, মহানুভৱতা, দয়া আদিৰ দৰে সম্যক অনুভৱবোৰৰ অর্থ অনুধাৱন কৰিব পাৰে। সেই কাৰণে, এই কথা ক'ব পৰা যায় যে প্রেমৰ স্বভাৱজনিত বল বা শক্তিয়ে আমাৰ মনক খং, অপ্রীতি, ঘৃণা, প্রতিশোধ, প্রতিহিংসা আদি অনুভূতিৰ পৰা মুক্ত ৰখাত আমাক সহায় কৰে। আনহাতে, এই অসৎ অনুভূতিবোৰে প্রেমৰ স্বৰূপক অনুধাৱন কৰাত আমাক বাধা দিয়ে। গান্ধীয়ে মত পোষণ কৰে যে অহিংসাৰ যি কর্ম, সি ভয়াতুৰ আৰু দুর্বল লোকৰ বাবে নহয়, কিন্তু ই এজন শক্তিশালী লোকৰ বাবেহে। তেওঁ স্বীকৃতি দিয়ে যে এজন লোক, যি আত্মিকভাৱে দুর্বল, তেওঁ এজন ভীৰু ব্যক্তি এই অর্থত যে তেওঁ নিজৰ মাজত এক প্রকাৰৰ ভয় বা শংকাৰ বিকাশ ঘটায় আৰু এই ভয় বা শংকাৰ পৰাই তেওঁ প্রকৃত নাইবা কাল্পনিক শত্রুৰ বিপৰীতে যুঁজ আৰম্ভ কৰে। সেই কাৰণে এই মত দিব পৰা যায় যে হিংসা ভয় বা শংকাৰ পৰাই বৃদ্ধি পায়। সেয়ে মত আগবঢ়াব পাৰি যে এজন ব্যক্তি অহিংস ব্যক্তি হ'ব পাৰে যেতিয়া তেওঁ ভয় বা শংকাক জয় কৰিবলৈ সক্ষম হৈ উঠে। যদিও হিংসা এক শক্তিৰ পৰিচায়ক হ'ব পাৰে, কিন্তু ইয়াত ভয় বা শংকা নিহিত হৈ থাকে, সেয়ে, ই এটা দুর্বলতাৰহে চিহ্ন। সেই বাবে তেওঁ কয়- Non-violence presupposes the ability to strike." অর্থাৎ "অহিংসাই আঘাত কৰিব পৰা সামর্থৰ বিষয়ে আগতেই ধৰি অনুমান কৰি লয়।"এই মতটোৰ দ্বাৰা তেওঁ নির্দেশ কৰে যে সঁচা অর্থত এজন অহিংস ব্যক্তিৰ হিংসা নাইবা পাশৱিকতাক জয় কৰাৰ সক্ষমতা আছে।

অহিংস হৈছে এক ক্রিয়াশীল নাইবা এক নিৰৱছিন্ন নাইবা এক নির্মম প্রয়াস। ই ত্যাগ আৰু যন্ত্রণাক সন্নিৱিষ্ট কৰে। ই প্রেমৰ ধাৰণাটোৰ সৈতে জড়িত, যিয়ে আত্মাৰ অতীন্দ্রিয়তাক নির্দেশ কৰে। সেয়ে, ই হৈছে এক প্রকাৰৰ আত্ম-যান্ত্রণা নাইবা তপস্যা।

গান্ধীৰ বিশ্বাস যে অহিংসাক সার্বিক অর্থত অনুশীলন কৰিব পৰা যায়। স্থান, কাল আৰু পাত্রৰ দ্বাৰা ইয়াৰ ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্রত কোনো সীমাবদ্ধতা নাথাকে। কিন্তু ই সততা আৰু শুদ্ধতাৰ দৰে কিছুমান প্রমূল্যৰ নির্দেশ দিয়ে, যাক যিকোনো লোক আনকি সমাজ নাইবা দেশৰ দ্বাৰাও অনুশীলন কৰিব পৰা যায়।

গান্ধীৰ অহিংসাৰ ধাৰণাটো অনিবার্যভাৱে ঈশ্বৰৰ ধাৰণাটোৰ সৈতে জড়িত। তেওঁ মত পোষণ কৰে যে এজন লোকে কেতিয়াও অহিংসাক অনুশীলন কৰিব নোৱাৰে, যেতিয়ালৈকে তেওঁ অতিপাত ঈশ্বৰ বিশ্বাসী নহয়। ঈশ্বৰৰ প্রকৃতি বিশ্বাসৰ দ্বাৰাহে কেৱল এজন লোকে অহিংসাৰ ধাৰণাটোক অনুসৰণ কৰিব পাৰে। ই ইয়াকো দেখুৱায় যে বিশ্বাসৰ কর্ম নাইবা ঈশ্বৰৰ

ওপৰত বিশ্বাসৰ দ্বাৰা এজন লোকে অনিবার্য্যভাৱে এই ধাৰণাটোৰ বিকাশ ঘটাব পাৰে। এনে ধৰণৰ অনুভৱে অহিংসাৰ ধাৰণাটোৰ জন্ম দিয়ে। ই ইয়াকো ইংগিত দিয়ে যে অহিংসা ধাৰণাটো এক অর্থত চর্তসাপেক্ষ যে এজন লোকে অহিংসা ধাৰণাটোৰ অনুশীলন কৰিবৰ বাবে তেওঁ ঈশ্বৰত দৃঢ় বিশ্বাসী হ'ব লাগিব।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১। ঈশ্বৰ আৰু সত্যৰ মাজত এক চমু পার্থক্য লিখিব। (প্রায় ২৫ টা মান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ আগবঢ়াওক)

.....

.....

প্রশ্ন ২। অহিংসাৰ দুটা দিশ কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন ৩। অহিংসা শব্দটোৰ আক্ষৰিক অর্থটো উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন ৪। অহিংসাৰ নঞার্থক অর্থ বুলিলে কি বুজে ? (উত্তৰ প্রায় ৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখিব)

.....

.....

প্রশ্ন ৫। গান্ধীৰ মতামতৰ ফালৰ পৰা স্বাধীনতা (freedom) ৰ সদর্থক আৰু নঞার্থক অর্থৰ মাজত এক পার্থক্য নির্ণয় কৰক।

.....

.....

প্রঃ ৬ তলৰ বক্তব্যসমূহ সত্য নে অসত্য উল্লেখ কৰক।

ক) গান্ধীৰ মতটো হৈছে সত্যই ঈশ্বৰ (সত্য /অসত্য)

খ) অহিংসাৰ ধাৰণাটো বোধগম্য হ'বলৈ সত্য আৰু ঈশ্বৰৰ ধাৰণাটো আৱশ্যকীয়। (সত্য/অসত্য)

গ) অহিংসা এক প্রকাৰৰ আত্ম-যাতনা। (সত্য/ অসত্য)

ঘ) সত্য আৰু ঈশ্বৰ একেটা মুদ্রাৰ দুটা ফাল। (সত্য /অসত্য)

চিন্তা চর্চা কৰক ৫ ঃ ১

এখন শান্তিপূর্ণ সমাজৰ বাবে অহিংসা অপৰিহার্য্য হয় নে?

.....

.....

.....

৫.৫.১ অহিংসাৰ কৌশল - সত্যাগ্রহ

সত্যাগ্রহ হৈছে এক অমূল্য আৰু অতুলনীয় অস্ত্র, যাক ইংৰাজসকলৰ শিকলিৰ বান্ধোনৰ পৰা ভাৰতবর্ষক মুক্ত কৰাৰ উদ্দেশ্যে গান্ধীয়ে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তেওঁ জানিছিল যে ইংৰাজসকলক আন উপায়েৰে পৰাস্ত কৰাটো অসম্ভৱ।সেয়ে, তেওঁ সত্য, অহিংসা আদি ধাৰণাৰ মাজেৰে সত্যাগ্রহৰ কৌশলটোৰ সদ্ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তেওঁ 'সত্যাগ্রহ' শব্দটোক এজোপা বট্ গছৰ সৈতে তুলনা কৰিছিল, য'ত সত্য আৰু অহিংসাই একেলগে অসংখ্য ঠাল-ঠেঙুলিৰে গা-গছজোপাক প্রতিনিধিত্ব কৰিছিল আৰু সেই ঠাল-ঠেঙুলীবোৰৰ ভিতৰত আইন অমান্য (civil disobedience) ও এটা। পোন প্রথমবাৰৰ বাবে মগনলাল গান্ধী (Maganlal Gandhi) য়ে 'সদাগ্রহ' (Sadagraha) শব্দটো আগবঢ়াইছিল (সদা= সত্য, আগ্রহ = দৃঢ়তা) কিন্তু ইয়াক স্পষ্ট কৰিবলৈ গান্ধীয়ে ইয়াক 'সত্যাগ্রহ' শব্দলৈ পৰিবর্তন কৰিছিল, যাক গুজৰাটী ভাষাত স্বাধীনতা আন্দোলনৰ এক মনোনয়ন ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। সত্যাগ্রহ গান্ধীজীৰ জীৱনৰ এক আর্হি বা আদর্শস্বৰূপ আছিল। কাৰণ ই প্রেম, ধৈর্য্য, স্বদেশপ্রেম, সত্য, অহিংসা ইত্যাদিৰ দৰে প্রমূল্যসমূহক নির্দেশ কৰে। তেওঁৰ মতামত হৈছে যে "The sword of the satyagrahi is love and the unmistakable firmness that comes from it"- অর্থাৎ, সত্যাগ্রহীৰ তৰোৱাল হৈছে প্রেম আৰু নিশ্চিত দৃঢ়তা, যি ইয়াৰ পৰা আহে। এবিউন পেনল'জ্ (AbunePanlos) য়ে লিখিছে যে আন্দোলনত প্রয়োগ কৰা গান্ধীৰ 'সত্যাগ্রহ' শব্দটোৰ সংজ্ঞাটোৱে বিৰোধী জনক আঘাত কৰাৰ পৰিবর্তে শাৰীৰিক আৰু মানসিক অহিংসাক আগুৰি ধৰি সত্য, মুক্ত অৱস্থা, সাধুতা আৰু ন্যায়পৰায়নতা আদিক নির্দেশ কৰে। এই সকলোবোৰ প্রমূল্যই পবিত্র গ্রন্থৰ মূলমন্ত্রৰ সৈতে থকা সমন্বয়ক নির্দেশ কৰে। সেই কাৰণেই পৃথিৱীৰ সকলো শান্তিপ্রিয় আৰু প্রকৃত দেশৰ নাগৰিক নাইবা গোষ্ঠীসমূহে তেওঁলোকৰ ধর্মীয় নাইবা দার্শনিক দৃষ্টিভঙ্গী, নৃগোষ্ঠীয় পটভূমি আদি নির্বিশেষে আজি গান্ধীৰ মূলমন্ত্রসমূহক গুৰুত্বপূর্ণ মূল্য প্রদান কৰিছে। গান্ধীৰ সত্যাগ্রহৰ কৌশলটো এটা বহুমাত্রীয় (multidimensional) ধাৰণা। সেইবাবে,

স্বাভাৱিকতে প্ৰশ্ন উদয় হয় যে, বৰ্তমান পৰিপ্ৰেক্ষিতত সত্যাগ্ৰহৰ ধাৰণাটোৰ কিবা প্ৰাসংগিকতা আছেনে? ইয়াৰ উত্তৰত এই মত দিব পৰা যায় যে বৰ্ত্তমান পৰিপ্ৰেক্ষিততো ইয়াৰ প্ৰাসংগিকতা আছে। গান্ধীৰ মতে "it is a force that may be used by individuals as well as by communities. It can be used not only in political but also in domestic affairs. Its universal applicability is a demonstration of its permanence and invincibility. It can be used alike by man, woman and children as well. It is totally untrue to say that it is a force to be used only by the weak." অৰ্থাৎ ই এক শক্তি যাক ব্যক্তিৰ লগতে জাতিসমূহেও ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। ইয়াক কেৱল ৰাজনীতিয়েই নহয়, ঘৰুৱা বিষয়তো ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা যায়। ইয়াৰ সাৰ্বিক প্ৰয়োগিকতা হৈছে ইয়াৰ স্থায়ীত্ব আৰু অদম্যতা প্ৰদৰ্শনৰ এক কাৰ্য। ইয়াক পুৰুষ মহিলা আৰু ল'ৰা-ছোৱালী সকলোৱেই একে ধৰণেৰে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। এই কথা কোৱাটো সম্পূৰ্ণৰূপে অসত্য হ'ব যে ই কেৱল দুৰ্বলসকলৰ দ্বাৰা ব্যৱহৃত এক শক্তি। এই কথা সকলোৱে জ্ঞাত যে প্ৰেমে প্ৰেমক জন্ম দিয়াৰ দৰে হিংসাই হিংসাকহে জন্ম দিয়ে। কিন্তু ই আমাক বিপৰীত ফলটো দিব নোৱাৰে। দৃষ্টান্ত স্বৰূপে আমি এটা সৰল উদাহৰণ দিব পাৰো- ধৰা হ'ল এজন লোকে এজন মানুহৰ গালত এটা চৰ মাৰে আৰু প্ৰত্যাঘাতত পিছৰ জনেও একে ধৰণৰে ব্যৱহাৰ কৰে, তেতিয়া উক্ত দৃষ্টান্তটোৰ পৰা এটা প্ৰশ্ন কৰিব পৰা যায় যে- ইয়াত কি অনুপস্থিত হৈ আছে? উত্তৰটো হৈছে যে এই দৃষ্টান্তটোত প্ৰেম, সহনশীলতা, সহানুভূতি আদিৰ দৰে প্ৰমূল্যসমূহ অনুপস্থিত হৈ আছে, যিবোৰক আজিৰ বিশ্বব্যাপী বজাৰৰ পৰা ক্ৰয় কৰিব পৰা নাযায়। আকৌ, এই প্ৰমূল্যসমূহক বেংক একাউণ্টৰ দৰে হাতেৰে স্পৰ্শও কৰিব নোৱাৰি। ইয়াৰ বিপৰীতে ই আহে আভ্যন্তৰৰ পৰা। এই পৰিপ্ৰেক্ষিতত আমি আভ্যন্তৰীণ স্বাধীনতা (freedom of) আৰু বাহ্যিক সাধীনতা (freedom from) ৰ মাজত এক পাৰ্থক্যৰ বিচাৰ কৰিব পাৰো। গান্ধীয়ে বাহ্যিক স্বাধীনতাৰ ধাৰণাটো স্বীকাৰ কৰা নাছিল। তেওঁ ভাবিছিল যে বাহ্যিক স্বাধীনতাই অসত্যতা আৰু হিংসা আনিব পাৰে। সাধাৰণতে আমি আমাৰ ঘৰুৱা, ৰাজনৈতিক আৰু অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত বাহ্যিক স্বাধীনতাৰ ধাৰণাটোক অনুসৰণ কৰো। ফলস্বৰূপে, প্ৰেম,সত্য, অহিংসা, আনৰ বাবে ভবা, ন্যায়, সহনশীলতা আদিৰ দৰে প্ৰমূলসমূহ মানৱ জীৱনৰ পৰা ক্ৰমান্বয়ে নাইকিয়া হ'বলৈ ধৰিছে। সেয়ে, স্বাভাৱিকতে আমাৰ মনলৈ প্ৰশ্ন আহে যে সমাজৰ বৰ্ত্তমান পৰিপ্ৰেক্ষিতত বিৰোধৰ সৃষ্টি হোৱাৰ কাৰণ সমূহ কি কি? উত্তৰটো কেৱল সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক পটভূমিৰ পৰাই নহয়, অৰ্থনৈতিক দৃষ্টিকোণৰ পৰাও উপস্থাপন কৰিব নোৱাৰি। যদি আমি সামাজিক পটভূমিৰ মাজেৰে যাওঁ, তেতিয়া আমি দেখা পাওঁ যে

আমি সাধাৰণতে সত্যৰ অন্বেষণৰ ধাৰণাটোৰ পৰিৱর্তে কেৱল ব্যক্তিগত শান্তিৰ অন্বেষণৰ ওপৰত জোৰ দিওঁ। শান্তি স্বর্গৰ পৰা নাহে। ই আহে প্রেম, সত্য, অহিংসা, সহনশীলতা, ন্যায় আৰু স্বদেশপ্রেম আদি ধাৰণাবোৰৰ পৰা, যি সুপ্ত, যি অদৃশ্য, অপ্রত্যক্ষিত আৰু অনিৰীক্ষিত। সেই কাৰণেই, এইবোৰৰ অন্তর্নিহিত মূল্য আছে। সেই কাৰণে, গান্ধীয়ে লিখিছে যে, "যেতিয়ালৈকে সত্যক বর্জন নকৰে তেতিয়ালৈকে সত্যাগ্রহীসকল পৰাজিত নহয়। সত্যৰ অবিৰত অন্বেষণ আৰু সত্যত উপনীত হোৱাৰ দৃঢ় সংকল্পৰদ্ধতাই হ'ল সত্যাগ্রহ। সত্যাগ্রহৰ পথত সদায় সত্য প্রতি অবচলিত অসংকুচিত আনুগত্যৰ ভাব থাকে। প্রেম আৰু প্রেমৰ দ্বাৰা উন্মেষ ঘটা সন্দেহাতীত দৃঢ়তা হ'ল সত্যাগ্রহৰ প্রধান অস্ত্র। সত্যাগ্রহ মানে হ'ল চৰম আত্ম-বিলোপন, চৰম দর্পহীনতা, অশেষ ধৈর্য আৰু মহিমামণ্ডিত বিশ্বাস।" 'আজিৰ মানুহে সত্যাগ্রহৰ কৌশলক কেৱল লিখিত ৰূপতেই অনুসৰণ কৰে। সেয়ে, ইয়াক বিনা সন্দেহে কোৱা হয় যে আমাৰ দৈনন্দিন জীৱনত গান্ধীক প্রয়োগ কৰাৰ পৰিবর্তে, সভা সমিতিত ভাষণ দিয়াৰ আর্হি ৰূপেহে ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰোঁ। আকৌ, যদি আমি ইয়াক ৰাজনৈতিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা চাওঁ, তেতিয়া, এই মত আগবঢ়াব পৰা যায় যে ৰাজনীতিবিদসকল তেওঁলোকৰ দল বা সংগঠনৰ কাম-কাজৰ সৈতে ব্যস্ত থাকে। তেওঁলোকে সমতা, ন্যায় আদি ধাৰণাৰ দৰে ৰাইজৰ আৱেগ অনুভূতিক উপেক্ষা কৰে, যিবোৰ প্রকৃততে ৰাজহুৱা মঞ্চত আলোচনা কৰিবলগীয়া বিষয়। ৰাজনীতিৰ বর্তমান দৃশ্যপটৰ পৰাই এই কথা পৰিস্কাৰ হৈ আছে। উদাহৰণ স্বৰূপে আমি এখন ৰাজ্যৰ কল্যাণৰ বিষয়ে ক'ব পাৰো। এইটো সত্য যে আমি স্বাধীন ভাৰতীয়, কিন্তু গুৰুত্বপূর্ণ প্রশ্নটো হৈছে — আমি প্রকৃতার্থত স্বাধীনতাক উপভোগ কৰিব পাৰিছোনে? গান্ধীৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা কোনো মানুহ সত্যাগ্রহৰ ধাৰণাটোৰ পৰা মুক্ত হ'ব নোৱাৰে। সত্যগ্রাহীসকলে সদায় কেৱল বাহ্যিক দিশৰ পৰাই নহয়, আভ্যন্তৰীণ দিশৰ পৰাও তেওঁলোকৰ স্বাধীনতাক উপভোগ কৰিব পাৰে, কাৰণ তেওঁলোক সত্যৰ প্রতি অনুগত হৈ থাকে। সেই কাৰণে গান্ধীয়ে কেৱল বৃটিছসকলৰ পৰাই নহয়, অন্তৰৰ পৰাও স্বাধীনতা প্রাপ্তিৰ উদ্দেশ্যে, ঘৰুৱা ক্ষেত্রৰ উপৰিও ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক ক্ষেত্রতো সত্যাগ্রহৰ কৌশলটো প্রয়োগ কৰিছিল। আকৌ আমি যদি অর্থনৈতিক দিশৰ পৰা চাওঁ, তেতিয়া দেখা যায় যে ভাৰতবর্ষক সমৃদ্ধ কৰিবলৈ গান্ধীয়ে অর্থনৈতিক দিশতো সত্যাগ্রহৰ কৌশলটো প্রয়োগ কৰিছিল। যদি ইয়াক গ্রহণ কৰা নহয়, মানৱ জাতিৰ কল্যাণ চিন্তা কৰিব পৰা নাযায়। যদি আমোলাসকল ভ্রষ্টাচাৰী হয় আৰু অর্থনৈতিক লেনদেনবোৰৰ সঠিকভাৱে সদ্ ব্যৱহাৰ নহয়, ই দেশৰ অর্থনৈতিক শ্রীবৃদ্ধিক অনিশ্চয়তাৰ দ্বাৰা বাধা আৰোপ কৰে। সেই কাৰণেই গান্ধীয়ে লিখিছে —"সত্যাগ্রহত শঠতা, কপটতা নাইবা কোনো

ধৰণৰ অসত্য কথাৰ স্থান নাই। সত্যাগ্রহৰ মৌলিক স্বৰূপ এনেকুৱা যে এই আন্দোলনৰ ফলাফল আন্দোলনৰ বুকুতেই সোমাই থাকে। আত্ম-সহায়, আত্মবলিদান আৰু ঈশ্বৰৰ ওপৰত বিশ্বাস হ'ল সত্যাগ্রহৰ আধাৰ।" সত্যাগ্রহৰ যোগেদি মানৱজাতিৰ ভালৰ বাবে জনগনলৈ তলৰ বাণীসমূহ আগবঢ়াবলৈ বিচাৰিছিল ঃ প্রেমৰ বাণী, সত্যৰ বাণী, অহিংসাৰ বাণী, সহনশীলতাৰ বাণী, সমতাৰ বাণী, ন্যায়ৰ বাণী আৰু আত্ম-নিয়মানুবর্তিতাৰ বাণী। আমাৰ সমাজত ভাবুকি ৰূপে গঢ় লৈ উঠা প্রমূল্য-সংকটৰ গৰাহৰ পৰা মানৱ জাতিক ৰক্ষা কৰাৰ উদ্দেশ্যে গান্ধীজীৰ সত্যাগ্রহৰ ধাৰণাটোৰ ওপৰত পুণর্বিচাৰ কৰাৰ সময় আহি পৰিছে, অন্যথা সমাজখন অতি শীঘ্রে অচল নাইবা বিপদাপন্ন হৈ পৰিব। সেই কাৰণেই গান্ধীয়ে সত্যাগ্রহৰ ওপৰত বিশাল গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে, যিয়ে শান্তিপূর্ণ সমাজৰ বাবে মানৱ প্রমূল্যৰ সংৰক্ষণত এক অতি গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰিব পাৰে। সেই কাৰণে তেওঁ কয় যে, "অর্থাৎ মানৱ জাতিয়ে কেৱল অহিংসাৰ দ্বাৰাহে হিংসাৰ হাতোৰাৰ পৰা মুক্ত হ'ব পাৰিব। কেৱল প্রেমেৰেহে ঘৃণাক জয় কৰিব পাৰি।" তেওঁ আৰু যোগ দিয়ে, " যদি স্বতন্ত্রতা আৰু গণতন্ত্রক প্রকৃতার্থত সুৰক্ষিত কৰিব লাগে তেন্তে ই কেৱল অহিংস প্রতিৰোধৰ দ্বাৰাহে সম্ভৱ। ই হিংস প্রতিৰোধতকৈ কোনোগুণে কম সাহসী অথবা কম গৰিমাময় নহয়।"

তেওঁ তাৎপর্যপূর্ণভাৱে উল্লেখ কৰিছে যে হিংসাৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত কোনো ফল দীর্ঘস্থায়ী হ'ব নোৱাৰে। তেওঁ ঘৃণা, খং, যুদ্ধ আৰু অন্যান্য বদ্অভ্যাসসমূহৰ বিৰোধী আছিল। যিকোনো সদর্থক ফল লাভ কৰিবৰ বাবে যুদ্ধ কেতিয়াও উপায় বা পথ হ'ব নোৱাৰে। যিদৰে প্রেমে প্রেমক জন্ম দিয়ে, সেইদৰে এখন যুদ্ধই আন এখন যুদ্ধৰ আৰম্ভণি কৰে। সেই কাৰণে, কেৱল প্রেমেই শান্তিৰ উদ্যমক জাগ্রত কৰে।

গান্ধীয়ে মত পোষণ কৰে যে, কেৱল তেতিয়াহে সত্য আৰু অহিংসাৰ ধাৰণা অনুশীলন কৰিব পাৰে , যেতিয়া অহিংসা ধাৰণাটোৰ অনুশীলন নাইবা ব্যৱহাৰৰ এটা পথ বা উপায় থাকে। ই অহিংসাৰ এক উন্নয়নশীল স্তৰ, যাক সত্যাগ্রহ নামেৰে নামা কৰণ কৰিব পৰা যায়। সত্যাগ্রহৰ ধাৰণাটো প্রেমৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈছে। সেই কাৰণে, ই এক প্রেম-শক্তি। গান্ধীয়ে ইয়াক ধর্মীয় অন্বেষণ ৰূপে গ্রহণ কৰিছে, কাৰণ ই নিঃশ্চিতভাৱে কয় যে ঈশ্বৰ এজনেই যি সর্ববিদ্যমান। প্রেম মানুহৰ ভিত্তি আৰু এই ভিত্তি অবিহনে আমি সত্যাগ্রহৰ ধাৰণাটোৰ অনুশীলন কৰিব নোৱাৰো। ইয়াক সত্য শক্তি নাইবা আত্মা শক্তি নাইবা প্রেম শক্তি হিচাপেও জনা যায়। গান্ধীয়ে তেওঁৰ সমগ্র জীৱন জুৰি সত্যাগ্রহৰ ধাৰণাটো ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ প্রয়াস কৰিছিল আৰু তেওঁ তেওঁৰ জীৱনত সফল হৈছিল। গান্ধীয়ে হিংসা, অত্যাচাৰ আৰু অন্যায় বিৰুদ্ধে অহিংসাৰ ধাৰণাটোক বিধিবদ্ধ কৰিছিল। তেওঁ মত পোষণ কৰিছিল যে সত্য সার্বিক, চিৰন্তন,

সর্বব্যাপী আৰু সর্বজ্ঞাত। এই কথাৰ অজ্ঞানতাৰ বাবেই আমাৰ সমাজত সমস্যাসমূহ জড়িত হৈ পৰে। এই সন্দর্ভত গান্ধীয়ে মতামত আগবঢ়াইছে যে আমি হিংসাক হিংসাৰে, অমঙ্গলক অমঙ্গলেৰে, খংক খঙেৰে উত্তৰ দিয়াটো উচিত নহয়। তাৰ পৰিবর্তে আমি চিন্তা কৰাটো উচিত আমাৰ সন্মুখত দেখা দিয়া সমস্যাটোৰ পৰা আমি কেনেকৈ হাত সাৰিব পাৰো। গান্ধীৰ উত্তৰটো হৈছে এইয়ে যে এই সংকটৰ কেৱল এটাই উত্তৰ আছে, সেয়া হৈছে সত্যাগ্রহক আকোৱালি লোৱা।

সত্যাগ্রহই এজন ভুল কাম কৰা মানুহক জীৱনত কৰা ভুলৰ সংশোধন নাইবা উপলব্ধি কৰিবলৈও এক সুযোগ দিয়ে। ই নির্ভৰ কৰে এক বিশ্বাসৰ ওপৰত যে প্রত্যেক মানুহৰ মাজত এক অত্যাৱশ্যকীয় গুণ থাকে। সেয়া হৈছে সততা, কাৰণ প্রত্যেক মানুহে নিজৰ মাজতেই ঐশ্বৰিকতা বহন কৰে। সেই কাৰণে, মানুহৰ গুৰুত্বপূর্ণ দিশটো হৈছে খং, ঘৃণা, অসহিষ্ণুতা আদিৰ পৰা মুক্ত কৰাৰ উদ্দেশ্যে মানুহৰ মাজত থকা গোপনীয় অত্যাৱশকীয় গুণক জগাই তোলা।

গান্ধীয়ে দাবী কৰে যে সত্যাগ্রহীয়ে সত্যৰ বাবে যন্ত্রণা গ্রহণ কৰি নিজকে সংশোধন কৰিব পাৰে। এই সন্দর্ভত অহিংসা বা অহিম্সা হৈছে সচেতন যন্ত্রণা (conscious suffering)। সেইবাবে, এজন সত্যাগ্রহীয়ে বিপক্ষৰ মন পৰিবর্তন কৰিব পাৰে।

সত্যাগ্রহ প্রেম, অহিংসা আৰু সচেতন যন্ত্রণাৰ ধাৰণাৰ দ্বাৰা গঠিত। এই ধাৰণাবোৰৰ সহায়ত অমঙ্গলৰ শক্তিক দলিয়াই পেলাব পাৰি এই অর্থত যে ই সত্যৰ এক উপায় বা পথ। গান্ধীয়ে এই পৰিপ্রেক্ষিতত আঙুলিয়াইছে যে ই সার্বিক এই অর্থত যে ইয়াক ল'ৰা-ছোৱালী আৰু প্রাপ্তবয়স্কৰ দ্বাৰা, পুৰুষ আৰু মহিলাৰ দ্বাৰা, ব্যক্তি আৰু জাতিৰ দ্বাৰা আৰু সমাজ আৰু দেশৰ দ্বাৰাও অনুশীলন কৰিব পাৰি। ইয়াক ঘৰুৱা, সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষেত্রতো প্রয়োগ কৰিব পাৰি। সত্যাগ্রহ ধাৰণাটোৰ এই সার্বিক প্রকৃতি ঈশ্বৰৰ ধাৰণাৰ পৰাই নিঃসৃত হৈছে।

৫.৬ লক্ষ্য আৰু উপায়ৰ ক্ষেত্রত গান্ধীৰ মতামত

গান্ধীৰ দর্শনত ই এক অতি তাৎপর্যপূর্ণ আৰু আমোদজনক ধাৰণা। ইয়াক পৰম্পৰাগত নৈতিক ধাৰণা 'শুদ্ধ' (right) আৰু 'শ্রেয়' (good) ৰ লগত সংযোগ কৰিব পাৰি। 'শুদ্ধ' শব্দটোক 'শ্রেয়'ৰ উপলব্ধিৰ এক উপায় হিচাপে গ্রহণ কৰিব পাৰি। সেয়ে লক্ষ্য হৈছে 'শ্রেয়' (good) আৰু উপায় (means) হৈছে শুদ্ধ (right) । ইয়াত আমি 'শুদ্ধ' আৰু 'শ্রেয়'ৰ মাজত এক অনিবার্য্য সম্বন্ধ দেখিবলৈ পাওঁ। আমি 'শুদ্ধ'ৰ ধাৰণাটোৰ অবিহনে 'শ্রেয়'ৰ ধাৰণাটোৰ কথা চিন্তা কৰিব নোৱাৰো। যিহেতু 'শুদ্ধ' আৰু 'শ্রেয়'ৰ মাজত এক অনিবার্য্য সম্বন্ধ আছে, সেয়ে 'লক্ষ্য' আৰু

'উপায়'ৰ মাজতো এক ওতঃপ্রোত সম্বন্ধ আছে।

গান্ধীৰ সত্য আৰু অহিংসাৰ ধাৰণাৰ লগত এই দুটা ধাৰণাৰ এক যোগসূত্র নাইবা সংযোগ আছে। গান্ধীৰ মতে, 'লক্ষ্য' আৰু 'উপায়' দুয়োটাই এটাৰ লগত আনটো অনিবার্য্যভাৱে সম্পর্কযুক্ত হৈ আছে আৰু তেওঁৰ দর্শনত উভয়েই ৰূপান্তৰ যোগ্য শব্দ। এই দুয়োৰে সম্পর্কক উল্লেখ কৰি গান্ধীয়ে লিখিছে যে- অর্থাৎ, উপায় এটা গুটি, লক্ষ্য এজোপা গছৰ দৰে; আৰু গুটি আৰু গছজোপাৰ মাজত থকাৰ দৰে উপায় আৰু লক্ষ্যৰ মাজতো সদৃশ অলংঘ্য যোগসূত্র আছে। (Hind swaraj, p.39) এই কথাষাৰে গুটি আৰু গছৰ মাজৰ অনিবার্য্য সম্পর্কৰ নির্দেশ দিয়ে আৰু এই সম্পর্কৰ মাজেৰে তেওঁ উপায় আৰু লক্ষ্যৰ মাজৰ অভিন্ন সংযোগক দেখুৱাইছে।

এই সম্পর্কই গান্ধীৰ দর্শনত গুৰুত্বপূর্ণ কেতবোৰ প্রশ্ন জড়িত কৰিছে। প্রশ্নসমূহ হৈছে ঃ লক্ষ্যই উপায়ক শুদ্ধ প্রমাণিত কৰেনে? আমি যিকোনো উপায় অৱলম্বনৰ দ্বাৰা ভাল লক্ষ্য পাব পাৰোনে? যদি এটা ভাল লক্ষ্য উপলব্ধি কৰিব লাগে, উপায়টোও ভাল হোৱাটো উচিতনে? উপায়ৰ শুদ্ধতা শ্রেয়ৰ উপলব্ধিৰ পথৰ এক অত্যাৱশ্যকীয় দিশ হয়নে? ইয়াৰ পৰিবর্তে, তেওঁ দেখুৱাইছে যে যদি এটা ভাল লক্ষ্য উপলব্ধি কৰিব লাগে, তেন্তে, সেই ভালটো পাবৰ বাবে উপায়টোও অনিবার্য্যভাৱে ভাল হ'ব লাগিব। সেই কাৰণে, গান্ধীয়ে তেওঁৰ জীৱনৰ দর্শনত উপায়ৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছে। সেয়ে তেওঁ কয়, - অর্থাৎ, মুঠতে উপায়েই সকলো। আকৌ, এই মত দিব পাৰি যে ভাল লক্ষ্য উপলব্ধি কৰাৰ উদ্দেশ্যে, উপায়, যাক আমি ভাল লক্ষ্য পাবৰ বাবে অৱলম্বন কৰোঁ, সি মানুহ ভেদে একে নহ'বও পাৰে, যিহেতু আমি ধাৰণা কৰো যে উপায় বহু। সেই কাৰণেই গান্ধীয়ে উত্তৰ দিছে যে লক্ষ্যই উপায়ক শুদ্ধ প্রমাণিত কৰিব নোৱাৰে। গান্ধীৰ 'সত্য' আৰু 'অহিংসা'ৰ ধাৰণাৰ লগত তেওঁৰ 'লক্ষ্য' আৰু 'উপায়'ৰ ধাৰণা দুটাৰ এক পোনপটীয়া সম্পর্ক আছে। লক্ষ্য নাইবা আদর্শ, যি হৈছে সত্য তাক উপলব্ধি কৰাৰ উদ্দেশ্যে গান্ধীয়ে 'অহিংসা'ৰ পথক উপায় হিচাপে অৱলম্বন কৰিছে। সেই কাৰণে গান্ধীয়ে কৈছে যে ঃ সত্য হৈছে লক্ষ্য আৰু অহিংসা হৈছে উপায়। ভাৰতবর্ষৰ স্বাধীনতা আন্দোলনৰ সময়ছোৱাত গান্ধীয়ে বৃটিছ সাম্রাজ্যবাদৰ পৰা এক লক্ষ্য বা আদর্শৰূপে মুক্তি লাভ কৰাৰ উদ্দেশ্যে এক উপায় হিচাপে অহিংসাক অস্ত্র হিচাপে প্রয়োগ কৰিছিল আৰু অহিংসাৰ উপায়ৰ দ্বাৰা স্বাধীনতা লাভৰ ক্ষেত্রত গান্ধী সফল হৈছিল।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৭ ঃ তলৰ বক্তব্যকইটা সত্য নে অসত্য উল্লেখ কৰা ঃ

ক) সত্যাগ্রহ এক কৌশল, যাক গান্ধীয়ে তেওঁৰ দর্শনত প্রয়োগ কৰিছে। (সত্য/ অসত্য)

খ) সত্যাগ্রহ এক বহুমাত্রীয় ধাৰণা। (সত্য/ অসত্য)

গ) সত্যাগ্রহক প্রেম শক্তি বুলিও জনা যায়। (সত্য /অসত্য)

প্রশ্ন নং ৮ঃ কোনে পোন প্রথমে 'সত্যাগ্রহ' শব্দটো আগবঢ়াইছিল?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ গান্ধীৰ মতে বহিঃ স্বাধীনতা বুলিলে কি বুজে? (প্রায় ৪০ টা শব্দত উত্তৰ লিখিব)

.....

.....

প্রশ্ন নং ১০ঃ গান্ধীয়ে কিয় তেওঁৰ দর্শনত সত্যাগ্রহৰ ধাৰণাটো প্রয়োগ কৰিছিল? (প্রায় ৫০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখিব।)

.....

.....

প্রশ্ন নং ১১ঃ সত্যাগ্রহক কিয় প্রেমশক্তি বুলি জনা যায়? (প্রায় ৪০ টা মান শব্দৰত ভিতৰত লিখিব)

.....

.....

প্রশ্ন নং ১২ঃ 'সত্যাগ্রহ' ধাৰণাটো প্রকৃতিগতভাৱে সার্বিক- এই ধাৰণাটোৰ দ্বাৰা কি বুজে? (উত্তৰ প্রায় ৬০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....

.....

চিন্তা চর্চা কৰক ঃ ৫.২

বর্তমান সময়ত সত্যাগ্রহৰ ধাৰণাটো প্রাসঙ্গিক হয়নে? আপুনি কি ভাবা?

.....

.....

.....

৫.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলো-

- গান্ধীয়ে মত পোষণ কৰে যে সত্যৰ প্ৰকৃতি নৈৰ্ব্যক্তিক, আনহাতে, ঈশ্বৰ ব্যক্তিগত। এইতাৎপৰ্যপূৰ্ণ বিষয়টো সমাধান কৰিবলৈ গান্ধীয়ে কয় যে সত্যই ঈশ্বৰ। তেওঁ কাৰণটো উল্লেখ কৰে যে আমি ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বক অস্বীকাৰ কৰিব পাৰো, কিন্তু আমি সত্যক অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰো। সেয়ে, সত্যৰ ধাৰণাটো প্ৰকৃতিগতভাৱে সাৰ্বিক।
- সত্য আৰু অহিংস অন্তঃ সম্পৰ্কযুক্ত এই অৰ্থত যে এটাৰ অবিহনে আনটোক আলোচনা কৰিব পৰা নাযায়। ইহঁত একেটা মুদ্ৰাৰে ইপিঠি-সিপিঠি। অহিংসা হৈছে উপায় আৰু সত্য হৈছে লক্ষ্য।
- 'অহিংসা' শব্দটোৰ আক্ষৰিক অৰ্থ হৈছে 'বধ নকৰা' নাইবা 'আঘাত নকৰা'। সেয়ে অহিংসাক হিংসাৰ পৰা পৃথক জ্ঞান কৰা হয়। তেওঁৰ মতটো হৈছে যে হিংসাৰ অৰ্থ বিপদৰ বাহিৰত নাইবা এক স্বাৰ্থপৰ উদ্দেশ্যৰ পৰা বা তাক আঘাত কৰাৰ লক্ষ্যৰে আনক হত্যা কৰা। সেয়েহে অহিংসাই এনেধৰণৰ কৰ্মৰ পৰা বিৰত থকাতো সূচায়।
- অহিংসা শব্দটোৰ দুটা দিশ আছে। এটা হৈছে ইতিবাচক আৰু আনটো হৈছে নেতিবাচক। সদৰ্থক বা ইতিবাচক দিশটোৱে পোষণ কৰে যে অহিংসা জীৱৰ প্ৰতি কেৱল এক 'আঘাত নকৰা' বা 'হত্যা নকৰা'ক নুবুজায়, ইয়াৰ পৰিবৰ্তে এই দিশটোৰ মাজেৰে তেওঁ মত পোষণ কৰেযে আমি একে সময়তে আন জীৱৰ প্ৰতি অহিংস হোৱাটো উচিত। ইয়াৰোপৰি, ই প্ৰেমৰ ধাৰণাটোক নিৰ্দেশ কৰে। প্ৰেম এক প্ৰকাৰ শক্তি যিয়ে এজন ব্যক্তিৰ মনক শোধন কৰিব পাৰে আৰু মানুহৰ গুণাৱলীৰ উন্নতি সাধন কৰে। আনহাতে, অহিংসাৰ নেতিবাচক দিশটোৰ দ্বাৰা গান্ধীয়ে 'হত্যা নকৰা' বা 'আঘাত নকৰা' বুজাইছে। ই সূচায় যে এটা অহিংস কৰ্ম ঘৃণা, খং, অপ্ৰীতি ইত্যাদিৰ পৰা মুক্ত।
- অহিংসাৰ ধাৰণাটো অত্যাৱশ্যকীয়ভাৱে ঈশ্বৰৰ ধাৰণাটোৰ সৈতে জড়িত। এজন লোকে তেতিয়ালৈকে অহিংসাক অনুশীলন কৰিব নোৱাৰে, যেতিয়ালৈকে তেওঁ ঈশ্বৰৰ এজন ঘোৰ অনুসৰণকাৰী বা বিশ্বাসী নহয়। ঈশ্বৰৰ প্ৰকৃতিক বিশ্বাস কৰাৰ দ্বাৰা এজন লোকে অহিংসাক অনুসৰণ কৰিব পাৰে। ই তাৎপৰ্য্যমূলকো হয় যে ঈশ্বৰৰ ওপৰত কৰা বিশ্বাসৰ দ্বাৰা আমি যে অত্যাৱশকীয়ভাৱে এজন লোকে সেই ধাৰণাৰ বিকাশ ঘটাব পাৰে।
- গান্ধীয়ে প্ৰেম, সহনশীলতা, দেশপ্ৰেম, সত্য, অহিংসা ইত্যাদি ধাৰণাবোৰৰ জৰিয়তে সত্যাগ্ৰহৰ কৌশলটো ব্যৱহাৰ কৰিছে। তেওঁৰ মতটো হৈছে যে - "The sword of satyagrahi is love and the unmistakable firmness that comes from it."
- সত্যাগ্ৰহ সত্যৰ বাবে এক নিৰ্মম অনুসন্ধান আৰু তাত উপনীত হোৱাৰ দৃঢ়তা। সত্যাগ্ৰহৰ পথত সত্যৰ প্ৰতি অবিচলিত আনুগত্য থাকে। সত্যাগ্ৰহৰ তৰোৱালখন হৈছে প্ৰেম আৰু নিশ্চিত দৃঢ়তা ইয়াৰ পৰাই আহে।

- সত্যাগ্রহীসকলে সদায় তেওঁলোকৰ স্বাধীনতা কেৱল বাহ্যিক দিশৰ পৰাই নহয়, আভ্যন্তৰীণ দিশৰ পৰাও উপভোগ কৰিব পাৰে, কাৰণ তেওঁলোক সত্যৰ প্রতি আনুগত্য। সেই কাৰণে, গান্ধীয়ে কেৱল বৃটিছসকলৰ পৰাই নহয়, অন্তৰৰ পৰাও স্বাধীনতা প্রাপ্তিৰ উদ্দেশ্যে, ঘৰুৱা ক্ষেত্রৰ উপৰিও ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক ক্ষেত্রতো সত্যাগ্রহৰ কৌশলটো প্রয়োগ কৰিছিল।
- গান্ধীয়ে মত আগবঢ়াইছে যে কেৱল সত্যাগ্রহৰ কৌশলটো প্রয়োগৰ দ্বাৰাহে সত্য আৰু অহিংসাৰ ধাৰণাক অনুশীলন কৰিব পৰা যায়। সেই কাৰণেই অহিংসাৰ বিকাশশীল স্তৰটোক সত্যাগ্রহ বুলি জনা যায়।
- সত্যাগ্রহৰ ধাৰণাটো প্রেমৰ ধাৰণাৰ ওপৰত গঢ় হৈছে। ইয়াক প্রেম শক্তি নাইবা আত্মা-শক্তি বুলিও জনা যায়। গান্ধী এই শক্তিৰ দ্বাৰাই তেওঁৰ সমগ্র জীৱনজুৰি সফল হৈছিল।
- 'শুদ্ধ' (right) আৰু 'শ্রেয়' (good) ৰ ধাৰণা দুটাৰ 'সত্য' আৰু 'অহিংসা'ৰ ধাৰণাৰ লগত পোনপটীয়া সম্পর্ক আছে। যিদৰে 'শুদ্ধ' হৈছে 'শ্রেয়' লাভৰ এক উপায়, সেইদৰে অহিংসাও 'সত্য' লাভৰ উপায়। অহিংসাৰ উপায়ৰ দ্বাৰা ইংৰাজ শাসনৰ পৰা মুক্তি লাভৰ ক্ষেত্রত গান্ধী কৃতকার্য্য হৈছিল।

৫.৭ অধিক জানিবলৈ

১) Lal, B.K.1973. *Contemporary Indian Philosophy*. Motilal Benarsidass Publishers

২) Sharma, Anand (ed.) 2007. *Gandhian Way*. Academy Foundation

৩) Verma. B.R. & Bakshi, S.R. (ed)2005. *Gandhian Satyagrah and His Techniques*. (1920-1928). Commonwealth Publications

৪) Chakravarty, Meera. 2009. *Essays on Philosophy and Culture*. New Bharatiya Book Corporation

৫.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রঃ উঃ গান্ধীয়ে মত পোষণ কৰে যে সত্যৰ প্রকৃতি নৈর্ব্যক্তিক আৰু ইয়াৰ তুলনাত তেওঁ কয় যে ঈশ্বৰৰ প্রকৃতি ব্যক্তিগত।

২ নং প্রঃ উঃ অহিংসাৰ সদর্থক (Positive) আৰু নঞর্থক (Negative) দুটা দিশ।

৩ নং প্রঃ উঃ 'অহিংসা' শব্দটোৰ আক্ষৰিক অর্থ হৈছে 'হত্যা নকৰা' (non killing) নাইবা 'আঘাত নকৰা' (non- injury)

৪ নং প্রঃ উঃ অহিংসাৰ নঞৰ্থক অর্থই 'হত্যা নকৰা' নাইবা 'আঘাত নকৰা'ক সূচায়, সেয়ে ই আগতেই নির্দ্ধাৰণ কৰে যে এটা অহিংসা কর্ম ঘৃণা, খং, অপ্রীতি আদিৰ পৰা মুক্ত।

৫ নং প্রঃ উঃ অহিংসাৰ সদর্থক অর্থটোৱে কেৱল জীৱৰ প্রতি এক 'হত্যা নকৰা' নাইবা 'আঘাত নকৰাকেই নুবুজায়, তাৰ পৰিবর্তে, ই পোষণ কৰে যে আমি এক বহল দৃষ্টিভঙ্গীত আন জীৱৰ প্রতি অহিংস হোৱাটো উচিত, যাক আমি অনুশীলন কৰা উচিত।

৬ নং প্রঃ উঃ ক) সত্য খ) সত্য গ) সত্য ঘ) সত্য

৭ নং প্রঃ উঃ মগনলাল গান্ধী।

৮ নং প্রঃ উঃ 'Freedom from' ধাৰণাটোৰ দ্বাৰা তেওঁ বাহ্যিক স্বাধীনতা (external freedom)ক নির্দেশ কৰিছে। যিয়ে অসত্য নাইবা হিংসা আনিব পাৰে। সধাৰণতে, আমি আমাৰ ঘৰুৱা, ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক ক্ষেত্রত বাহ্যিক স্বাধীনতা (freedom from) ৰ ধাৰণাটো অনুসৰণ কৰো।

৯ নং প্রঃ উঃ সত্যাগ্রহ হৈছে এক অমূল্য আৰু অতুলনীয় অস্ত্র, যাক ইংৰাজসকলৰ শিকলিৰ বান্ধোনৰ পৰা ভাৰতবর্ষক মুক্ত কৰাৰ উদ্দেশ্যে গান্ধীয়ে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তেওঁ জানিছিল যে ইংৰাজসকলক আন উপায়েৰে পৰাস্ত ,কৰাটো অসম্ভৱ। সেয়ে, তেওঁ সত্য, অহিংসা আদি ধাৰণাৰ মাজেৰে সত্যাগ্রহৰ কৌশলটোৰ সদ্ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

১০ নং প্রঃ উঃসত্যাগ্রহৰ ধাৰণাটো প্রেমৰ ওপৰত গঢ় লৈ উঠিছে। প্রেমক মানুহৰ ভিত্তি বুলি গণ্য কৰা হয় আৰু এই ভিত্তিৰ অবিহনে আমি সত্যাগ্রহৰ ধাৰণাটোৰ অনুশীলন কৰিব নোৱাৰো। এই কাৰণেই ইয়াক প্রেম শক্তি ৰূপে জনা যায়।

১১ নং প্রঃ উঃগান্ধীৰ সত্যাগ্রহৰ ধাৰণাটো সার্বিক এই অর্থত যে ইয়াক ল'ৰা-ছোৱালীৰ দ্বাৰা, পুৰুষ আৰু মহিলাৰ দ্বাৰা, ব্যক্তি আৰু সম্প্রদায়ৰ দ্বাৰা আৰু সমাজ আৰু দেশৰ দ্বাৰা অনুশীলন কৰিব পৰা যায়। ইয়াক ঘৰুৱা, সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক ক্ষেত্রতো প্রয়োগ কৰিব পৰা যায়। সত্যাগ্রহৰ এই সার্বিক প্রকৃতিটো ঈশ্বৰৰ ধাৰণাটোৰপৰা নিঃসৃত হৈছে।

১২ নং প্রঃ উঃগান্ধীয়ে মত পোষণ কৰে যে লক্ষ্যই উপায়ক শুদ্ধ প্রমাণ কৰিব নোৱাৰে এই অর্থত যে আদর্শ বা লক্ষ্যক উপলব্ধি কৰিবলৈ বিভিন্ন ধৰণৰ উপায় হ'ব পাৰে, সেয়ে লক্ষ্যই কোনো ধৰণৰ উপায়ক শুদ্ধ ৰূপে প্রমাণ কৰিব নোৱাৰে। তাৰোপৰি, গান্ধীয়ে আদর্শ বা লক্ষ্যতকৈ উপায়ৰ ওপৰতহে জোৰ দিছে, যাক কর্মৰ অন্তিম লক্ষ্যৰূপে গণ্য কৰা হয়। সেইবাবে, গান্ধীজীৰ ভাষাত, লক্ষ্যই উপায়ক শুদ্ধ প্রমাণ বা দোষমুক্ত কৰিব নোৱাৰে।

৫.৯ নং আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) অতি চমু প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন নং ১ঃ গান্ধীৰ মতে সত্যৰ প্ৰকৃতি কি?

প্ৰশ্ন নং ২ঃ সত্য আৰু অহিংসাৰ মাজৰ মূল পাৰ্থক্যটো কি?

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ অহিংসাৰ সদৰ্থক অৰ্থটো কি?

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ অহিংসাৰ নঞৰ্থক অৰ্থ বুলিলে আপুনি কি বুজা?

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ অহিংসাৰ আক্ষৰিক অৰ্থটো কি?

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ গান্ধীয়ে ঈশ্বৰৰ নিৰ্গুণ চৰিত্ৰটোক সমৰ্থন কৰিছে নে?

খ) চমু প্ৰশ্ন (উত্তৰ প্ৰায় ৫০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত লিখিব)

প্ৰশ্ন নং ১ঃ গান্ধীৰ 'সত্যই ঈশ্বৰ ধাৰণাটোৰ দ্বাৰা আপুনি কি বুজে?

প্ৰশ্ন নং ২ঃ 'ঈশ্বৰেই সত্য' আৰু 'সত্যই ঈশ্বৰ'ৰ মাজত কোনো যোগসূত্ৰ আপুনি দেখা পায় নে? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ৩ঃ অহিংসাৰ সদৰ্থক আৰু নঞৰ্থক দিশৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যবোৰ চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ৪ঃ অহিংসাৰ ওপৰত এটি চমুটোকা লিখক।

প্ৰশ্ন নং ৫ঃ সত্যাগ্ৰহৰ ওপৰত এটি চমুটোকা লিখক।

প্ৰশ্ন নং ৬ঃ 'ঈশ্বৰেই সত্য'ৰ ওপৰত চমুটোকা লিখক।

প্ৰশ্ন নং ৭ঃ অহিংসাৰ কৌশল বুলিলে কি বুজে? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন নং ৮ঃ লক্ষ্যই উপায়ক শুদ্ধ প্ৰমাণ কৰেনে? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

গ) দীঘলীয়া প্ৰশ্ন (উত্তৰ প্ৰায় ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্ৰঃ১ঃ অহিংসাৰ প্ৰকৃতি ব্যাখ্যা কৰক?

প্ৰঃ২ঃ অহিংসাৰ কৌশল বুলিলে কি বুজে? ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰঃ৩ঃ আপুনি ভাবেনে যে সত্যাগ্ৰহ অহিংসাৰ এটা পথ? ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰঃ৪ঃ সত্যাগ্ৰহৰ ধাৰণাটো বৰ্ণনা কৰক।

প্ৰঃ৫ঃ অহিংসাৰ ধাৰণাটোৰ অবিহনে আমি সত্যাগ্ৰহৰ ধাৰণাটো আলোচনা কৰিব পাৰিমনে? ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰঃ৬ঃ এজন সত্যাগ্ৰহীয়ে তেওঁৰ বিৰোধীজনৰ মন পৰিবৰ্তন কৰিব পাৰেনে? ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰঃ৭ঃ লক্ষ্যই উপায়ক শুদ্ধ প্ৰমাণ কৰিব পাৰেনে? ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰঃ৮ঃ উপায় আৰু লক্ষ্যৰ মাজত আপুনি কোনো পাৰ্থক্য বিচাৰি পায়নে? গান্ধীৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰ ফালৰ পৰা ব্যাখ্যা কৰক।

** *** **

অধ্যায় ৬ ঃ গান্ধী ঃ ন্যাসবাদ

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ উদ্দেশ্য

৬.২ পৰিচয়

৬.৩ সমাজৰ অর্থানতিক ভিত্তি

৬.৪ ন্যাসবাদ ঃ ই কি হয়

৬.৫ ন্যাসৰক্ষকৰ সংজ্ঞা

৬.৬ ন্যাসবাদৰ উৎস

৬.৭ ন্যাসবাদৰ প্রধান বৈশিষ্ট্যসমূহ

৬.৮ ন্যাসবাদ আৰু আধুনিক জগত

৬.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৬.১০ অধিক জানিবলৈ

৬.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৬.১২ আৰ্হি প্রশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- গান্ধীৰ সমাজ সম্পর্কীয় অর্থনৈতিক ভিত্তিৰ ধাৰণাক জানিবলৈ সক্ষম হ'ব
- ন্যাসবাদ কি তাক জানিব পাৰিব
- ন্যাসৰক্ষকৰ সংজ্ঞা দিবলৈ পাৰিব
- ন্যাসবাদৰ উৎস সম্পর্কে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- ন্যাসবাদৰ প্রধান বৈশিষ্ট্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- সাম্প্রতিক দিনত ইয়াৰ প্রাসঙ্গিকতাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৬.২ পৰিচয়

মোহনদাস কৰমচাঁদ গান্ধী, সকলো সময়ৰে এজন মহান ভাৰতীয়, শান্তি আৰু অহিংসাৰ দূত হিচাপেও জনাজাত। তেওঁ কেৱল তেওঁৰ ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক কামৰ বাবেই বিখ্যাত

নাছিল, বৰঞ্চ তেওঁৰ অদ্বিতীয় ব্যৱহাৰিক অর্থনৈতিক চিন্তাৰ বাবেও বিখ্যাত। গান্ধীৰ অর্থনীতিৰ পৃষ্ঠভূমি অতি বলিষ্ঠ। গান্ধী বাৰুকৈয়ে প্রভাৱান্বিত হৈছিল কার্লমার্ক্স, আদমস্মিথ, টলষ্টয়, ৰাস্কিন ব'ণ্ড আৰ.চি দত্ত আৰু আন বহুতৰ লিখনিৰ দ্বাৰা আৰু তেওঁ ভাৰতৰ প্রসঙ্গঁত তেওঁলোকৰ লিখনিসমূহক পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা কৰিছিল আৰু বিভিন্ন অর্থনৈতিক সমস্যাবোৰৰ বিষয়ে চিন্তা কৰাৰ লগতে সেইবোৰ সমস্যাৰ সমাধানৰ বাবে বিভিন্ন কর্ম পৰিকল্পনা অৱলম্বন কৰিছিল।

সেই সময়ত গান্ধীয়ে তেওঁৰ স্বাধীনতা আন্দোলনৰ এক অংশ হিচাপে চৰম দাৰিদ্রতা, অনগ্রসৰতা আৰু আর্থ সামাজিক আপত্তিসমূহৰ বিপক্ষে যুঁজ দিছিল। গান্ধীয়ে ভাবিছিল যে অর্থনৈতিক স্বয়ংসম্পূর্ণতা এজন ব্যক্তি আৰু ৰাষ্ট্রৰ বাবে অতি প্রয়োজনীয়। তেওঁ ভাবিছিল যে দেশ বা ৰাষ্ট্রৰ গুৰুত্বপূর্ণ অর্থনৈতিক সম্পদ হৈছে মানৰ সত্তা আৰু সেইবাবে তেওঁৰ সমগ্র জীৱনত তেওঁ ব্যক্তিৰ সম্পূর্ণ বিকাশ আৰু অর্থনৈতিক সমতাৰ বাবেও কাম কৰিছিল। অর্থনৈতিক সমতাৰ বাবে কাম কৰাৰ অর্থ হৈছে আমাৰ সমাজৰ পুঁজিবাদী আৰু শ্রমিক শাখাৰ মাজৰ সংঘর্ষক উচ্ছেদ কৰা। ৰাষ্ট্র আৰু ব্যক্তিৰ ভেঁটি শক্তিশালী ৰূপে গঠন কৰিবলৈ আৰু দেশক অর্থনৈতিক ভাৱে স্বাৱলম্বী কৰিবলৈ তেওঁ বহুতো অহিংসা উপায় গ্রহণ কৰিছিল। স্বদেশী, স্বৰাজ, সর্বোদয়, ন্যাসবাদ আদি হৈছে তেনেধৰণৰ কেতবোৰ উপায়।

আক্ষৰিকভাৱে 'স্বদেশী'ৰ অর্থ হ'ল "এজন ব্যক্তিৰ নিজৰ দেশৰ অন্তর্গত" (Belonging to ones own country)। গান্ধীয়ে এই ধাৰণাটোক জীৱনৰ প্রায় সকলোবোৰ ক্ষেত্রতে যেনে ঃ- ৰাজনৈতিক, সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক আদিত প্রয়োগ কৰিছিল। স্বদেশী মতবাদটো কুটিৰ শিল্পৰ সুৰক্ষাৰ অর্থে নিয়োগ কৰা এক মতবাদ। কুটীৰ শিল্পৰ সুৰক্ষাৰ দ্বাৰা গান্ধীয়ে ব্যক্তি আৰু ৰাষ্ট্র উভয়কে স্বাৱলম্বী কৰি তুলিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

স্বৰাজৰ অর্থ হ'ল স্ব-শাসন নাইবা নিজৰ চৰকাৰ। গান্ধীয়ে উপলব্ধি কৰিছিল যে এখন আদর্শ ৰাষ্ট্র গঢ়ি তুলিবলৈ ৰাজনৈতিক স্বতন্ত্রতা অনিবার্য্য, অর্থাৎ স্বৰাজ আৱশ্যকীয়। গান্ধীয়ে স্বৰাজক অনৈতিক দৃষ্টিকোণৰ পৰাও ব্যাখ্যা কৰিছিল। অর্থনৈতিকভাৱে স্বৰাজৰ অর্থ হৈছে দেশৰ সকলো মানুহৰ পূর্ণ অর্থনৈতিক স্বতন্ত্রতা। গান্ধীয়ে কয়, "মোৰ সপোনৰ স্বৰাজ হৈছে দৰিদ্রসকলৰ স্বৰাজ। তোমাৰ দ্বাৰা জীৱনৰ প্রয়োজনীয়তাবোৰ সাধাৰণতে ৰাজকুমাৰী আৰু ধনবানসকলে উপভোগ কৰাৰ দৰে উপভোগ কৰাটো উচিত।"

'সর্বোদয়' হৈছে এক আন্দোলন বা ধাৰণা, যাৰ আক্ষৰিক অর্থ হ'ল সকলোৰে উন্নতি। এই আন্দোলনৰ মুখ্য লক্ষ্য হৈছে গ্রামীন পুনগঠন আৰু সকলোৰে উন্নয়ন।

দৰিদ্র আৰু চহকীৰ মাজৰ পার্থক্য উচ্ছেদ আৰু সমাজত স্থায়ী শান্তি প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ তেওঁ ন্যাসবাদ (Trustecship) ৰ ধাৰণাটো প্রৱর্ত্তণ কৰিছিল। এইটো এক ধাৰণা য'ত ঐচ্ছিক ভাৱে এজন ব্যক্তিয়ে উপার্জন কৰা সম্পত্তিৰ ওপৰত তেওঁৰ অধিকাৰ ত্যাগ কৰে আৰু ইয়াক সমাজৰ দুর্বল শ্রেণীৰ কল্যাণৰ হকে নিবেদিত কৰে। ন্যাসবাদৰ ধাৰণাটো এই ধাৰণাৰ

ওপৰত নির্ভৰশীল যে কোনো মানুহ সম্পত্তিৰ স্থায়ী গৰাকী থাকিব নোৱাৰে। সকলোবোৰ ঈশ্বৰৰ অন্তর্ভুক্ত। হিতৈষী অভিভাৱক ৰূপে আমি কেৱল বস্তুবোৰ বা সম্পত্তিবোৰ ধৰি ৰাখিব পাৰো। এই অধ্যায়টিত আমি ন্যাসবাদ সম্পর্কে বহলাই আলোচনা কৰিবলৈ ওলাইছো।

৬.৩ সমাজৰ অর্থনৈতিক ভিত্তি

মহাত্মা গান্ধীৰ মতে, সমাজৰ অর্থনৈতিক ভিত্তি নৈতিকতা আৰু আধ্যাত্মিকতাৰ পৰা পৃথক কৰাটো উচিত নহয়। গান্ধীয়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে সমাজত শান্তি আৰু সমন্বয় প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ সমাজৰ অর্থনৈতিক ভিত্তি প্রেম আৰু বিশ্বাসৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত হোৱাটো উচিত। তেওঁ তেওঁৰ অর্থনীতিক নীতিবিজ্ঞানৰ পৰা কেতিয়াও পৃথক কৰা নাছিল। তেওঁ কৈছিল যে যি অর্থনীতিয়ে ব্যক্তি আৰু এখন ৰাষ্ট্রৰ নৈতিক কল্যাণত আঘাত হানে, সেই অর্থনীতি অনৈতিক আৰু পাপপূর্ণ। সমাজত অর্থনৈতিক সমতা স্থাপনৰ বাবেই গান্ধীয়ে সদায় কাম কৰিছিল। কিন্তু সমতা স্থাপন কৰিবলৈ তেওঁ কেতিয়াও বাহ্যিক শক্তিক প্রয়োগ কৰা নাছিল, বৰং ব্যৱহাৰ কৰিছিল আত্মাৰ শক্তিক। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে যদিহে মানুহে সহানুভুতি, দয়া, হিতৈষিতা আৰু এককৰ অনুভৱৰ গুণসমূহৰ বিকাশ কৰাব পাৰে, তেন্তে সমাজৰ দুর্বল শ্রেণীৰ হকে তেওঁলোকে ঐচ্ছিকতাভাৱে চিন্তা কৰিব। গান্ধীয়ে কৈছিল, এজন ভাল ব্যক্তিয়ে তেওঁৰ বস্তুবোৰ আনৰ সৈতে অংশ লবলৈ ভাল পাব, কাৰণ এনে ধৰণৰ মানুহৰ বাবে জীৱনটো কেৱল আমোদ-প্রমোদৰ বাবে নহয়, বৰং ইয়াৰ অর্থ আনক সহায় কৰা।

৬.৪ ন্যাসবাদ (Trustecship)

ন্যাসবাদ হৈছে এক আর্থসামাজিক দর্শন, যাৰ বিকাশ ঘটিছিল অহিংসা বিপ্লৱৰ এটা অংশৰূপে মহাত্মা গান্ধীৰ দ্বাৰা। এইটো এক ধাৰণা, যত এজন ব্যক্তিয়ে ইচ্ছাকৃতভাৱে তেওঁৰ দ্বাৰা আর্জিত সম্পত্তিৰ ওপৰত তেওঁৰ নিজা অধিকাৰক ত্যাগ কৰে অথবা বর্জন কৰে আৰু সমাজৰ দুর্বল শ্রেণীৰ কল্যাণৰ হকে ইয়াক নিবেদন কৰে। গান্ধীৰ এক দৃঢ় বিশ্বাস আছিল যে মানুহ হিচাপে প্রত্যেক পুজিবাদীৰ মাজত সদগুণৰ উপাদান থাকে, যিবোৰক প্রত্যেক মানুহে অনিবার্য্য ভাৱে ধাৰণ কৰে। সেয়ে, যদি তেওঁলোকে উপলব্ধি কৰে যে দৰিদ্র সকলৰ শ্রমৰ অবিহনে তেওঁলোকে সম্পদ লাভ কৰিব নোৱাৰে তেতিয়াহে, পুজিবাদী সকলে দৰিদ্র সকলৰ বাবে কেৱল ন্যাস ৰক্ষক ৰূপে কর্ম কৰিব। তেতিয়া তেওঁলোকে দৰিদ্রসকলৰ কল্যাণৰ বাবে সকলো সম্পত্তি অথবা অতিৰিক্ত ধনখিনি নিজৰ হাতত ৰাখিব, যিয়ে সমাজত অর্থনৈতিক সমতা স্থাপন কৰিব। গান্ধীয়ে ন্যাসবাদক অতি সৰল ভাৱে এনেদৰে বর্ণনা কৰিছিল "ধৰাহওঁক যে মই হয় উত্তৰাধিকাৰীৰ সূত্রে নাইবা ব্যৱসায় বানিজ্যৰ ন্যায্য পৰিমানৰ অর্থ লাভ কৰিছো। মই জানোযে সেই সকলোবোৰ মোৰ সম্পদ নহয়। বাকীসকলৰ বাবে কি? মোৰ সম্পতিৰ বাকী

থকা অংশখিনি সমাজৰ অন্তর্গত আৰু তাক সমাজৰ কল্যাণৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰিবই লাগিব।"

মহাত্মা গান্ধীয়ে ইয়াক অর্থনৈতিক আৰু সামাজিক অসমতা দূৰীকৰণৰ বাবে এক শক্তিশালী অস্ত্ৰ ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল আৰু অৱশেষত সমাজত শান্তি প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। গান্ধীয়ে ইয়াৰ পালনকাৰী মূল্য সম্পর্কে সন্দেহ কৰা নাছিল। তেওঁ কৈছিল, "মোৰ ন্যাসবাদৰ মতবাদটো অস্থায়ী নহয়, নিশ্চিত ভাৱে কোনো ছদ্মৱেশ নহয়। মই বিশ্বাসী যে ই আন সকলো মতবাদকে জীয়াই ৰাখিব। ইয়াৰ পিছত দর্শন আৰু ধর্মৰ অনুমোদন ইয়াৰ আছে —— অহিংসাৰ সৈতে আন কোনো মতবাদে উপযুক্ত নহয়।" তেওঁ ন্যাসবাদক অর্থনৈতিক আৰু সামাজিক সমতা স্থাপনৰ বাবে এক আহিলা বা যন্ত্ৰ হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। আচলতে, গান্ধীয়ে কৈছিল যে তেওঁ ন্যাসবাদ জগতৰ প্ৰতি ভাৰতবর্ষৰ এক উপহাৰ। মহাত্মা গান্ধী নিজেই এই ধাৰণাটোৰ এক উদাহৰণ, যিহেতু তেওঁৰ পার্থিৱ অধিকৃত বস্তুবোৰ কেৱল এখন কাপোৰ, ঘড়ী, লাঠি আৰু কেইপদমান বাচন-বর্ত্তন। গান্ধী এজন অ-ব্যৱহাৰীক দার্শনিক নাছিল। তেওঁ কেৱল তত্ত্বৰ ওপৰত কেতিয়াও বিশ্বাস কৰা নাছিল। তেওঁৰ নিজৰ মতবাদৰ পৰীক্ষা নিৰীক্ষাতে বিশ্বাস কৰিছিল আৰু তেওঁৰ ওপৰতে প্ৰথম পৰীক্ষা তেওঁ আৰম্ভ কৰিছিল।

৬.৫ ন্যাসৰক্ষকৰ সংজ্ঞা

এজন ন্যাসৰক্ষক হৈছে এনে এজন ব্যক্তি, যিজনে আনৰ লাভৰ বাবে ন্যাসত সম্পত্তিবোৰ ধাৰণ কৰে। ন্যাসৰ স্বত্তভোগীসকলৰ লাভৰ বাবে দায়িত্বশীল আৰু উৎপাদনশীল পদ্ধতিত এজন ন্যাসৰক্ষী ন্যাসটোক সঠিক ভাৱে পৰিচালন কৰিবলৈ ন্যায়িক ভাৱে নৈতিকভাৱে বাধ্য। অন্যান্য স্বত্তভোগী সকলৰ দৰে ন্যাসৰ লাভৰ এটা অংশ এজন ন্যাসৰক্ষীৰ থাকিব পাৰে। এজন ন্যাসৰক্ষীয়ে তেওঁৰ সম্পত্তিবোৰ জনসাধাৰণৰ বাহিৰে তেওঁৰ সন্তানসকলৰ এৰিব নোৱাৰে। গান্ধীয়ে চিন্তা কৰিছিল যে মালিকীস্বত্তৰ ধাৰণাটো অহিংসাৰ এক আকাৰৰ পৰা অহা সেয়ে, যদি পুজিবাদী সকলৰ অথবা ধনীলোক সকলে উপলব্ধি কৰিয়ে তেওঁলোকৰ অতিৰিক্ত সম্পত্তিবোৰ তেওঁলোকৰ নহয় আৰু যদিহে তেওঁলোকে এই অতিৰিক্ত সম্পত্তিক ইচ্ছাকৃতভাৱে ন্যাসত ৰাখে, তেতিয়াই সামাজিক আৰু আর্থিক সমতাৰ নিশ্চিত ভাৱে এক অঙ্গীকাৰ পত্ৰ হ'ব। পুজিবাদী সকল মানুহৰ কল্যাণৰ হকে অখণ্ডতাৰে তেওঁলোকৰ বানিজ্য চলোৱাৰ দ্বাৰা দেশৰ ন্যাসৰক্ষক হৈ পৰক।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১ ঃ ন্যাসবাদ কি?

.....

.....

প্রশ্ন ২ ঃ ন্যাসৰক্ষী কি?

.....

.....

প্রশ্ন ৩ ঃ সর্বোদয়ৰ সংজ্ঞা দিয়ক ?

.....

.....

৬.৬ ন্যাসবাদৰ উৎস

ন্যাসবাদৰ ধাৰণাটো আহিছে অহিংসা আৰু অপৰিগ্রহ ধাৰণাৰ পৰা।

গান্ধীৰ বাবে অহিংসা হৈছে মহানতম সততা বা সদগুণ। সাধাৰণতে অহিংসাই বুজায় বধ নকৰাক। গান্ধীয়ে তত্ব আৰু অনুশীলনত উচ্চতম মানৰ প্রমূল্যৰ প্রতি এক নতুন মাত্রা প্রদান কৰিছিল। অহিংসাৰ গতানুগতিক অর্থ কেৱল জীৱৰ আঘাতৰ কাৰণৰ পৰা বিৰত থকাটোকেই নুবুজায়, বৰঞ্চ অন্যান্য জীৱিত জীৱ প্রতি থকা কেতবোৰ সকৰাত্মক মনোভাৱৰ বাবে থকাটোকে বুজায়, যাক এজন মানুহে উন্নতি সাধন কৰিবই লাগে। আচলতে, ইয়াৰ সকাৰত্মক দিশ অহিংসা প্রেমৰ বাদে আন একো নহয়। এই সকাৰত্মক মনোভাৱেই গান্ধীক ন্যাসবাদৰ ধাৰণাটোৰ বিষয়ে চিন্তা কৰিবলৈ অনুপ্রাণিত কৰিছিল।

এইটো সত্য যে এজন মানুহে আনৰ শ্রমক শোষণ কৰাৰ অবিহনে অতিৰিক্ত সম্পত্তি লাভ কৰিব নোৱাৰে। শোষণ এক প্রকাৰৰ হিংসা। অহিংসাৰ এজন সঁচা বিশ্বাসীয়ে কেতিয়াও অতিৰিক্ত সম্পত্তি আহৰণ কৰিবৰ বাবে আনৰ শ্রমক শোষণ নকৰে। অহিংসাৰ এজন পূজাৰীয়ে আনৰ বাবে কেৱল এজন ন্যাসৰক্ষক হিচাপে বিচৰা যি অতিৰিক্ত যিকোনো বস্তু বা সম্পত্তি বহন কৰিব পাৰে। গান্ধীয়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে মালিকীস্বত্ত নাইবা পুঁজিবাদৰ ধাৰণাটোৱে তাৰ মূলতঃ হিংসাৰ আকাৰটোক জড়িত কৰে। শক্তি বা ক্ষমতাৰ কেন্দ্রীয়কৰণে সমাজত সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক অসমতাৰ সৃষ্টি কৰে। কিন্তু গান্ধীয়ে বিশ্বাস কৰা নাছিল যে ৰাষ্ট্রৰ প্রতি ব্যক্তিৰ পৰা ঘনীভুত মালিকীস্বত্তক হস্তান্তৰ কৰাৰ দ্বাৰা সমাজৰ পৰা অমঙ্গঁলক দূৰ কৰিব পৰা যায়। সেয়ে

তেওঁ বিকল্প হিচাপে ন্যাসবাদক আগবঢ়াইছে। অহিংসাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল ন্যাসবাদ গুণাৱলীসমূহৰ গুণগত হস্তান্তৰকৰণ আৰু মালিকীস্বত্তৰ অর্থৰ বাদে আন একো নহয়।

অপৰিগ্রহ হৈছে মালিকীস্বত্তৰ ত্যাগৰ অনাধিকাৰৰ নৈতিক ধাৰণাবোৰ। ই পার্থিৱ বস্তুবোৰৰ অনাসক্তিকো বুজায়। ই সৰলভাৱে সৎ জীৱন যাপন আৰু অর্থলিপ্সা পৰিহাৰকো বুজায়। এই নৈতিক ধাৰণাৰ দ্বাৰা গান্ধী গভীৰভাৱে প্রভাৱিত হৈছিল আৰু সেয়ে তেওঁ ন্যাসবাদৰ ধাৰণাটোৰ বিকাশ কৰিছিল। গান্ধীয়ে ভাবিছিল যে চৰম অ-পৰিগ্রহ অসম্ভৱ, যিহেতু এজন ব্যক্তিৰ এটা শৰীৰ থাকে। কিন্তু তেওঁ চাহিদা আৰু প্রয়োজনীয়তাৰ মাজত পার্থক্য কৰাটো উচিত আৰু তেওঁৰ প্রয়োজনীয়তাক একেবাৰে নিম্নতমলৈ হ্রাস কৰাটোও উচিত। গান্ধীয়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে এটা মুহূর্তত যিমানখিনিৰ প্রয়োজন ঈশ্বৰে যথাযথভাৱে সিমানখিনিৰহে সৃষ্টি কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৪ ঃ সকাৰাত্মকভাৱে অহিংসাই .....বাদে আন একোৱেই নুবুজায়।

.....

.....

প্রশ্ন ৫ ঃ "অহিংসা সর্বশ্রেষ্ঠ সততা" কোনে কৈছিল?

.....

.....

৬.৭ ন্যাসবাদৰ প্রধান বৈশিষ্ট্যসমূহ

ন্যাসবাদৰ প্রধান বৈশিষ্ট্যসমূহ তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ —

(ক) ন্যাসবাদ হৈছে এক আর্থ-সামাজিক দর্শন, যিয়ে এক উপায়ৰ যোগান ধৰে, যাৰ দ্বাৰা সাধাৰণতে মানুহৰ কল্যাণৰ নিমিত্তে চোৱা-চিতা কৰিবলৈ ধনী লোক সকল ন্যাসৰ এজন ন্যাসৰক্ষক হ'ব পাৰে। ন্যাসবাদে সমাজৰ বর্ত্তমান পুঁজিবাদী শৃঙ্খলাক এক সমমাত্রিক এককলৈ হস্তান্তকৰণৰ এক উপায়ৰ যোগান ধৰে।

(খ) সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক অসমতাবোৰক আতঁৰাই সমাজত স্থায়ী শান্তি প্রতিষ্ঠা কৰাৰ ক্ষেত্রত গান্ধীয়ে ন্যাসবাদক এক শক্তিশালী অস্ত্র হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। গান্ধীয়ে ক্ষমতাৰ লুণ্ঠনত বিশ্বাস কৰা নাছিল বৰং বহুতৰ শক্তিৰ সঞ্চয়তহে বিশ্বাস

কৰিছিল। তেওঁ বিশ্বাস কৰিছিল যে মালিকীস্বত্ত নাইবা পুঁজিবাদে ইয়াৰ মূলত হিংসাৰ আকাৰক নিহিত কৰি ৰাখে। তেওঁ সম্পত্তি বা অর্থৰ সম-বিতৰণৰ ওপৰত বিশ্বাস কৰিছিল। সেয়ে, তেওঁ ন্যাসবাদক সমাজৰ পৰা সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক অসমতাক নাইকীয়া কৰাৰ এক আহিলা হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

(গ) ন্যাসবাদে ধনী আৰু দুখীয়াৰ মাজৰ ব্যৱধান হ্রাস কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। অর্থনৈতিক সমতা অহিংসা আন্দোলনৰ মুখ্য চাবি কাঠি। সেয়ে গান্ধীয়ে পুজিবাদক উচ্ছেদ কৰিবলৈ বিচাৰিছিল, পুঁজিবাদীসকলক নহয়। তেওঁ ন্যাসৰক্ষক হ'বলৈ পুঁজিবাদীসকলক আহ্বান কৰিছিল।

(ঘ) ই পুজিবাদীসকলৰ মনোভাৱ পৰিৱর্ত্তন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। সমাজৰ দুখীয়াশ্রেণীৰ শ্রম আৰু সহ-যোগীতাৰ অবিহনে অর্থ সঞ্চয় কৰাটো পুঁজিবাদী সকলৰ পক্ষে সম্ভৱ নহয়। সেয়ে, তেওঁলোকে ঐচ্ছিকভাৱে, তেওঁলোকৰ অতিৰিক্ত অর্থবোৰ সমর্পণ কৰাটো উচিত আৰু সেইবোৰক পৰিশ্রমী আৰু দুখীয়া শ্রেণীৰ কল্যাণৰ অর্থে ন্যাসত ৰাখিব লাগে।

(ঙ) গান্ধীৰ ন্যাসবাদে কেৱল অর্থ আৰু শক্তিৰ বস্তুগত উৎসবোৰকে সামৰা নাই, বৰঞ্চ অ-বস্তুগত অধিকাৰ যেনে— বিশেষ প্রতিভাকো সামৰি লৈছে, যিবোৰ কেতবোৰ মানুহৰ মাজত থকা দেখা যায়। গান্ধীয়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে প্রত্যেক ব্যক্তিৰে কেতবোৰ প্রতিভা অথবা সক্ষমতা থাকে। কিন্তু আমি সেই প্রতিভা অথবা সক্ষমতাক ব্যক্তিগত স্বার্থৰ হেতু শোষণ কৰো এই বিশ্বাসত যে সেই প্রতিভা আমি নিজে। কিন্তু গান্ধীয়ে কৈছিল যে আমি নিজে প্রতিভা নহয়, বৰং আমি ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা নিয়োজিত হওঁ আৰু সেয়ে আমি আনক সহায় কৰিবলৈ প্রতিভাবোৰক ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে, যি সকল কম ভাগ্যবান নাইবা প্রতিভাবান।

(চ) ন্যাসবাদৰ ধাৰণাটো অহিংসাৰ ধাৰণাত অন্তর্নিহিত হৈ আছে। গান্ধীয়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে সমাজৰ অর্থনৈতিক ভিত্তি প্রেম আৰু বিশ্বাসৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত হ'বই লাগিব এখন অহিংস সমাজ সদায় অ-শোষণমূলক সমাজ। এজন ব্যক্তি যিজনে অহিংসাত বিশ্বাস কৰে, সেয়ে তেওঁ শ্রেণী সংঘর্ষৰ অৱশ্যাম্ভীতাত বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰে। তেতিয়া হ'লে ন্যাসবাদক এক অহিংসা বিপ্লৱৰ দৃশ্যকল্পৰ এক অংশ হিচাপে নাইবা অর্থনৈতিক সমতাৰ বাবে সত্যাগ্রহীসকলৰ আন্দোলনত এক অস্ত্র বা আহিলা। হিচাপে বুজিব লাগিব। হিন্দুশাস্ত্র ভাগৱত গীতাৰ নৈতিক ধাৰণা 'অপৰিগ্রহ'ৰ দ্বাৰা গান্ধী গভীৰভাৱে অনুপ্রাণিত হৈছিল। অপৰিগ্রহৰ অর্থ হৈছে পার্থিৱ বস্তুৰ প্রতি অনাসক্তি। গান্ধীয়ে অনুভৱ কৰিছিল, যে বস্তুবোৰ পোৱাৰ যি প্রৱণতা সি সকলো

অমঙ্গলৰেই কাৰণ। সেইকাৰণে, মানুহে নিম্নতম অর্থৰ সৈতে জীৱন নির্বাহৰ নিয়মানুবর্তিতাৰ উন্নতি সাধন কৰিব লাগে, যাৰ দ্বাৰা তেওঁ এক সুখী আৰু আৰামদায়ক জীৱন কটাব পাৰে।

(ছ) গান্ধীৰ ন্যাসবাদ বিশ্বপ্রেম বা মানৱপ্রেম (Philanthropy) নহয়। গান্ধীয়ে নিজেই কৈছিল, "যদি ন্যাসবাদে বিশ্বপ্রেমক পাশবদ্ধ কৰে, তেন্তে আমি জানো যে ই অদৃশ্য হৈ পৰিব।" অর্থৰ বিতৰণ দানশীলতাৰ বিষয়ে নহয়, বৰঞ্চ মৌলিক মানৱ মর্য্যদাক নিশ্চিত কৰাৰ বিষয়েহে। গান্ধীয়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে স্বাস্থ্যবান লোকৰ প্রতি দানশীল হোৱাটো এক লজ্জাজনক কর্ম। ন্যাসবাদৰ মূল হৈছে মানৱ মর্য্যদাক সুৰক্ষা দিয়া, কেৱল বস্তুগত সমৃদ্ধিৰ বাবে নহয়।

(জ) গান্ধীৰ ন্যাসবাদৰ ধাৰণাই সমাজতন্ত্রৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব প্রদান কৰিছে। কিন্তু তেওঁৰ সমাজতন্ত্র কার্লমার্ক্সতকৈ কিছু বেলেগ। গান্ধীৰ সামাজিক আইনত ব্যক্তি কেন্দ্রত থাকিব আৰু ৰাষ্ট্রই তেওঁৰ কল্যাণক প্রচাৰ কৰিব লাগিব। কিন্তু মার্ক্সবাদত ৰাষ্ট্রতকৈ ব্যক্তি অপ্রধান। আকৌ, মার্ক্সে এক নতুন অনুশাসনৰ সৃষ্টিত শক্তি আৰু হিংসাক অনিবার্য্য হিচাপে ধাৰণা কৰিছিল। ইয়াৰ বিপৰীতে গান্ধীবাদী সমাজতন্ত্র অহিংসাৰ ওপৰত ভিত্তিশীল।

(ঝ) সমাজৰ দ্বাৰা ইয়াৰ কল্যাণৰ হকে সম্পত্তিৰ ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্তক যিমান পাৰি সিমান অনুমোতিদ কৰাৰ বাহিৰে ন্যাসবাদে সম্পত্তিৰ ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্তৰ কোনো অধিকাৰকে স্বীকাৰ নকৰে।

(ঞ) ন্যাসবাদ চৰকাৰৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হোৱাটো উচিত। নিজৰ স্বার্থৰ হকে অর্থৰ ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ কোনো মানুহক অনুমতি দিয়াটো উচিত নহয়।

৬.৮ ন্যাসবাদ আৰু আধুনিক জগত

গান্ধীৰ ন্যাসবাদৰ ধাৰণাটোক তাৰ কেতবোৰ সীমাবদ্ধতাৰ বাবে সমালোচিত হৈছে। কিছুমান সমালোচকে মত প্রকাশ কৰে যে ই পুঁজিবাদক উচ্ছেদ কৰিবলৈ আৰু সমাজতন্ত্রক সমর্থন কৰিবলৈ প্রয়াস কৰিছে। কিন্তু বর্ত্তমান যুগত সমাজতন্ত্রৰ তুলনাত পুঁজিবাদ সমগ্র পৃথিৱীকে অধিক কৃতকার্য্য ৰূপে পৰিগণিত হৈছে।

কিছুমান দোষাৰোপ কৰিব বিচাৰে যে ই ব্যৱসায়ীসকলৰ পৰিশ্রমৰ উদ্দীপনা আতঁৰাই নিব, যিয়ে এখন সমাজৰ অর্থনৈতিক বিকাশৰ গতি কম কৰি দিব।

আকৌ, বর্ত্তমানৰ প্রতিযোগীতামূলক পৃথিৱীত প্রত্যেক ব্যৱসায়ীয়ে অধিক সম্পত্তি বা অর্থ সঞ্চয় কৰিবলৈ প্রয়াস কৰে। গতিকে, এনেধৰণৰ মনোভাৱে তেওঁলোকক কেতিয়াও

ন্যাসবাদৰ ধাৰণাক গ্ৰহণ কৰিবলৈ নিদিয়ে।

কিন্তু এইসকলো সমালোচনাৰ স্বত্তেও আমি ন্যাসবাদক গান্ধীৰ এক অব্যৱহাৰিক আৰু কাল্পনিক মতবাদ ৰূপে গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰো। এইটো সত্য যে সাম্প্ৰতিক দিনৰ প্ৰসঙ্গঁত গান্ধীৰ মতবাদসমূহৰ সকলোবোৰ প্ৰাসঙ্গিঁক নহয়, কিন্তু সিহঁতৰ কেতবোৰ প্ৰাসঙ্গিঁক। ন্যাসবাদ এইবোৰৰ মাজত এটা। যদি আমি মিলিত বিশ্বৰ গভীৰলৈ প্ৰৱেশ কৰো, তেতিয়া আমি মিলিত সামাজিক দায়বদ্ধতাৰ মুখামুখী হ'ম। মিলিত বিশ্বৰ দ্বাৰা আৰম্ভ হোৱা কল্যাণৰ ক্ৰিয়া কলাপবোৰক মিলিত সামাজিক দায়বদ্ধতা (CSR) বুলি জনা যায়। ইয়াৰ মূলটো নিহিত হৈ আছে। গান্ধীৰে ন্যাসবাদৰ ধাৰণাত। এই (CSR) য়ে মিলিত শাখাবোৰক সামাজিক শাখাৰ লগত সংযুক্ত কৰে। প্ৰত্যেক কোম্পানীয়ে সমাজৰ পৰাই ইয়াৰ সাধনাবোৰ উলিয়ায়, যতে তেওঁলোকৰ সমাজৰ প্ৰতি কিছু দায়বদ্ধতা থাকে। এইটো দেখা যায় যে আজিকালি প্ৰত্যেক কোম্পানীয়ে সামাজিক সেৱাৰ বাবে এটা মোটা অংশৰ ধন ব্যয় কৰে। সিহঁতৰ বহুতৰে নিজৰ বেচৰকাৰী সংস্থা (NGO) আছে, কিছুমান কোম্পানীয়ে নিজকে পৰোপকাৰৰ কামত জড়িত কৰে ইত্যাদি। টাটা (TATA) গোষ্ঠীৰ প্ৰতিষ্ঠাপক ৰতন টাটা গান্ধীৰ ন্যাসবাদৰ দ্বাৰা অত্যাধিক অনুপ্ৰাণিত হৈছিল আৰু এই ধাৰণাৰ ভিত্তিতেই তেওঁ তেওঁৰ জীৱনৰ উন্নতি সাধন কৰিছিল। সেইকাৰণে, যদিহে (CSR) ৰ কাৰ্য্যকলাপবোৰ ন্যাসবাদৰ দ্বাৰা উৎসাহিত হয়, তেন্তে তেওঁলোকে আমাৰ জীৱনলৈ প্ৰকৃত সমৃদ্ধি আৰু স্থায়ী শান্তি লৈ আনিব।

৬.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক সমতা প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ গান্ধীয়ে প্ৰতিপাদিত কৰা ন্যাসবাদ এক অদ্বিতীয় ধাৰণা। এই ধাৰণাৰ উৎস আধ্যাত্মিকতাত নিহিত হৈ আছে, য'ত এজন লোকে নিজৰ অতিৰিক্ত সম্পদবোৰ সমর্পন কৰে আৰু সমাজৰ দুর্বল শ্ৰেণীৰ কল্যাণৰ বাবে ন্যাসত থয়।
- এজন ন্যাসৰক্ষক এনে এজন ব্যক্তি যিজনে স্বত্তভোগীৰ কল্যাণৰ বাবে ন্যাসত সম্পত্তিবোৰ ৰাখে। তেওঁ ন্যায়িকভাৱে অথবা নৈতিকভাৱে ন্যাসটোক পৰিচালনা কৰিবলৈ বাধ্য।
- ন্যাসবাদৰ ধাৰণাটো অহিংসা আৰু অপৰিগ্ৰহৰ ধাৰণাৰ পৰা আহিছে। সকাৰাত্মকভাৱে অহিংসাই প্ৰেমক বুজায় আৰু নঞৰ্থকভাৱে ই বধ নকৰাক বুজায়। ন্যাসবাদৰ ধাৰণাটো অহিংসাৰ ধাৰণাত অন্তর্নিহিত হৈ থাকে। কাৰণ অহিংসাৰ এজন প্ৰকৃত বিশ্বাসীয়ে ন্যাসবাদৰ প্ৰকৃত অর্থক বুজিব পাৰে, অহিংসাৰ এজন পূজাৰী অধিকাৰ বা দখলীকৃতৰ বাবে লালসা নকৰে।

- ন্যাসবাদৰ সহায়ত গান্ধীয়ে অর্থনৈতিক আৰু সামাজিক অসমতা দুৰ কৰাৰ দ্বাৰা সমাজত স্থায়ী শান্তি প্ৰতিষ্ঠাৰ বাবে প্ৰয়াস কৰিছিল।
- মার্ক্সৰ সমাজতন্ত্ৰৰ পৰা গান্ধীৰ সমাজতন্ত্ৰৰ ধাৰণা কিছু পৃথক। গান্ধীৰ সমাজতন্ত্ৰ সম্পূৰ্ণৰূপে অহিংসাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি প্ৰতিষ্ঠিত কিন্তু মার্ক্সে শক্তি আৰু হিংসাক এক নতুন শৃংখলাৰ জন্মত অনিবার্য্য হিচাপে গণ্য কৰিছিল।
- মানৱ মর্য্যদাৰ সুৰক্ষা আৰু মানৱ জীৱনৰ সুৰক্ষা ন্যাসবাদৰ মূল।

৬.১০ অধিক জানিবলৈ

1. Lal, Basanta Kumar,1973. Contemporary Indian Philosophy. Motilal Banarasidas Publication, Delhi.
2. Kumar, Ravindra, India and Mahatma Gandhi, Kaplaz Publication, New Delhi.
3. Dutta, Mishra Anil (edt). Gandhian Approach to Contemporary Problems, Mittal Publication, New Delhi
4. Lokonathan, V. A History of Economic Thought, S. Chand and Company Limited. New Delhi.

৬.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ এখন সমমাত্রিক সমাজ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ গান্ধীৰ দ্বাৰা প্ৰতিপাদিত এক আর্থ-সামাজিক দর্শন হৈছে ন্যাসবাদ। ই এক উপায়ৰ যোগান ধৰে, যাৰ দ্বাৰা ধনী লোকসকল ন্যাসটোৰ এজন ন্যাসৰক্ষক হয় আৰু সমাজৰ দৰিদ্ৰ শ্ৰেণীৰ কল্যাণৰ বাবে ন্যাসটোৰ চোৱা চিতা কৰে।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ন্যাসৰক্ষক হ'ল সেইজন ব্যক্তি, যিয়ে আনৰ লাভৰ বাবে সম্পত্তিবোৰ ন্যাসত থয়।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সর্বোদয় হৈছে এক বোধগম্য অর্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক আৰু সকলোৰে উর্দ্ধত এক আধ্যাত্মিক আন্দোলন, যাৰ মূল লক্ষ্য সকলোৰে উন্নতি।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'প্ৰেম'

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ মহাত্মা গান্ধী

৬.১২ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) অতি চমু প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ অহিংসাৰ সংজ্ঞাটো লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ অপৰিগ্ৰহ কি?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ চৰম অনাধিকাৰ সম্ভৱ নে?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ গান্ধীৰ ন্যাসবাদ মানৱ প্ৰীতি। কথাষাৰ সত্যনে?

(খ) চমু প্ৰশ্ন (প্ৰায় ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ অহিংসাক সদৰ্থক আৰু নঞৰ্থক উভয় অৰ্থত ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ কাৰ্ল মাৰ্ক্স আৰু গান্ধীৰ সমাজতন্ত্ৰৰ মাজত পাৰ্থক্য নিৰ্ণয় কৰক।

(গ) দীঘল প্ৰশ্ন (প্ৰায় ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ ন্যাসবাদৰ উৎস হিচাপে অহিংসা আৰু অপৰিগ্ৰহক ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ ন্যাসবাদৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য সমূহ কি কি?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ গান্ধীৰ ন্যাসবাদৰ সমালোচনাত্মক ব্যাখ্যা দাঙি ধৰক। (Critically explain Gandhi's concept of trusteeship)

****

অধ্যায় ৭ ঃ অৰবিন্দ ঃ উত্তম মন

অধ্যায় গাঁথনি

৭.১ উদ্দেশ্য

৭.২ পৰিচয়

৭.৩ অৰবিন্দৰ **উত্তম** ধাৰণা

৭.৪ অতিমনৰ ত্রিগুণাত্মক মর্য্যদা

৭.৫ অতিমনৰ ত্রিগুণাত্মক ৰূপান্তৰ

৭.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৭.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৭.৮ অধিক জানিবলৈ

৭.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- অতিমনৰ স্বৰূপ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- বিভিন্ন প্রকাৰৰ অজ্ঞানতাক বর্ণনা কৰিব পাৰিব
- অতিমনৰ ত্রিগুণাত্মক স্তৰক ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

৭.২ পৰিচয়

১৯ শতিকাৰ উত্তৰার্দ্ধেকত জন্ম গ্রহন কৰা বহুতো অসাধাৰণ ব্যক্তি, যিসকলে ভাৰতবর্ষৰ ভৱিষ্যৎ নির্মাণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল; সেইসকলৰ মাজত শ্রী অৰবিন্দ ঘোষ আছিল অন্যতম। তেওঁ আছিল মহাত্মা গান্ধীৰ সমসাময়িক, স্বামী বিবেকানন্দৰ প্রশাংসক তিলকৰ এজন সহকর্মী আৰু ৰবীন্দ্রনাথ ঠাকুৰৰ ভক্ত। তেওঁৰ প্রকৃত নাম Arabinda Akryod Ghose তেওঁ এজন অনা অধ্যয়নিক ভাৰতীয় দার্শনিক আছিল। কিন্তু সুবিদিত আৰু পবিত্র জীৱনৰ কেতবোৰ সামাজিক, ৰাজনৈতিক, সাংস্কৃতিক আৰু ধর্মীয় নেতাৰ শিক্ষণৰ মাজত নির্হিত দার্শনিক চিন্তা আৰু ধাৰণাসমূহৰ দ্বাৰা তেওঁক বহু বেছিকৈ প্রভাৱান্বিত কৰিছিল। শ্রী অৰবিন্দ পৌৰানিক ভাৰতীয় দর্শনৰ প্রতিপাদক। তেওঁ আধুনিক সময়ৰ পৰম্পৰাগত পাশ্চাত্য দর্শন আৰু ভাৱবাদী দর্শনৰ লগতে পৰম্পৰাগত ভাৰতীয় দর্শন, বিশেষকৈ অদ্বৈত বেদান্ত যোগ দর্শনৰ সৈতে ভালদৰে পৰিচিত

আছিল। এইবোৰ সকলো প্ৰভাৱ অৰবিন্দৰ চিন্তাধাৰাত পুনৰীক্ষণ আৰু স্বীকৃত হৈছে। ফলস্বৰূপে, তেওঁৰ দৰ্শন প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্যৰ পৰম্পৰাগত আৰু সমসাময়িক দুয়োটা চিন্তাধাৰাৰেই সংমিশ্ৰণ। আমি তেওঁৰ চিন্তাত সত্ত্বাৰ এক নতুন সংশ্লেষণাত্মক আৰু বোধগম্য দৃষ্টি বিচাৰি পাওঁ। তেওঁৰ দৰ্শনক অখণ্ড অদ্বৈতবাদ হিচাপেও ক'ব পৰা যায়। ইয়াক অদ্বৈত বোলা হয় কিয়নো তেওঁ 'ব্ৰহ্ম' নাইবা 'পৰমসত্ত্বা'ক এক আৰু মৌলিক সত্ত্বা ৰূপে স্বীকাৰ কৰিছে। ই অখণ্ড, কিয়নো ই অস্তিত্বৰ যিকোনো দিশৰ বাস্তৱিকতাক নুই কৰা নাই। বহল অৰ্থত শ্ৰী অৰবিন্দৰ দৰ্শনক ভাৱবাদী বুলিও ক'ব পৰা যায়।

তেওঁ এক অখণ্ড দৃষ্টিভংগীৰ অন্বেষণ কৰে, যিয়ে ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাৰ বিপথগামী প্ৰৱণতাক সমৰূপ প্ৰদান কৰে আৰু পাশ্চাত্য চিন্তাৰ মূল্যবান উপাদানসমূহৰ সৈতে সিহঁত সম্বন্ধও ঘটায়। তেওঁ ভাৰতীয় আৰু পাশ্চাত্য চিন্তাৰ বিপথগামী আধ্যাত্মিক প্ৰৱণতাৰ ওপৰত অসাধাৰণ বিশ্বাসেৰে চিৰজীৱি প্ৰৱাহক সজাই তুলিছে। এইবোৰৰ উপৰিও দৰ্শনত তেওঁৰ প্ৰধান লিখনিসমূহ হৈছে — The Life Divine, The Human Cycle, Light on Yoga, Synthesis of Yoga, Savitri আদি।

মৌলিক ভিত্তি, যাৰ ওপৰত অৰবিন্দৰ সমগ্ৰ দৰ্শনৰ সজ্জা নিৰ্ভৰশীল, সি হৈছে আত্মা আৰু জড় উভয়ৰে সত্ত্বাৰ স্বীকৃতি। তেওঁ এই ক্ষেত্ৰত সচেতন যে জড়বাদ আৰু আধ্যাত্মবাদ দুয়োটা প্ৰভাৱশালী আৰু বিৰোধী মতবাদ যিয়ে নিজা নিজা উপায়েৰে জগতৰ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে। তেওঁৰ দৰ্শনে এই দুয়োটা মতবাদকে সমন্বিত আৰু সংহত কৰিছে।

শ্ৰী অৰবিন্দই পৰম সত্ত্বাক, ইয়াৰ সাৰতত্ত্বত নিতান্তই অতীন্ত্ৰিয় ৰূপে স্বীকাৰ কৰিছে। যাক বৰ্ণনা কৰিব নোৱাৰি। এই পৰমসত্ত্বা চিন্তা বা ধাৰণা কৰিব পৰা সকলোৰে উৰ্দ্ধত। সৃষ্টি হৈছে প্ৰকৃতসত্ত্বাৰ অনিবাৰ্য্য একতাৰ অবিব্যক্তি। প্ৰকৃত সত্ত্বাৰ স্বৰূপক বুজাৰ উদ্দেশ্যে সত্ত্বাৰ স্তৰসমূহ নাইবা তন্ত্ৰসমূহক বিবেচনা কৰাটো প্ৰয়োজনীয়। সেয়ে, সৃষ্টিৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা সত্ত্বাৰ তন্ত্ৰবোৰেই হৈছে প্ৰকৃত সত্ত্বাৰ অভিব্যক্তি। অৰবিন্দই এনেধৰণৰ আঠোটা নীতিৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। সেয়া হৈছে অস্তিত্ব, চৈতন্য শক্তি, সুখ, উত্তম মন, আত্মা, জীৱন আৰু জড়। ইয়াৰে প্ৰথম তিনিটা নীতি সৎচ্চিদানন্দ নাইবা পৰমসত্ত্বাৰ ত্ৰয়াত্মক (Triune) নীতি। প্ৰথম চাৰিটা নীতি উচ্চতৰ গোলাৰ্ধ আৰু শেষৰ চাৰিটা নীতি নিম্ন গোলাৰ্ধৰ অন্তৰ্গত। নিম্ন গোলাৰ্ধই ক্ৰমবিকাশে যিখিনি পাইছে, সেই স্তৰবোৰক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে আৰু যিবোৰ স্তৰত ক্ৰমবিকাশ হ'বলৈ গৈ আছেয তাক নিম্ন গোলাৰ্ধই প্ৰতিনিধিত্ব কৰে।

৭.৩ অৰবিন্দৰ উত্তম মনৰ ধাৰণা

এই বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডত মানুহৰ মনেই হৈছে অস্তিত্বৰ সৰ্বোত্তম ৰূপ বা আকাৰ। অৰবিন্দৰ দ্বাৰা আৰম্ভ হোৱা দাৰ্শনিক পদ্ধতি এই বিশ্বাসৰ সৈতে আৰম্ভ হৈছিল। তেওঁ কয় যে পৰম সত্তাই

প্ৰত্যক্ষভাৱে মানুহৰ মনত অধোগমন নকৰে। মন (সাধাৰণ চেতনা)ৰ সৈতে পৰমসত্তা (অতি চৈতন্য) ৰ যোগাযোগ কৰিবলৈ উভয়ৰে মাজত এক বান্ধোন থকাটো অত্যাৱশ্যকীয়। অৰবিন্দৰ মতে এই বন্ধনেই হৈছে অতিমন বা উত্তম মন (Supermind)। অতিমন বা উত্তম মন উচ্চতৰ গোলার্ধৰ অন্তৰ্গত তথাপি ইয়ে হৈছে অন্ত আৰু মনৰ আদৰ্শ। ফলস্বৰূপে ইয়াৰ সৎচ্চিদানন্দৰ সম্পূৰ্ণ চেতনা থাকিবই লাগিব। ঠিক সেইদৰে ই নিজে মন নহয়, বৰঞ্চ ই হৈছে মনৰ চৰম মাত্ৰা আৰু পৰিপূৰণ। মন (Mind) যে পৰমসত্তালৈ অগ্ৰসৰ হয় আৰু পৰমসত্তাই মন (Mind) লৈ অধোগমন কৰে সি সম্ভৱ হয় কেৱল অতিমনৰ জৰিয়তে। ই সৃজনশীল আৰু বোধগম্য। অতিমনে পৰমসত্তা নাইবা সৎচ্চিদানন্দৰ তিনিটা দিশক পৃথক নকৰা কৈয়ে বিকাশ কৰে। সেইবোৰ হৈছে —

- ইয়াৰ 'এটা' (পৰমসত্তা) ৰ জ্ঞান আছে, কিন্তু ই নিজৰ বহুত্বক ভ্ৰটাৰ পৰাই নিঃসৰণ কৰিবলৈ সক্ষম।
- ই 'বহুত্ব'ক প্ৰকট কৰে কিন্তু ই ইয়াৰ বিভিন্নতাত নিজকে হেৰুৱাই নেপেলায়।
- ই 'বহুত্ব'ৰ মাজত এটাৰ বিকিৰণক নিহিত আৰু অনুমোদন কৰে আৰু এক প্ৰকৃত বিভেদ হোৱাৰ পৰা ইয়াক প্ৰতিৰোধ কৰে।

অতিমন বা উভয় মনৰ সন্দৰ্ভত অৰবিন্দই কয় যে, "ই হৈছে প্ৰকৃত সত্ত্বাক প্ৰকাশ কৰা চেতনাৰ এক শক্তি প্ৰকৃত সত্ত্বাৰ পৰা জন্ম হোৱা আৰু ইয়াৰ স্বৰূপৰ অংশীদাৰ হোৱা। ই শূন্যতাৰ এক শিশুও নহয়, নাইবা অলীক কাহিনীৰ এজন বয়নশিল্পীও নহয়। ই হৈছে চেতনা পৰমসত্তাক নিজৰ মাজতে তাৰ নিজস্ব অবিনাশী আৰু অপৰিবৰ্ত্তিত দ্ৰব্যৰ পৰিবৰ্ত্তনশীল ৰূপলৈ প্ৰক্ষেপ কৰে"। অতিমন হৈছে মনৰ সমাপ্তি। ই মনে প্ৰয়াস কৰা সকলো হয়, কিন্তু ইয়াক লাভ কৰিব নোৱাৰি। আমি যাক জ্ঞান বুলি ভাৱো মন সেই জ্ঞানৰ নীতি নহয়। ই হৈছে কেৱল এক "Faculty for the seeking of knowledge, for expressing as much as it can gain in certain forms of relative thought" মনে কেৱল ব্যৱহাৰিক উপযোগীতাৰ বাবে সাৰ্বিক অস্তিত্বক ব্যাখ্যা কৰে। ই হৈছে অতিমনৰ পৰা হোৱা পতন আৰু ইয়াৰ মুক্তি নিহিত থাকে ইয়াৰ মূল অৱস্থালৈ ঘুৰি যোৱাত (Climbing back)।

উত্তম মন বা অতিমনৰ স্বৰূপ দুটা দিশত উদ্ভাসিত হয় —

(ক) অতিমন সৎচ্চিদানন্দৰ সম্পূৰ্ণ জ্ঞান থকা আধ্যাত্মিক নীতিবোৰৰ দৰেই সত্য চৈতন্য হিচাপে।

(খ) মনৰ আদৰ্শ আৰু পৰিণতি নাইবা চৰমবিন্দু হিচাপে উত্তম মন।

এই দুটা দিশৰ আলোচনা তলত আগবঢ়োৱা হ'ল —

(ক) সত্য চৈতন্য হিচাপে উত্তম মনঃ অৰবিন্দৰ দৰ্শনত প্ৰকৃত সত্ত্বাক সৎচ্চিদানন্দ ৰূপে জনা যায়। তেওঁৰ দ্বাৰা ই সৃষ্টিকৰ্তা, প্ৰকৃত ধাৰণা আৰু অতি সত্য চৈতন্য হিচাপে প্ৰকাশিত

হৈছে। সৎচ্চিদানন্দত আমি তিনিটা সত্ত্বাক আধাৰ হিচাপে মানি লৈছো আৰু এক ত্রিমূর্ত্তি (Trinity) ত উপনীত হ'বলৈ সিহঁতক একেলগ কৰোঁ। সেইকেইটা হৈছে ক্রমে অস্তিত্ব, চেতনা আৰু আনন্দ।

বিশ্বজগতখন চৈতন্যৰ অভিব্যক্তি, যিয়ে তেতিয়াও বাহুল্যতাত নিজকে প্রকট কৰে। এই চৈতন্যৰ জৰিয়তে সৃষ্টিয়ে বস্তুসমূহক মূলতঃ এক হিচাপে অৱশ্যাম্ভীভাৱে প্রতক্ষ্য কৰে। তথাপি, ই বিভক্ত নকৰাকৈয়ে ইয়াক এক হিচাপে পৃথকীকৰণ কৰে। এই কাৰণেই, ইয়াক সত্য চৈতন্য (Truth-Couseiousness) আখ্যা দিয়া হয়। ইয়াক পৰাবোধমূলক চৈতন্য বুলি কোৱা হয়, যি মানসিক চৈতন্যৰ পৰা পৃথক। মনে অৱশ্যাম্ভীভাৱে পার্থক্য আনে আৰু সেয়ে ই প্রকৃত তথা বাস্তৱৰ বিপৰীতে অৱভাসৰ সৃষ্টি কৰে। উত্তম মানে পার্থক্যবো সূচনা নকৰে নাইবা ভুল ছবিও প্রদান নকৰে। ই কেতিয়াও 'এক' (One) অর্থাৎ 'পৰমসত্ত্বা' ৰ প্রকৃত একাত্মস্বৰূপক নেহেৰুৱায় আৰু সেইবাবে ইয়াক 'সত্য চৈতন্য' বোলা হয়।

এই কথা ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে উত্তম মনক অৰবিন্দই সৃষ্টিকর্তা নাইবা সৃজনশীল ধাৰণা ৰূপে অভিহিত কৰিছে। কিন্তু ই অদ্বৈতত বেদান্তৰ ব্রহ্ম (Brahman) ৰ দৰে নহয়, যিয়ে কেৱল সত্য বা প্রকৃত আৰু ঈশ্বৰ, মায়া আৰু জগত সকলো অবাস্তৱ হৈ পৰে। সেইকাৰণে শ্রী অৰবিন্দই অনুভৱ কৰে যে সৃজনশীল নীতিক 'এক' (One)তকৈ অতিৰিক্ত কিবা এটা হিচাপে চোৱাটো উচিত নহয়, বৰঞ্চ সেই হিচাপে চোৱাটো উচিত যি 'এক' ৰ 'একতা' (Oneness) আৰু জগত উৎসৰে প্রতি ন্যায্যতা প্রদান কৰিবলৈ সক্ষম। সৎচ্চিদানন্দ শুদ্ধ, চৈতন্য আৰু আনন্দময় অস্তিত্ব আৰু দেশও কালৰ উর্দ্ধ। আনহাতে সৃষ্টি হৈছে দেশ ও কালত হোৱা এক ধাৰা নাইবা এক বিকাশ। এই দুয়োৰে মাজত এটা যোগাযোগ থাকিবই লাগিব, যিহেতু ই 'এক' ৰ একতা আৰু ইয়াৰ বিকাশ উভয়কে ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম। ই সৎচ্চিদানন্দৰ বাহিৰে একো নহয়। ই নিজৰে চৈতন্য, আৰু নিজৰে ধাৰণা। শুদ্ধ চৈতন্য ৰূপে ই একান্তক আৰু এটা ধাৰণাৰূপে ই বিকাশৰ যোগ্য। এইটো কাৰণৰ বাবেই অৰবিন্দই কয় যে অতিমন হৈছে ব্রহ্মাৰ বিশাল আত্ম বিস্তৃতি, যিয়ে এহাতে ধাৰণ আৰু বিকাশ কৰে, আনহাতে ই অস্তিত্ব, চেতনা আৰু আনন্দৰ একাত্মক নীতিক সিহঁতৰ অখণ্ড একতাৰ পৰা উন্নতি সাধন কৰে। ই সিহঁতক পৃথক কৰে, কিন্তু বিভাজন নকৰে। সেয়ে, সৃষ্টি আৰম্ভ হয় যেতিয়া, অতিমনে তিনিটা নীতিৰ মৌলিক একতাৰ মাজত পার্থক্য আনে। অতিমনৰ নীতি কেইটা সৎচ্চিদানন্দ নিজে, কিন্তু ইয়াৰ শুদ্ধ, অনন্ত, অপৰিবর্তিত চৈতন্যৰ মাজত বিশ্রাম নলয়; এক ধাৰালৈ এইবোৰ আদিম ভাৰসাম্যতা অগ্রসৰ হয়, যিবোৰ জাগতিক সৃষ্টিৰ শক্তি আৰু কার্যসম্পাদনৰ আকাৰ।

(খ) অতিমনৰ আদর্শ আৰু চৰম মাত্রা ৰূপে অতিমন ঃ অতিমন মনৰ চৰম মাত্রা আৰু পৰিসমাপ্তি। শ্রী অৰবিন্দই ইয়াত মন (Mind) আৰু অতিমন (Supermind)ৰ মাজত এক পার্থক্য আনিছে। প্রকৃত সত্ত্বা আৰু মনক বুজি পোৱাৰ শৈলীৰ পার্থক্যৰ মাজত ই বিদ্যামান।

ই অংশ আৰু সমগ্ৰৰ মাজৰ সম্বন্ধৰ দৰে। সাধাৰণতে, মনে কেৱল জ্ঞাত (Knower) আৰু জ্ঞেয় (Known) ৰ মাজতে পার্থক্য অনা নাই, ৰৰং বস্তুবোৰতো আনিছে, যাক ই বুজি পায় বা প্রত্যক্ষ কৰে। ইয়াৰ অর্থে প্রকৃত সত্ত্বাৰ জ্ঞান পাবলৈ ই সমর্থ নহয়। প্রকৃত সত্ত্বাক কেৱল 'এক' ৰূপেহে জানিব পৰা যায়। মনে প্রথমে ইয়াৰ জ্ঞানৰ বস্তু বা বিষয়সমূহৰ আদিম একতাক ভংগ কৰে আৰু তাৰ পাছত সেই খণ্ডিত অংশবোৰক এক সমগ্রতাত সমন্বিত কৰে। এইটো কাৰণতে জনা (Kmow) শব্দটোৰ সঠিক অর্থত মনে জানিবলৈ অসমর্থ হয়।

মন আৰু অতিমনৰ পার্থক্য এই সত্যত নিহিত থাকে যে মন পৰাবোধাৱস্থাক উপলব্ধি কৰাৰ এক আবেগ বা প্রবোচনাৰ বাদে আন একো নহয়। যিহেতু অতিমনে ইতিমধ্যে মনলৈ অধোগমন কৰে, সেয়ে, আধ্যাত্মিক ক্রিয়াকলাপত ই সমর্থবান হৈ পৰে। কেতবোৰ উপায়ৰ দ্বাৰা অতিমন মনৰ মাজত উপস্থিত থাকে। এই কাৰণে অৰবিন্দই কয় যে মনটো প্রকৃতার্থত অতিমনৰ পৰা হোৱা এক স্খলন। এই স্খলন সৃষ্টিৰ এক অনিবার্য্য চর্ত বা অৱস্থা, কিয়নো ই আত্মাৰ অধোগমনক প্রতিনিধিত্ব কৰে। ইয়েই ক্রমবিকাশৰ এক পূর্বচর্তবো গঠন কৰে। অতিমনলৈ মনৰ এই হস্তান্তৰণ আকস্মিক নহয়। মন নিম্ন গোলার্ধৰ অন্তর্গত আৰু ই উচ্চতৰ গোলার্ধলৈ যাৱ লাগে। সেয়েহে ইয়াত এক মধ্যৱর্তী খোজ থাকিবই লাগিব। যাৰ জৰিয়তে এই হস্তান্তৰণ সম্ভৱ হ'ব পাৰে। এই খোজবোৰ হৈছে মন, উচ্চতৰ মন, উদ্দীপ্ত মন, প্রজ্ঞা, চিত্ত আৰু অতিমন। মনৰ পৰা অতিমনৰ উত্তৰণ হৈছে প্রকৃতিৰ পৰা অতিপ্রাকৃতৰ উত্তৰণ। এনেদৰেই মনে কেতবোৰ স্তৰৰ মাজেৰে পাৰ হ'ব লাগে, যিয়ে এই হস্তান্তৰণৰ অবিৰত প্রকৃতিক প্রকাশ কৰিব।

মন অনিবার্য্যভাৱে চেতনা যিয়ে ব্যক্তিগত সমগ্রতাৰ পৰা পৰিমাপ, সীমাবদ্ধতা আৰু বস্তুৰ আকাৰক ত্যাগ কৰে আৰু সিহঁতক পৃথক উপাদান ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰে। আমি দেখা পাওঁ যে প্রকৃত সত্ত্বাক এনে এক প্রক্রিয়া যে মনে কেনেবাকৈ ইয়াৰ স্বাভাৱিক কার্য্যকলাপৰ উর্দ্ধলৈ গমন কৰে আৰু একাকীকৰণৰ বাবে কেতবোৰ ক্ষমতাৰ চর্চা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে, তেনে প্রক্রিয়াৰ জৰিয়তে জানিব নোৱাৰি। এই হস্তান্তৰণৰ প্রথম চর্ত বা অৱস্থা হৈছে যে মনে কেনেবাকৈ হ'লেও নিজৰ সক্ষমতাৰ বাবে সচেতন হৈ পৰিবই লাগিব আৰু সিহঁতক ধৰি ৰাখিবলৈ সমর্থ হ'বই লাগিব। এনে ধৰণৰ নিৰীক্ষিত বুদ্ধিৰ আৱশ্যকতা যি তাৰ নিজৰ ক্রিয়াকলাপত সচেতন তাক শ্রী অৰবিন্দ ই 'উচ্চতৰ মন' (The Higher Mind) আখ্যা দিছে। উচ্চতৰ মন আমাৰ কল্পনাক্ষম মানসিক বিচাৰৰ আধ্যাত্মিক জননী। উচ্চতৰ মনত বিশ্লেষণাত্মক ক্রিয়াকলাপৰ কোনো প্রয়োজন নাথাকে, যাক মনে স্বাভাৱিকতে সম্পন্ন কৰে আৰু ইয়াত সঠিক যুক্তিসন্মত প্রক্রিয়াৰো কোনো প্রয়োজন নাথাকে। সেয়েহে উচ্চতৰ মন হৈছে অখণ্ডতাৰ প্রতি এক আত্মসচেতন কার্য্যকলাপ। ইয়াত সত্যতা যুক্তি বা যুক্তিৰ দ্বাৰা প্রতিষ্ঠিত নহয় আৰু সেয়ে সিহঁতক সিহঁতৰ পূর্ব প্রতিফলিত একতাত অন্বেষণ কৰা হয়। এই স্তৰতে তর্কবিজ্ঞান আৰু যৌক্তিক বিশ্লেষণৰ বান্ধোনৰ পৰা আতঁৰি অহাৰ প্রাৰম্ভিক প্রয়াস থাকে আৰু লগতে ভাৱ বা আদর্শৰ জগতলৈ প্রৱেশ কৰাৰ

প্রয়াস কৰা হয়।

হস্তান্তৰণ প্রক্রিয়াত (মনৰ পৰা অতিমনলৈ) উচ্চ চিন্তাৰ এক মনৰ প্রয়োজন নাই, বৰঞ্চ আধ্যাত্মিক আলোকৰ এক মনৰ প্রয়োজন আছে। আলোক বা পোহৰ অৱশ্যাম্ভীভাৱে উদ্দীপ্তময়। ক্রমিক খোজৰ জৰিয়তে চিন্তা পদ্ধতিয়ে ইয়াৰ বিষয়বোৰক খণ্ডাকাৰে প্রকট কৰে, কিন্তু তাত এক আকস্মিক আৰু প্রত্যক্ষ অন্তর্দৃষ্টিৰ আৱশ্যকতা থাকে। যিটো স্তৰত মনে উর্দ্ধগমন কৰিব পাৰে, তাকে উদ্দীপ্ত মন বোলা হয়। ই চিন্তাৰ দ্বাৰা কাম নকৰে বৰং সত্যদৃষ্টিৰে কৰে। ইয়াত চিন্তা হৈছে চেষ্টাবিহীন অন্তর্দৃষ্টিক গঠনৰ অর্থে সম্পাদন কৰা কেৱল এক শাসনাধিন ধাৰা নাই ৰ গতি। ই কেৱল সত্যতাৰ কেৱল প্রতিনিধিমূলক ভাৱমুর্ত্তিহে সৃষ্টি কৰে। উচ্চতৰ মনে সত্যতাৰ বস্তুবোৰৰ কেতবোৰকো আয়ত্ত কৰে। যিহেতু উচ্চতৰ মনে ইয়াৰ সত্যতাৰ আধ্যাত্মিক শক্তিৰ জৰিয়তে সত্তাত এক বৃহত্তৰ চেতনাক লৈ আহে, যাতে উদ্দীপ্ত মনে এক সত্য দৃষ্টি আৰু সত্য আলোকৰ জৰিয়তে এক মহান চৈত্যনক ব্যক্ত কৰিব পাৰে।

কিন্তু মনৰ উর্দ্ধগমনৰ এই দুটা স্তৰে কেৱল এক তৃতীয় স্তৰ অর্থাৎ স্বজ্ঞা বা প্রজ্ঞা (Intuition) দ্বাৰা সিহঁতৰ কর্তৃত্ব আৰু সিদ্ধি লাভ কৰিব পাৰে। স্বজ্ঞা বা প্রজ্ঞাক চেতনাৰ শক্তি হিচাপে ধৰা হয়। বিষয় (Subject)ৰ চেতনা বস্তু (Object)ৰ চেতনাত মিলিত হয় ই সংস্পর্শলৈ অহা বস্তুৰ জ্ঞানৰ সৈতে প্রত্যক্ষ কৰে অনুভৱ কৰে আৰু স্পন্দিত হয়। শ্রীঅৰবিন্দৰ মতে, স্বজ্ঞা বা প্রজ্ঞা হৈছে জ্ঞানৰ আৰম্ভনী যিহেতু ই উচ্চতৰ আৰু আধ্যাত্মিক জগতৰ পৰা বার্ত্তা কঢ়িয়ায়। স্বজ্ঞাৰ চতুগুণ শক্তি আছে যেনে — ভৱিষ্যসূচক সত্য দর্শনৰ শক্তি, প্রেৰণ নাইবা সত্য শ্রৱণ শক্তি, সত্য স্পর্শৰ শক্তি আৰু সত্যৰ লগত সত্যৰ শৃংখলাত আৰু সঠিক সম্পর্কৰ সত্য আৰু স্বয়ংক্রিয় ভেদভাৱৰ শক্তি। এইকেইটাই হৈছে স্বজ্ঞাৰ চর্তুগুণ শক্তি। এক প্রত্যক্ষ আৰু অপৰোক্ষ ক্রিয়াত সংগঠিত আকাৰত ইয়াক সত্য দর্শন আৰু শুনাৰ সক্ষমতাই হৈছে স্বজ্ঞা বা প্রজ্ঞা। অৰবিন্দই স্বীকাৰ কৰে যে স্বজ্ঞাই সকলো ক্রিয়া আৰু বুদ্ধি বা বুদ্ধিমত্তাক সম্পন্ন কৰিব পাৰে কোনো পার্থক্যৰ অবিহনেই অর্থাৎ বস্তুৰ প্রতি ইয়াৰ উপলব্ধি বুদ্ধিৰ লেখিয়া প্রত্যক্ষ আৰু মাধ্যম (Medialt) নহয়।

স্বজ্ঞাই বিকাশ কৰিবলগীয়া কার্য্যদক্ষতাক কোৱা হয় 'চিত্ত' (Over Mind)। শ্রী অৰবিন্দই ইয়াক "A super conscient cosmic mind in direct contact with the supermental cousciousness" ৰূপে বর্ণনা কৰিছে। চিত্তৰ এনেধৰণৰ বর্ণনাই ইয়াৰ স্বৰূপৰ দুটা ফালৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্রদান কৰিছে, যি হৈছে জাগতিক চেতনাৰ এক প্রকাৰ আৰু ই অতিমনৰ সংস্পর্শত থাকে। জাগতিক চেতনাই নির্দ্দেশ কৰে যে সেই চেতনাক, যি পূর্বৰ তিনিটা স্তৰৰ মাজেৰে উর্দ্ধগমন কৰে। স্বজ্ঞাৰ স্তৰক অন্তর্ভুক্ত কৰি পূর্বৰ স্তৰকেইটা স্বভাৱগতভাৱে জাগতিক নহয়; কিন্তু চিত্তৰ জ্ঞান বিশেষ কেন্দ্রস্থলত চেতনাৰ উপস্থাপনৰ দ্বাৰা বিশ্বব্যাপী আৰু জাগতিক হৈ পৰে।

মন আৰু অতিমনৰ মাজত চিত্ত হৈছে সঠিক সংযোগ। ই মানসিক কার্য্যকলাপক এক আধ্যাত্মিক ৰূপত সম্পাদন কৰে আৰু ইয়াৰ জাগতিক চেতনা হৈছে অতিমনৰ সৈতে ইয়াৰ সম্বন্ধৰ পৰিণাম বা ফল। ই ব্যক্তিগত চেতনাত সীমাবদ্ধ। এই সীমাবদ্ধতাৰ হেতু স্বজ্ঞাজনিত চেতনাৰ সার্বজনীনতা নাথাকে। চিত্ত সার্বজনীন আলোকক প্রতিফলিত কৰা সক্ষমতা থাকে আৰু সেই কাৰণে ইয়াৰ চেতনা জাগতিক। কিন্তু চিত্ত অতিমন নহয়। অতিচৈতন্য আৰু জাগতিক হোৱাৰ পৰিৱর্তে অতিমনৰ অখণ্ড বৈশিষ্ট্যৰ অভাৱ ইয়াত দেখা যায়। অর্থাৎ ই সর্বোচ্চ সত্যতা পৰম ব্রহ্মক এক 'একতা' (Unity) ৰ ৰূপত বুজিব নোৱাৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১ ঃ শ্রী অৰবিন্দৰ আচল নাম কি?

(What is the original name of Sri Aurobindo ?)

.....

.....

প্রশ্ন ২ ঃ শ্রী অৰবিন্দৰ মতে মৌলিক সত্ত্বা কি?

(What is the fundamental Reality according to Aurobindo ?)

.....

.....

প্রশ্ন ৩ ঃ দার্শনিক চিন্তাধাৰত শ্রীঅৰবিন্দৰ উল্লেখযোগ্য কর্মৰাজিসমূহ উল্লেখ কৰক?

(Mention the significant work of Sri Aurobindo on Philosophical thought.)

.....

.....

প্রশ্ন ৪ ঃ অতিমন বিকাশ ঘটোৱা প্রকৃত সত্তা নাইবা সৎচ্চিদানন্দৰ তিনিটা দিশ কি কি?

(What are the three aspects of the Absolate or Saceidananda developed by the supermind ?)

.....

.....

প্রশ্ন ৫ ঃ শ্রী অৰবিন্দই মতে, "স্বজ্ঞা বা প্রজ্ঞাৰ চতুগুণাত্মক শক্তি আছে"। এই চাৰি শক্তি কি কি?

(According to Sri Aurobindo, "Intuition has four fald power." What are these four powers?)

.....

.....

৭.৪ অতিমনৰ ত্রিগুণাত্মক মর্য্যদা

অতিমনে মনলৈ অধোগমন কৰে আৰু মনে ইয়াৰ পৰাবোধাৱস্থাৰ মর্য্যদালৈ উর্দ্ধগমন কৰিবলৈ প্রয়াস কৰে। উদঘাটনৰ প্রক্রিয়াটো মন (Mind) ৰ পৰা আত্মা, জীৱন, আৰু আনকি অজ্ঞানতালৈ নিম্নমুখী গতি কৰে। ক্রমবিকাশ অজ্ঞানতাৰ পৰা অতিমনলৈ এক বিপৰীত প্রক্রিয়া কিন্তু উদঘাটন আৰু ক্রমবিকাশৰ সমগ্র প্রক্রিয়াত অতিমনে একে ভাৱসাম্যতা ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰে। ইয়াত অৰবিন্দই ইয়াৰ তিনিটা ভাৱসাম্যতা নাইবা মর্য্যদাৰ বিষয়ে কৈছে। ইয়াৰ জাগতিক আৰু আধ্যাত্মিক চেতনাৰ তিনিটা ভিন্ন অধিবেশনৰ বাদে ই আন একো নহয়। এইকেইটা সন্তোলন (Poises) ৰ জৰিয়তে আমি অতিমনক সৃষ্টিকর্তা ৰূপে জানিব পাৰোঁ। অতিমনৰ অখণ্ড মর্য্যদা গঠিত হয় ইয়াৰ শুদ্ধ একক সম্বন্ধী চেতনাত, সেয়ে সি হৈছে সৎচ্চিদানন্দৰ নিজা কালবিহীন আৰু দেশবিহীন একাগ্রতা। অতিমনৰ প্রত্যেক মর্য্যদাৰে জগত প্রক্রিয়াৰ সৈতে এক নিদৃষ্ট সম্বন্ধ আছে।

প্রথম স্তৰত ঐক্যতা ব্যাকুল হৈ পৰে। ই হৈছে 'শুদ্ধ বিচাৰ বা উদ্ভাৱন' (Pure Ideateion) ৰ অৱস্থা। অৰবিন্দই ইয়াত এই সন্তোলন স্বৰূপক বুজিবলৈ এক সাদৃশ্যানুমান আগবঢ়াইছে। যিদৰে আমাৰ মনত উদয় হোৱা চিন্তা নাইবা ধাৰণাবোৰ আমাৰ বাবে পৃথক অস্তিত্ব নহয়, তেনেদৰে অতিমনৰ সন্তোলন, ব্যক্তিসকল আৰু জগতখন পৃথক অস্তিত্ব নহয়। যিদৰে আমাৰ মনত চেতনাৰ আকাৰ ৰূপে চিন্তা আৰু ধাৰণাবোৰে দেখা দিয়ে, তেনেদৰে অতিমনৰ সকলো প্রাথমিক সন্তোলনেও আমাৰ আগত দৃশ্যমান হয়।

দ্বিতীয় স্তৰটো হৈছে সেইটো স্তৰ, য'ত অতিমনে তাৰ চেতনাক সকলো ৰূপ বা আকাৰ প্রকাশ কৰে। ই নিজকে বহুতৰ মাজত এক আৰু আকৌ এটাৰ মাজত বহুতক উপলব্ধি কৰে। এতিয়া সৃষ্টিৰ প্রক্রিয়াটো আৰম্ভ হয় আৰু অতিমনে ইয়াৰ অবিচ্ছেদ্য ঐক্যতাৰ মর্য্যদাৰ পৰা ওলাই আহে। ইয়াত সার্বজনীন ঐশ্চৰীকতা (Universal Divine) ৰ পৰা জীৱাত্মা পৃথক হয়। ব্যক্তিগত জীৱাত্মাই নিজকে ঐক্যতাৰ এক ব্যক্তিগত কেন্দ্রত প্রকাশ আৰু উপলব্ধি কৰে। আনহাতে, সার্বজনীন ঐশ্চৰীকতাই নিজকে সকলো আত্মাৰ আকাৰত সার্বিকভাৱে উপলব্ধি কৰে। প্রকৃতার্থত সার্বজনীনতাই ক্রীড়া কৰে, য'ত এককে বহুত্বৰ মাজত নিজকে প্রকট কৰে, যদিও এই সংখ্যাধিক্য (Multiplicity) ক অন্তৰালত থকা ঐক্যতা হিচাপে স্বীকাৰ কৰা হয়।

প্ৰথম স্তৰত সকলোকে ঐক্যতা হিচাপে স্বীকাৰ কৰা হয় আৰু দ্বিতীয় স্তৰত সংখ্যাধিক্য প্ৰতিভাত দ্বিতীয় আৰু অথচ এই সংখ্যাধিক্যত ঐক্যতাক গ্ৰহণ কৰা হয়।

তৃতীয় সন্তোলনত অতিমনে নিজকে ইয়াত জড়িত চলন আৰু উপায়ত পৰিকল্পনা কৰিবলগীয়া হয়। প্ৰথম সন্তোলনটো কাৰণতাৰ স্তৰ (Karana), য'ত ক্ৰীড়া আৰম্ভ হয়। এই সন্তোলনক সম্পূৰ্ণৰূপে প্ৰকাশিত অৱস্থা (Purna-Vyakta-Avastha) ৰূপে বুজা যায়, য'ত সৃজনশীল প্ৰক্ৰিয়াবোৰ পূৰ্ণ ৰূপে কৰ্মৰত আৰু চেতনাক সকলো আকাৰ আৰু কেন্দ্ৰস্থলত প্ৰকাশ কৰে।

এই তিনিওটা সন্তোলনক বিভিন্ন উপায়েৰে আৰু বিভিন্ন ধৰণেৰেও বৰ্ণনা কৰিব পাৰি। প্ৰথম সন্তোলন হৈছে, য'ত পৰাবোধাৱস্থাৰ চেতনাৰ এককসম্বন্ধীয় বৈশিষ্ট্যসমূহ অক্ষত হৈয়ে থাকে, যদিও ই পৃথক হ'বলৈ ফলপ্ৰসূভাৱে সাজু হৈ থাকে। দ্বিতীয় সন্তোলনত পৃথকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া আৰম্ভ হয় আৰু সংখ্যাধিক্যই ইয়াক অৱভাসিত কৰে আৰু তৃতীয় স্তৰত এই সংখ্যাধিক্য পূৰ্ণৰূপত প্ৰকাশিত হয়। কিন্তু সকলো সন্তোলনতে সদায় ঐক্যতাৰ প্ৰতি এক আগ্ৰহ বিদ্যমান যিহেতু অখণ্ড ঐক্যতাৰ চেতনাই অতিমনৰ মৌলিক বৈশিষ্ট্যৰাজিক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে।

৭.৫ অতিমনৰ ত্ৰিগুণাত্মক ৰূপান্তৰ

ক্ৰমবিকাশৰ উৰ্দ্ধমুখী প্ৰক্ৰিয়াত ই জড়ৰ স্তৰলৈ অধোগমন থকা হিচাপে জড়ৰ সৈতে আৰম্ভ হয়। চেতনাই অনুভৱ কৰে যে আৱৰি ৰখা বা বন্ধ কৰি ৰখাটো সৰ্বাধিক দূৰত্বলৈকে বহন কৰে। চেতনাই নিজকে জড়ৰ সৈতে বন্দী হয় আৰু জড়ক ওপৰলৈ যোৱাৰ প্ৰৱণতা আৰম্ভ কৰিবলৈ হেঁচা প্ৰয়োগ কৰে। ফলস্বৰূপে, জীৱনৰ জন্ম হয়, যিয়ে জড়ৰ মাজত চেতনাৰ প্ৰথম অংকুৰণক সূচিত কৰে। কিন্তু চেতনা ইমানতে সন্তুষ্ট নহয় আৰু উচ্চতৰৰ পৰা উচ্চতৰলৈ উৰ্দ্ধগমন কৰি থাকে। ক্ৰমবিকাশত ইয়াৰ পাছৰ স্তৰটো অতিমনৰ স্তৰলৈ অনিবাৰ্য্যভাৱে এক অধিৰোহ হ'বই লাগিব। ইয়াক ৰূপান্তৰৰ এক ত্ৰিগুণাত্মক প্ৰক্ৰিয়াৰ জৰিয়তে লাভ কৰিব পাৰি। এই ৰূপান্তৰৰ প্ৰথম আৱশ্যকতা হৈছে আমাৰ স্থলচৰ অৰ্থাৎ পাৰ্থিব অস্তিত্বৰ এক সম্পূৰ্ণ আৰু মূলগত পৰিবৰ্ত্তণ বস্তুগত, জীৱনপূৰ্ণ আৰু মানসিক আৰু তাৰ পাছত ইয়াৰ আৱশ্যকতা হৈছে এজন ব্যক্তিৰ নিজস্ব যত্নৰ সংযুক্ত শক্তিৰ ফলত হোৱা এক অন্তিম ৰূপান্তৰ। এই ত্ৰিগুণাত্মক ৰূপান্তৰসমূহে আত্মিক ৰূপান্তৰ, আধ্যাত্মিক ৰূপান্তৰ আৰু পৰাবোধাৱস্থাৰ ৰূপান্তৰক গঠন কৰে। এই তিনিটাক তলত দিয়াৰ দৰে উল্লেখ কৰিব পাৰি —

(ক) **মানসিক বা আত্মিক ৰূপান্তৰ** (Psychic Transformation) ঃ মানসিক আত্মাৰ প্ৰকাশেই হৈছে পৰাবোধাৱস্থাৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ প্ৰতি প্ৰথম খোজ। মানসিক সত্ত্বা হৈছে আমাৰ সত্ত্বাৰ অচেতন দিশ। মানসিক পৰিবৰ্তন আৱৰণৰ নিষ্কাসনত গঠিত হয়, যিয়ে আমাৰ মন বা আত্মাক ঢাকি থাকে। অৰবিন্দই মন বা আত্মাক 'বস্তুত ঐশ্চৰীকতাৰ

সদা শুদ্ধ জ্যোতি' ('The ever-pure flame of the divinity in things') ৰূপে বৰ্ণনা কৰিছে; যি আমাৰ সকলো অভিজ্ঞতাৰ জৰিয়তে অনুজ্জ্বল হৈয়ে ৰয়। এইটো অনিবাৰ্য্য যে আত্মা বা মনৰ পোহৰে আমাৰ সমগ্ৰ সত্তাক বুৰাই পেলায় আৰু আমাৰ মাজত জীৱন, মন আৰু জড়ক অভিভূত কৰে। ই সম্পূৰ্ণ হয় মানসিক পৰিবৰ্তনৰ জৰিয়তে। এই সন্দৰ্ভত শ্ৰী অৰবিন্দই আৱেগ অনুভূতিৰ শিক্ষাৰ প্ৰতি অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে, যিহেতু কেৱল এনেধৰণৰ শিক্ষাৰ জৰিয়তেহে এক মানসিক পৰিৱৰ্তণৰ বাবে হেঁচাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আমি অনুভৱ কৰোঁ। আমাৰ মাজত আত্মাক জাগ্ৰত কৰা এনেধৰণৰ শিক্ষা হৈছে যোগ বা সাধনা (Yoga)।

(খ) **আধ্যাত্মিক ৰূপান্তৰ** (Spiritual Transformation) ঃ মানসিক পৰিবৰ্তনক পূৰণ কৰা হয় আধ্যাত্মিক পৰিৱৰ্তনৰ দ্বাৰা আমাৰ সত্বাত এক উচ্চতৰ আলোকৰ অৱৰোহণ। মানসিক ৰূপান্তৰৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা জড়, জীৱন আৰু মন শোধিত হয়, কিন্তু তাত আত্মাৰ পৰা আধ্যাত্মিক অন্তৰঙ্গঁতালৈ এক প্ৰাৰম্ভ থাকিবই লাগিব। মানসিক সত্বা এক উচ্চতৰ সত্তাৰ অন্তৰ্গচ হোৱা যেন লগা যিকোনো বস্তুৰ প্ৰতি আৱৰ্তিত হ'বই লাগিব। ইয়ে হৈছে আধ্যাত্মিক ৰূপান্তৰ। যেতিয়া আত্মাই সাৰ পায় আৰু জীৱন আৰু মনক পথপ্ৰদৰ্শন আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থবান হয়, তেতিয়া ইয়াৰ সচেতন জীৱনত এক আধ্যাত্মিক পৰিৱৰ্তণক আনিবলৈ ই চেষ্টা চলায়।

শ্ৰী অৰবিন্দৰ মতে, আত্মাই এক যন্ত্ৰ হিচাপে চিন্তাশীল মনৰ জৰিয়তে এই যোগাযোগক লাভ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰে। ই বুদ্ধি, উচ্চতৰ মন আৰু স্বজ্ঞাজনিত বোধৰ ওপৰত এক মানসিক ছাঁপও বহুৱায় আৰু সিহঁতক সেই দিশত পৰিৱৰ্তন কৰায়। যিহেতু এই ৰূপান্তৰ অধিকতকৈও অধিক পূৰ্ণ হৈ পৰিব, তেতিয়া আধ্যাত্মিক মনটো সকলো আকাৰ আৰু মুৰ্ত্তি, শ্ৰেয় আৰু অমঙ্গলৰ সকলো ধাৰণা আৰু সত্য অসত্যৰ উৰ্দ্ধলৈ গতি কৰিব। এনেধৰণৰ এক আধ্যাত্মিক চেতনাই সেইটোক অনুভৱ কৰে, যিয়ে সকলো দ্বৈততা (dualities) ক অতিক্ৰম কৰে।

(গ) **পৰাবোধাৱস্তাৰ ৰূপান্তৰ** (Supramental Transformation) ঃ আধ্যাত্মিক ৰূপান্তৰে আত্মাক আধ্যাত্মিক ঐক্যতালৈ লৈ যায়। কিন্তু এই ৰূপান্তৰে আমাক অখণ্ড ৰূপান্তৰক প্ৰদান নকৰে। মানসিক ৰূপান্তৰ এক উচ্চ শিখৰত আধ্যাত্মিক পৰিৱৰ্তনৰ দ্বাৰা পূনস্থাপিত হয়, কিন্তু ই প্ৰকৃতিৰ সম্পূৰ্ণ ঐশ্বৰীক গতিশীলতা নহয়। এই উদ্দেশ্যৰ বাবে পৰাবোধাৱস্থাৰ ৰূপান্তৰৰ প্ৰয়োজন। অৰবিন্দৰ মতে, মানসিক আৰু আধ্যাত্মিক ৰূপান্তৰে মানুহক চেতনাৰ উচ্চতৰ পৰ্য্যায়লৈ উন্নীত কৰে। তৎস্বতেও, এইবোৰৰ লগত

যদি আত্মাক এৰি দিয়া হয় আমাৰ ওপৰত কেৱল একতাৰ দৃষ্টিহে থাকিব ইয়াৰ কোনো উপলব্ধি নাথাকে। আৰু এইটো যদি প্ৰত্যেক দৰ্শন বা দৃষ্টিতে ঘটে, তেন্তে িনিস্তেজ আৰু দুৰ্বলতাৰ সহায়ক হ'ব। স্বজ্ঞাজনিত সকলো অভিজ্ঞতাতে ই সংঘটিত হয়। সেয়ে, এক দৃষ্টি এক উপলব্ধিলৈ ৰূপান্তৰ হ'বই লাগিব। সেয়ে উচ্চতৰ চেতনাৰ অৱৰোহন অনিবাৰ্য্য। অৰবিন্দই কৈছে — "The truth consciousness or Supermind finding evolutionary Nature has ready to descend into her and enable her to liberate the supermental principle within her." জড়, মন আৰু জীৱনত পৰাবোধাৱস্থাৰ উপস্থিতিয়ে জড়, জীৱন আৰু মনৰ স্বৰূপক সম্পূৰ্ণভাৱে পৰিৱৰ্তন কৰিব।

৭.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- শ্ৰী অৰবিন্দৰ দৰ্শন ভাৰতীয় আৰু পাশ্চাত্য উভয় দৰ্শনৰে মিলনৰ কেন্দ্ৰবিন্দু।
- তেওঁৰ দৰ্শনত অতিমনৰ ধাৰণা এক অতি নিৰ্দেশনাত্মক ধাৰণা।
- মন আৰু জগতৰ সৃষ্টিতকৈও উৰ্দ্ধতন সক্ৰিয় ইচ্ছা আৰু জ্ঞানৰ নীতিবোৰেই হৈছে অতিমন।
- ই হৈছে এককৰ আত্মদখল আৰু বহুতৰ প্ৰৱাহৰ মাজৰ মধ্যৱৰ্তী শক্তি আৰু সত্তাৰ অৱস্থা।
- অতিমন মন বা সাধাৰণ চেতনা আৰু পৰম নাইবা উচ্চতম চেতনাৰ মাজৰ মধ্যস্থতাকাৰী।
- অতিমনৰ জৰিয়তে মনে পৰম সত্তালৈ অধিৰোহন কৰিব পাৰে আৰু পৰমসত্তাই মনলৈ অৱৰোহণ কৰিব পাৰে।
- অৰবিন্দৰ দ্বাৰা অতিমন সত্য-চেতনা ৰূপে প্ৰকাশিত হৈছে যাৰ জৰিয়তে সৎচ্চিদানন্দৰ সত্যতাক বোধগম্য কৰিব পাৰি। কিন্তু মন আৰু অতিমন একে নহয়।
- অৰবিন্দৰ দৰ্শন দেখা পোৱা মৌলিক ধাৰণাটো হৈছে মানুহৰ ঐশ্বৰীক লক্ষ্যক দেখুওৱা বিভিন্ন স্তৰৰ মাজেৰে জগত আৰু মানুহৰ ক্ৰমবিকাশ।
- তেওঁৰ শাৰীৰিক, জীৱনদায়িনী, মানসিক ফলপ্ৰসূতাৰ সন্মিলিত আৰু অখণ্ড সংস্কৃতিয়ে অকলেই তেওঁৰ সমগ্ৰ সত্তাক সমৰ্থবান আৰু ঐশ্চৰীক কৰি তোলে। এইদৰে মানুহ এজন অতিমানৱ, আৰু পবিত্ৰতাৰ লগত চিন্তা অনুভৱ আৰু ক্ৰিয়া কৰাৰ বাবে সমৰ্থ হৈ পৰে।

৭.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শ্রী অৰবিন্দ ঘোষ ।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ব্রহ্ম বা পৰম সত্তা।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ The Life Divine, Yoga, আৰু Savitri ইত্যাদি।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) ইয়াৰ 'এক' ৰ জ্ঞান আছে, কিন্তু নিজৰ বহুত্বক 'এক'ৰ পৰাই নিঃসৃত কৰিবলৈ সক্ষম।

(খ) ই 'বহুত্ব'ক প্রকট কৰে, কিন্তু ই তাৰ ভিন্নতাত নিজকে হেৰুৱাই নেপেলায়।

(গ) ই 'বহুত্ব'ৰ মাজত 'এটা'ৰ বিকিৰনক নিহিত আৰু অনুমোদন কৰে আৰু এক প্রকৃত বিভেদৰ পৰা ইয়াক প্রতিৰোধ কৰে।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) ভৱিষ্যসূচক সত্য দর্শনৰ শক্তি

(খ) প্রেৰণা নাইবা সত্য শ্রৱণ শক্তি

(গ) সত্য স্পর্শ শক্তি আৰু

(ঘ) সত্যৰ লগত সত্যৰ শৃঙ্খলিত আৰু সঠিক সম্পর্কৰ সত্য আৰু স্বয়ংক্রিয় ভেদভাৱৰ শক্তি।

৭.৮ অধিক জানিবলৈ

1. Aurobindo, Sri: The Human Cycle, Pondichery, 1949

2. Foundation of Indian Culture, The Sri Aurobindo Library, New York, 1953

3. Choudhury, Haridas, (ed). The Integral Philosophy of Aurobindo, George Allen and Unwin Ltd. London, 1960

4. Das, Adhar Chandra. Sri Aurobindo and the Future of Maulcind, Calcutta University, 1934.

5. Das, Jutika. Karl Jaspers and New-Advaitism, Anwesha Publication, Panbazar, Assam, 2010.

6. Dutta, D.M. The Chief Currents of Contemparary Philosophy (of Europe, America, India and Japan) 1972.

7. Lal, B.K. Contemparary Indian Philosophy, Matilal Bararassidass Delhi, 1973.

8. Langlay, G.H. Sri Aurobindo, Indian Poet, Philosopher, Mystic, David Marlow Ltd. 1949.

9. Naravane, V.S. Modern Indian Thought - A Philosophical survey, Asia Publishing House, Bombay, 1964

10. Purani, A.B. Sri Aurobindo, some Aspects of his Vision, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1966.

11. Reddy, V. Madhusudan, Sri Aurobindo An Interpretation, Ed. by V.C. Joshi. Vikash Publishing House Pvt. Ltd. Delhi. 1973.

৭.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) অতি চমু প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ অৰবিন্দৰ আচল নামটো কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ তেওঁৰ দৰ্শনক.....ভাৱবাদ বুলি জনা যায়। (খালী ঠাই পূৰাওক)

প্ৰশ্ন ৩ ঃ তেওঁৰ প্ৰকৃত সত্তাৰ ধাৰণাটো জড় আৰু আত্মাৰ সংমিশ্ৰণ হয়নে?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ অৰবিন্দৰ যিকোনো এখন গ্ৰন্থৰ নাম লিখক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ পৰম সত্তাৰ মৌলিক নীতি কেইটা কি কি?

(খ) চমু প্ৰশ্ন (প্ৰায় ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ চমুটোকা লিখক ।

(ক) সত্য চেতনা হিচাপে অতিমন

(খ) অখণ্ড ভাৱবাদ

প্ৰশ্ন ২ ঃ অতিমনত ত্ৰিগুণাত্মক মৰ্য্যদাৰ ভূমিকা ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ প্রকৃত সত্তা বা সৎচ্চিদানন্দৰ আঠটা নীতি চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

(গ) দীঘল প্রশ্ন (প্রায় ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত প্রতিটো প্রশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্রশ্ন ১ ঃ অতিমনৰ ত্রিগুণাত্মক ৰূপান্তৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ অতিমনৰ ধাৰণাটোক বহলাই ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ অতিমনলৈ মনৰ গতি সম্পর্কে বহলাই আলোচনা কৰক।

****

অধ্যায় ৮ ঃ অৰবিন্দ ঃ ক্ৰমবিকাশ

অধ্যায় গাঁথনি

৮.১ উদ্দেশ্য

৮.২ পৰিচয়

৮.৩ সৃষ্টি আৰু জগত প্ৰক্ৰিয়াৰ ধাৰণা

৮.৪ অজ্ঞানতাৰ স্বৰূপ আৰু প্ৰকাৰ

৮.৫ ক্ৰমবিকাশৰ মতবাদ

৮.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৮.৭ অধিক জানিবলৈ

৮.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৮.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সৃষ্টিৰ স্বৰূপক স্পষ্ট কৰিব পাৰিব
- অজ্ঞানতাৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰসমূহক ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- ক্ৰমবিকাশ আৰু উদঘাটনৰ মাজৰ সম্বন্ধক ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।
- ক্ৰমবিকাশৰ মতবাদক পুংখানুপুংখভাৱে বুজিব পাৰিব।

৮.২ পৰিচয়

ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাৰ মহাসাগৰত অৰবিন্দৰ দৰ্শন এক আশ্চাৰ্য্যজনক দ্বীপ সদৃশ। তেওঁ ভাৰতীয় ৰাষ্ট্ৰবাদৰ বিশিষ্ট্য ব্যক্তিসকলৰ মাজৰ এজন আৰু ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাৰ (পৌৰাণিক) এক উজ্জ্বল নক্ষত্ৰ)। ভাৰতীয় দাৰ্শনিক চিন্তাধাৰাৰ প্ৰতি অৰবিন্দৰ সমগ্ৰ মনোভাৱ এই অনুমান বা ধাৰণাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল যে দৰ্শন, সমাজবিজ্ঞান আৰু আনকি বিজ্ঞানৰ সৰ্বোচ্চ সত্যতা নিহিত হৈ থাকে। বেদ হৈছে ভাৰতীয় জ্ঞানৰ মূল ভেঁটি নাইবা মূল। ভাৰতীয় সংস্কৃতি আৰু দৰ্শনৰ গছজোপা কেনেকৈ বেদৰ মাজত শিপাঁই আছে, তাক অৰবিন্দই প্ৰকট কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল, যি গভীৰ, মজবুত আৰু দৃঢ়। সেয়ে তেওঁৰ দৰ্শনত আমি এক বিশাল সংশ্লেষণক বিচাৰি পাও, য'ত আধুনিক বৈজ্ঞানিক চিন্তাৰ অৰ্জনসমূহক আধিবৈজ্ঞানিক সমতলত সম্পূৰ্ণৰূপে

স্বীকাৰ কৰা হৈছিল।

ভাৰতীয় ৰাষ্ট্ৰীয় আন্দোলনত শ্ৰী অৰবিন্দ আছিল এজন বৈপ্লৱিক নেতা, এজন সুদীপ্ত বক্তা আৰু এজন সাংবাদিক। তেওঁ বিদেশী শাসনৰ বিপক্ষে এক ৰাজনৈতিক সংঘৰ্ষক শান্তিপূৰ্ণ উপায়েৰে সঞ্চালন কৰিব পাৰি বুলি ঘোষণা কৰিছিল। তেওঁৰ ৰাজনৈতিক কৰ্মসমূহ সত্যতাৰ উচ্চ আদৰ্শ আৰু বিশ্বপ্ৰেমৰ প্ৰতি থকা ভক্তি বা পূৰ্ণ বিশ্বাসৰ দ্বাৰা চিহ্নিত হৈছিল যাক তেওঁ নিজে তৈয়াৰ কৰিছিল। কেইবছৰ মানৰ পাছত তেওঁ পণ্ডিচেৰীলৈ গুছি গৈছিল, য'ত তেওঁ জীৱনৰ বাকী থকা চল্লিশ বছৰ অতিবাহিত কৰিছিল। আত্মজয় আৰু জ্ঞানৰ প্ৰতি তেওঁৰ জীৱনটো সম্পূৰ্ণভাৱে উৎসৰ্গিত হৈছিল। এজন কবি, দাৰ্শনিক আৰু ৰহস্যবাদী হিচাপে শ্ৰীঅৰবিন্দই সৰ্বোত্তম গৌৰৱ নাইবা মহানতাৰ এক স্থান দখল কৰিছে।

শ্ৰী অৰবিন্দৰ দৰ্শন ভাৰতীয় আৰু পাশ্চাত্য দৰ্শন উভয়ৰে এক মিলন ক্ষেত্ৰ। পাশ্চাত্যদৰ্শনৰ মূল লক্ষ্য হৈছে ইয়াৰ ক্ৰমবিকাশ আৰু জগত সম্বন্ধীয় বৈশিষ্ট্যৰ এক সম্পূৰ্ণ উপলব্ধিক প্ৰাপ্ত কৰা। কিন্তু ই বৌদ্ধিকতাবাদ আৰু ইয়াৰ অস্তিত্বমূলক দৃষ্টিভঙ্গীৰ দ্বাৰা বাধ্যগ্ৰস্ত হয়। আনহাতে ইয়াৰ আৱশ্যকতা আধ্যাত্মিক দৃষ্টিকোণহে। ঠিক সেইদৰে ভাৰতীয় দৰ্শন তথা চিন্তা আধ্যাত্মিক কিন্তু ব্যক্তিবাদী আৰু স্থিৰ। ব্যক্তিবাদৰ ঠেক গণ্ডীক ভঙ্গ কৰি এক গতিশীল আৰু জগতসম্পৰ্কীয় বৈশিষ্ট্য লাভ কৰিব লাগিব। অৰবিন্দৰ দৰ্শনে ক্ৰমবিকাশৰ প্ৰধান সমস্যাৰ লগত জড়িত হোৱাৰ দ্বাৰা এই কাম পূৰ্ণ কৰিছে।

ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰণাটো ভাৰতীয় দৰ্শনতকৈ পাশ্চাত্য দৰ্শনত অনস্বীকাৰ্য্যৰূপে অধিক স্পষ্ট। গ্ৰীক দাৰ্শনিক এৰিষ্টটলে কয় যে ক্ৰমবিকাশ উদ্দেশ্যমূলক (Teleolagical), কিয়নো ই আছিল সম্ভাৱনাৰ পৰা প্ৰকৃত বা যথাৰ্থলৈ হোৱা এক ক্ৰমাগত ৰূপান্তৰ। যথাৰ্থতে, সৃষ্টিৰ সমস্যাটো গ্ৰীকদৰ্শনত এক বাধাৰ প্ৰাচীৰ স্বৰূপ আছিল। প্লেটৰ মতে, সৃষ্টি এক জড়বাদী প্ৰক্ৰিয়া নহয় বৰঞ্চ এক আদৰ্শ আৰু বৌদ্ধিক প্ৰক্ৰিয়া। সেয়ে, তেওঁ সৃষ্টিৰ ধাৰণাটোক সৃষ্টিৰ পূৰ্বেই অস্তিত্বশীল বুলি কৈছে। সেয়ে প্লেটৰ দৰ্শনত আমি সৃষ্টিকৰ্তাৰ এক যুগ্ম শৃংখল দেখা পাওঁ — এটা হৈছে ধাৰণা, যি পৰম সৃষ্টিকৰ্তা আৰু আনটো হৈছে ঈশ্বৰ। ধাৰণাৰ পৰা কোনো নমুনা লাভ নকৰাকৈ ঈশ্বৰে স্পষ্টৰূপে সৃষ্টিৰ শক্তি লাভ কৰিব নোৱাৰে। আৰু ধাৰণাইও পোণপটীয়াকৈ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে, যিহেতু সিহঁতৰ সৃষ্টি কৰাৰ শক্তি নাথাকে।

গ্ৰীক দাৰ্শনিকসকল সদায় প্ৰথমে বৰ্হিদিশে গতি কৰে আৰু পিছৰ অৱস্থাত অন্তৰ্দিশে গতি কৰে। সেই কাৰণেই গ্ৰীকদৰ্শনত বিবেক বা চেতনাৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা অভিগমনক কেতিয়াও সম্পূৰ্ণৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পৰা নাছিল। আনহাতে, ভাৰতীয় দৰ্শন আদিৰ পৰা অন্তৰ্মুখী আছিল। সৰ্বোত্তম সত্ত্বাক সদায় 'আত্মা' (Atmanor Self) হিচাপে গণ্য কৰা হৈছিল। সেইকাৰণে, জগতৰ ব্যাখ্যা সদায় চেতনাৰ দৃষ্টিকোণৰ ফালৰ পৰা হৈছিল। সত্বা বা সত্যতাৰ বিভিন্ন মানক চেতনাৰ বিভিন্ন মানৰ দ্বাৰা ব্যাখ্যা কৰা হৈছিল। শ্ৰী অৰবিন্দই সমগ্ৰ জগতক 'সচ্চিদানন্দ' নাইবা সৰ্বোত্তম

চেতনাৰ দৃষ্টিৰে প্ৰত্যক্ষ কৰিছিল। তেওঁৰ মতে, সকলো সত্ত্বা চেতনা হোৱাৰ লগতে যিকোনো বস্তুৰ সত্যতাৰ মাপ চেতনাৰ স্বৰূপৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰিত হয়, যি ইয়াৰ মাজতে প্ৰকট হয়। সত্ত্বাৰ মাপকাঠিত যিকোনো বস্তুৰ উচ্চ স্থান, গভীৰতম আৰু অধিক সন্মিলিত ই হেছে চেতনা যি ইয়াৰ মাজতে প্ৰকট হয়। 'সচ্চিদানন্দ' 'সৎ' (Sat), 'চিৎ' (Chit) আৰু 'আনন্দ' (Ananda) ৰ ত্ৰয়াত্মক নীতি (Triune Principle) ৰ বাবে এক সাধাৰণ নামৰ বাহিৰে আন একো নহয়।

৮.৩ সৃষ্টি আৰু জগত প্ৰক্ৰিয়াৰ ধাৰণা

সৃষ্টিৰ ধাৰণাটো জন্মে দুটা দুটা প্ৰশ্নৰ সন্দৰ্ভত — "পৰম সত্ত্বাক কিয় পৰম বা পূৰ্ণ (Absolute) আৰু অনন্ত (Infinite) ৰূপে ধৰা হয়?" নাইবা "পৰম সত্ত্বাক কেনেদৰে ধাৰণ কৰা হয়?" শ্ৰী অৰবিন্দই সৃষ্টিক এক দ্বি-গুণাত্মক প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে নিৰীক্ষণ কৰিছে। প্ৰথমে, ই হৈছে পাৰ্থিব জগতৰ ৰূপত আত্মাৰ এক অধোগমন (Descent) আৰু দ্বিতীয়তে, আত্মাৰ প্ৰতি পাৰ্থিব ৰূপৰ এক উৰ্দ্ধগমন (Ascent)। গতিকে সৃষ্টি অধোগমন আৰু ঊৰ্দ্ধগমন নাইবা ক্ৰমবিকাশ আৰু উদঘাটনৰ এক প্ৰক্ৰিয়া। যিদৰে যেতিয়াই আমি জ্ঞান লাভ কৰোঁ, তেতিয়াই আমি জ্ঞানৰ প্ৰতি অধোগমণ কৰোঁ, কিন্তু জ্ঞানে তেতিয়া আমাৰ প্ৰতি উৰ্দ্ধগমণ কৰে। ঠিক তেনেদৰে, আধ্যাত্মিক ৰূপান্তৰে আত্মাৰ অধোগমণক পূৰ্বানুমান কৰে, যি সৃষ্টিৰ উৎসৰ বাহিৰে আন একো নহয়।

অধোগমণ নাইবা উদঘাটনঃ শ্ৰী অৰবিন্দৰ সৃষ্টিৰ অনৈচ্ছিক দিশৰ ব্যাখ্যাই কিছু মাত্ৰাত সৃষ্টিৰ বৈদিক ৰ্কানাক অনুকৰণ কৰে। বেদান্ত দৰ্শনত সৃষ্টিক অজ্ঞানতা বা অবিদ্যাৰ পৰিণাম হিচাপে বৰ্ণনা কৰিছে। অজ্ঞানতাবশত আমি জগত আৰু অৱভাসিক আত্মাক একমাত্ৰ সত্ত্বা বা সত্য (Reality) ৰূপে গ্ৰহন কৰোঁ। কিন্তু, বেদান্তৰ মতে প্ৰকৃতাৰ্থত সৃষ্টি বুলি একো নাই, বৰঞ্চ এই জাগতিক বিকেন্দ্ৰীকৰণ এক আনন্দময় কৰ্ম নাইবা লীলাৰ বাহিৰে আন একো নহয়।

শ্ৰী অৰবিন্দৰ মতে, সৃষ্টি আনন্দৰ এক প্ৰকাশৰ বাহিৰে আন একো নহয়। আমোদ বা উল্লাস সৃষ্টিৰ ৰহস্য, যি জন্ম আৰু মৃত্যুৰো কাৰণ । বেদান্তৰ দৰে শ্ৰী অৰবিন্দইও কৈছিল যে সৃষ্টি এক আনন্দময় খেলা আৰু এক লীলা। শক্তিৰ এক গতি হিচাপে এই জগতখন অধিক নৈমিত্তিক (Casual) আৰু অন্তদৃষ্টি (Insight) ৰ ৰূপত প্ৰকট হয়, যি সচেতনভাৱে ৰূপ আৰু অভিব্যক্তিৰ সৃষ্টি কৰে। কিন্তু যিটো মুহূৰ্তত এইবোৰ ৰূপৰ সৃষ্টিৰ উদ্দেশ্যৰ ওপৰত আমি প্ৰতিবিম্বিত হওঁ, আমি উপলব্ধি কৰোঁ যে এই বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডখন আনন্দ বা উল্লাসৰ এ অভিব্যক্তি। ফলস্বৰূপে ইয়াৰ সৈতে আমি এক হৈ পৰোঁ। সৎচ্চিদানন্দৰ সম্বন্ধত জগত সৃষ্টিৰ এই প্ৰক্ৰিয়াকে লীলা বুলি কোৱা হয়। সেই কাৰণে শ্ৰী অৰবিন্দই সৃষ্টিৰ সমগ্ৰতাক এক লীলা অৰ্থাৎ শিশু সকলৰ আনন্দ কবিৰ আনন্দ অভিনেতাৰ আনন্দ আদি বুলি কৈছে। পৰম ব্ৰহ্ম নিজেই খেল, তেৱেঁই খেলুৱৈ আৰু তেৱেঁই ক্ৰীড়াক্ষেত্ৰ। লীলা পৰম সুখৰ পৰা, পৰম সুখৰ দ্বাৰা আৰু পৰম সুখৰ বাবে সৃষ্ট।

সেয়ে সৃষ্টি বিশুদ্ধ তথা নিৰ্মল লীলা (Pure Lilla), যি ব্ৰহ্মৰ অবিৰত আৰু বিনোদনধৰ্মী কাৰ্যকলাপৰ অভিব্যক্ত।

শ্ৰী অৰবিন্দই সৃষ্টিক অবিদ্যা বা অজ্ঞানতাত আত্মাৰ মগ্নতা হিচাপেও বৰ্ণনা কৰিছে। অবিদ্যা হৈছে নিজকে আংশিক ভাৱে আটক কৰাৰ এক দিব্য চেতনা (Divine Cousciousness) অবিদ্যা নিজেও দিব্য চেতনাৰ অবিচ্ছেদ্য অংগ। অবিদ্যা বা অজ্ঞানতা দুটা ক্ষেত্ৰৰ মাজত অৱস্থান কৰে। এটা চৰম যাক কোৱা হয় চৰম দিব্য চেতনা আৰু আনটো হৈছে সম্পূৰ্ণ জ্ঞানবিহীনতাৰ সম্ভাৱনা। অবিদ্যা এই দুয়োৰে মাজত অৱস্থান কৰে আৰু ইয়ে হৈছে সৃজিত জগতৰ ক্ষেত্ৰ নাইবা স্থিতি। সেইবাবে পৰম সত্ত্বাই নিজে অবিদ্যাত অধোগমন কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত ল'য়। সেয়াই সৃষ্টি শ্ৰী অৰবিন্দ এই বিষয়ত সতৰ্ক আছিল যে পৰম সত্ত্বাই কিয় অবিদ্যাৰ পৰা সৃষ্টি কৰাটোক নিৰ্বাচন কৰে? ই কিয় জ্ঞানৰ পৰা নহয়? ই ইয়াৰ শক্তিৰ এক সীমাবদ্ধতা নহয়নে? ইত্যাদি। এই সমূহ সমস্যাৰ সন্দৰ্ভত শ্ৰী অৰনিন্দই কয় যে পৰমসত্ত্বাই তাৰ স্ব-জ্ঞানৰ পূৰ্ণতাৰ পৰা সৃষ্টি কৰিব পাৰে। কিন্তু ই কেৱল মহানতম জগতৰ উচ্চতৰ সৃষ্টি যাক দেখা পায় কেৱল সাধু আৰু ঋষিমুনি সকলেহে। কিন্তু অল্পতৰ জগত (Lesser World), য'ত 'মানুহে' বাস কৰে সি সৃষ্টি হয় অবিদ্যাৰ পৰা। দুখন জগতৰ মাজত নিৰূপন কৰা পাৰ্থক্যৰ দ্বাৰা শ্ৰী অৰবিন্দই অদ্বৈত বেদান্তৰ পৰা বেলেগ এক দৃষ্টিকোণ প্ৰদান কৰিছে। অৰবিন্দই জগতক এক মৰ্যাদা আৰু বাস্তৱিকতা প্ৰদান কৰিছে। কিন্তু 'মায়া' ৰ ধাৰণাৰ অবিহনে জগতক সঠিক ভাৱে বুজাব পৰা নাযায়।

মায়া (Maya) ৰ ধাৰণাটোক দুটা ভিন্ন উপায়েৰে বুজাব পৰা যায়। প্ৰথম অৰ্থত, ই এক শক্তি সাংগঠনিক আৰু সৃজনাত্মক আৰু দ্বিতীয় অৰ্থত ই হৈছে ভ্ৰম নাইবা মিছা ভাৱনা প্ৰস্তুতকাৰী কল কৌশল। অৰবিন্দই শক্তিৰ ৰূপত মায়াৰ প্ৰথমটো অৰ্থক গ্ৰহন কৰিছে, যিয়ে জগতৰ সৃষ্টি কৰে ই সৎচ্চিদানন্দৰ অক শক্তি, যিয়ে অসীম অস্তিত্বৰ পৰা জগতৰ ৰূপ বা আকাৰ সমূহক বুজিব পাৰে, অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব পাৰে আৰু পৰিমাপ কৰিব পাৰে। অন্য এক অৰ্থাত অৰবিন্দই মায়াৰ দ্বিতীয় অৰ্থতো ব্যৱহাৰ কৰিছে। তেওঁৰ মতে, জগতক মায়া বুলিও ক'ব পৰা যায়, যিহেতু ই অসীম অস্তিত্বৰ আৱশ্যকীয় সত্যতা নহয়।

যিহেতু আমি ইতিমধ্যে জানিব পাৰিছো যে সৃষ্টি হৈছে অজ্ঞানতাত আত্মাৰ মগ্নতা, সেয়ে, অজ্ঞানতাৰ স্বৰূপক প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰাতো অনিবাৰ্য।

৮.৪ অজ্ঞানতাৰ স্বৰূপ আৰু প্ৰকাৰসমূহ

শ্ৰী অৰবিন্দৰ মতে, অজ্ঞানতা জ্ঞানৰ এক আকাৰ, যদিও ই আংক্ষিক, খণ্ডিত আৰু বিকৃত। অজ্ঞানতাক দুৰ্বলতাৰ চিহ্ন ৰূপে ধাৰণ কৰা হোৱা নাই, বৰং জ্ঞানৰ লেখিয়া এক শক্তিৰূপেহে ধৰা হৈছে। ইয়াক আংশিক ভাৱে নিজকে বাধিত কৰাৰ শক্তি বুলি ক'ব পৰা যায়, কিন্তু এক দিব্য শক্তি হোৱাৰ হেতু দিব্য ঐক্যতা (Divine Unity) ক প্ৰভাৱন্বিত কৰিব নোৱাৰে।

জ্ঞানৰ আৰু অজ্ঞানতাৰ অপৰিহাৰ্য্য ৰূপে ইটোৱে সিটোৰ বিৰোধ নকৰে। ইহঁত দুয়োটায়ে বেলেগ, কিন্তু পৰম সত্বাৰ পৰিপূৰক দিশ। অজ্ঞানতা জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰলৈ অগ্ৰসৰ হয় আৰু ফলস্বৰূপে জ্ঞান হৈ পৰে অজ্ঞানতাৰ প্ৰাকৃতিক বা স্বাভাৱিক চৰম সীমা। গতিকে, অবিদ্যা বা অজ্ঞনতাও সাম্ভাব্যমূলকভাৱে জ্ঞান। ই জ্ঞানৰ পথত এটা খোজ।

জ্ঞানৰ সন্ধানৰ তিনিটা ভিন্ন উপায় বা পথ আছে। উচ্চতমত ই হৈছে দিব্য আত্মজ্ঞান (Divine Self Knowledge) ই দিব্যসকলো জ্ঞানও (Divine All Knowledge)। আনহাতে, চৰম, ইয়াত আছে জ্ঞানৰ এক সম্পূৰ্ণ অস্বীকৰণ, 'ফলপ্ৰসূ গতিশীল সৃজনাত্মক জ্ঞানহীনতা'। এই দুয়োটাৰ মাজতে থাকে অজ্ঞানতাৰ স্থিতি বা অৱস্থা। তেওঁ অনুভৱ কৰে যে অজ্ঞনতাৰ অৱস্থাত ই নিজে উৰ্দ্ধ অৱস্থা লাভ কৰিবলৈ আৱশ্যকীয় সকলো যা-যোগাৰ প্ৰস্তুত কৰি লয়, একমাত্ৰ দিব্য আৱৰণে য'ত দূৰৈৰ পৰা এই অৱস্থাত পাব পাৰি তাক প্ৰতিবোধ কৰে। অবিদ্যক অবিদ্যা বুলি এই কাৰণেই কোৱা হয় যে এই অৱস্থাত এজন ব্যক্তি মনৰ উৰ্দ্ধতম দৃষ্টিৰ প্ৰতি অজ্ঞ্য, উচ্চতৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা অজ্ঞতাৰ প্ৰতিও অজ্ঞ। তাৰোপৰি, ই জ্ঞানৰ পথত এটা খোজ, জ্ঞানৰ শক্তিৰ সৈতে সদায় উৎসাহেৰে ভৰপুৰ এক সম্ভাৱনা, উৰ্দ্ধ আত্মিক অধোগমণৰ বাবে অপেক্ষা।

শ্ৰী অৰবিন্দৰ মতে অজ্ঞতা পৰমসত্বাৰ এক শক্তি নহয়। ই তেওঁৰ মাজত বাস নকৰে। আকৌ, ই আত্মাৰ সংখ্যাধিক্যতাৰ এক অন্তর্জাত বৈশিষ্ট্যও নহয়। যেতিয়া ব্যক্তি আত্মা চেতনাৰে পৃষ্ঠীয় স্তৰত থাকে, ই গভীৰতম চেতনাৰ পৰা বাহিৰ হৈ যায়, যিয়ে আন আত্মা আৰু পৰমসত্বাৰ সৈতে ইয়াৰ একাত্মকতাক প্ৰকাশ কৰে। কিন্তু ই চেতনাৰ গভীৰতম স্তৰসমূহকো মুকলি কৰি দিয়ে, য'ত ব্যক্তি আত্মায় আন আন আত্মা আৰু সমগ্ৰ জগত, আৰু পৰমসত্বাৰ সৈতে নিজকে মৌলিক একতাৰ মাজত দেখা পায়।

শ্ৰী অৰবিন্দ সচেতন যে জ্ঞানৰ স্বৰূপক নিৰূপন কৰাৰ যিকোনো প্ৰচেষ্টা প্ৰথমেই অজ্ঞানতাৰ বিভিন্ন দিশবোৰক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'বই লাগিব। ই কাৰণ হৈছে অবিদ্যা বা অজ্ঞানতা জ্ঞানৰ অনুপস্থিতি নহয়, বৰঞ্চ অসমপূৰ্ণ আৰু আংক্ষিক জ্ঞান। তাৰোপৰি ই আহে অবিদ্যাৰ স্তৰৰ পৰা আৰু মানুহে ইয়াক জ্ঞানৰ স্তৰলৈ বৃদ্ধি কৰিব লাগে। শ্ৰী অৰবিন্দই সাত প্ৰকাৰৰ অবিদ্যাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে । অবিদ্যাৰ সাতটা দিশ আবিষ্কাৰ কৰাৰ উদ্দেশ্যে তেওঁ সপ্তাংগিক অবিদ্যাক দৃঢ়ভাৱে প্ৰতিপন্ন কৰে। সেইবোৰ হৈছে আচল বা প্ৰকৃত জাগতিক, অহংবাদী, ক্ষণস্থায়ী, মানসিক, আভ্যন্তৰীণ আৰু ব্যৱহাৰিক। এতিয়া অবিদ্যাৰ এইসমূহ ভিন্ন প্ৰকাৰৰ স্বভাৱ বা প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰো আহঁক।

(ক) **মূল বা প্ৰাৰম্ভিক অবিদ্যা** (The Original Ignorance) ঃ 'মূল বা প্ৰাৰম্ভিক অবিদ্যা' দ্বাৰা শ্ৰী অৰবিন্দই বুজায় যে সত্বাসমূহ অজ্ঞ এই ক্ষেত্ৰত যে কোনটে প্ৰকৃততে আচল বা মূল। মানৱসত্বা পৰমব্ৰহ্মৰ প্ৰতিও অজ্ঞ, যি সকলো সত্বা আৰু পৰমসত্বা

(Being and Becoming) উৎস। ইয়াক মূল বা প্ৰাৰম্ভিক অজ্ঞতা বা অবিদ্যা বোলা হয়, যিহেতু ই সকলো প্ৰকাৰৰ অবিদ্যাৰ ভিতৰত আটাইতকৈ মৌলিক। আনবোৰ যিকোনো প্ৰকাৰে এই প্ৰাথমিক অজ্ঞানতাৰ পৰাই উদয় হয়।

(খ) **জাগতিক অবিদ্যা** (The Cosmic Ignorance) ঃ ই হৈছে জগতৰ প্ৰকৃত স্বৰূপৰ বিষয়ে অজ্ঞতা। সাধাৰণতে, এইটো বিশ্বাস কৰা যায়যে দেশ আৰু কাল জগতখন য'ত সকলো সত্ত্বা বাস কৰে, গতি কৰে, গতি কৰে, আৰু অস্তিত্বশীল হৈ থাকে ইয়েই হৈছে প্ৰকৃত জগত। সেয়ে জগতৰ পৰিবৰ্ত্তনবোৰ সত্ত্বাৰ সন্মুখত সামগ্ৰিক ৰূপত বাস্তৱ তথা সত্য ৰূপে প্ৰতিভাত হয়। অৰবিন্দৰ মতে, ই হৈছে বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ নিজৰ প্ৰকৃত স্বভাৱ সম্পৰ্কে অবিদ্যা সেয়েহে ইয়াক জাগিতিক অজ্ঞানতা বা অবিদ্যা বোলা হয়।

(গ) **অহংবাদী অজ্ঞানতা** (The Egoistic Ignorance) ঃ অজ্ঞানতাৰ এই প্ৰকাৰটো আত্মাৰ নিজৰ স্বভাৱৰ লগতে জড়িত। কেতিয়াবা কোনো জনে অনুভৱ কৰে যে সন্নিহিত আত্মাই প্ৰকৃত আত্মাক উপহাৰ দিয়ে। এজন ব্যক্তিয়ে তেওঁৰ 'মই ভাৱ' নাইবা 'অহংভাৱ' (Ego) কেই সকলো বুলি ধাৰণা কৰে আৰু কেতিয়াও উপলব্ধি নকৰে যে সত্ত্বা আৰু পৰমসত্ত্বাৰ সকলো ৰূপতে নিহিত এক মৌলিক একতা বিদ্যামান। পৰিণতি স্বৰূপে তেওঁ আমাৰ সত্য আত্মাৰ বাবে তেওঁৰ সীমিত অহংবাদী মানসিকতা, জীৱন শক্তি, ভৌতিকতা বা শাৰীৰিকতাক গ্ৰহণ কৰে আৰু আন সকলোকে আত্মা নহয় বুলি স্বীকাৰ কৰে। সেয়ে ইয়াক অহংবাদী অজ্ঞনতা আখ্যা দিয়া হয়।

(ঘ) **ক্ষণস্থায়ী অবিদ্যা বা অজ্ঞানতা** (The Temporal Ignorance) ঃ শ্ৰী অৰবিন্দই কয় যে সকলো মানুহ তেওঁলোকৰ অনন্ত স্বভাৱৰ প্ৰতিও অজ্ঞ। সেই হেতুকে তেওঁলোকে বিশ্বাস কৰে যে মানুহৰ জীৱন কালে অস্তিত্ব সাৰ বা তত্ত্বক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। তেওঁলোকে কেতিয়াও উপলব্ধি নকৰে যে তেওঁলোকৰ স্বৰূপ কিবা প্ৰকাৰে এইবোৰ দেশীয় নাইবা ক্ষণস্থায়ী পৰিমাপৰ উৰ্দ্ধত।

(ঙ) **মানসিক অবিদ্যা** (The Pahchological Ignorance) ঃ মানৱ সত্ত্বাৰ এক গভীৰতম ক্ষেত্ৰ আছে, যি পৃষ্ঠীয় (Superficial) দৃষ্টিত অনাবৃত নহয়, কিন্তু যিয়ে সিহঁতৰ প্ৰকৃত স্বৰূপক সংগঠন কৰে। মানুহ বহু বেছিকৈ অজ্ঞানতাতে অধিষ্ঠিত হৈ থাকে আৰু মানুহৰ পাৰ্শ্ব ক্ৰিয়াকলাপৰ দ্বাৰা প্ৰায় অভিভূত হৈ থাকে, যে তেওঁলোকে 'অতি বিবেক' (Super- Conscient), 'অতিৰিক্ত বিবেক' (Sub-Conscient), 'আন্তৰ বিবেক' (Intra Conscient) আৰু 'পৰিস্থিতি বিবেক' (Circum Conscient) ক সম্পূৰ্ণ ৰূপে আওকান কৰে। এই অজ্ঞানতাক কোৱা হয় মানসিক অজ্ঞানতা বা অবিদ্যা।

(চ) **আভ্যন্তৰীন অজ্ঞানতা** (Constitutional Ignorance) ঃ সাধাৰণতে মানুহে

ভাৱে যে হয় তেওঁলোকৰ শৰীৰ, নহয় জীৱন শক্তি নতুবা মন নাইবা ইহঁতৰ যিকোনো দুটা নাইবা তিনিওটায়ে তেওঁলোকৰ প্ৰকৃত তথা সত্য আভ্যন্তৰীনক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। আটাইতকৈ লক্ষ্যনীয়ভাৱে বিদ্যমান বিশ্বাসটো হৈছে যে জীৱন মন আৰু শৰীৰ এই তিনিওটায়ে মানুহৰ সমগ্ৰ সংগঠনক গঠিত কৰে। ই নিৰ্দেশ কৰে যে মানৱ সত্ত্বাৰ এই সত্যৰ পৰা অজ্ঞ যে ই হৈছে মানুহৰ গভীৰতম দিশ, যিয়ে আত্মাৰ শাৰিৰীক পুষ্টি সাধন কৰে তাক বহন কৰে প্ৰাণবন্ত কৰি ৰাখে আৰু মানসিক কাৰ্য্যকলাপকো সেই একে মাত্ৰা প্ৰদান কৰে। ইয়াকে আন্তৰিক অজ্ঞানতা বোলা বয়।

(ছ) **ব্যৱহাৰিক অজ্ঞানতা (**Practical Ignorance**) ঃ** মানসিক ক্ৰিয়াকলাপত সত্ত্বাৰ 'লক্ষ্য' আৰু 'উপায়' ৰ অজ্ঞানতাৰ হেতু মানৱসত্ত্বা অপৰিবৰ্ত্তনীয় ভাৱে বিশৃংখল আৰু লক্ষ্যবিহীন। শ্ৰী অৰিন্দম ই কয়, "এই সমূহ অজ্ঞনতা (ওপৰত উল্লেখিত) ৰ ফল স্বৰূপে মানুহে জগতত সত্য জ্ঞান, পৰিচালনা আৰু জীৱনৰ আনন্দক প্ৰাপ্ত কৰিব নোৱাৰে"। সত্ত্বাসমূহ চিন্তা, ইচ্ছা, সংবেদন, কৰ্ম আদিৰ অজ্ঞ, জগতৰ প্ৰতি থকা প্ৰশ্নসমূহৰ প্ৰত্যেক দিশতে ভুল নাইবা অসম্পূৰ্ণ প্ৰতিক্ৰিয়া ব্যক্ত কৰে, বিভ্ৰান্তিত বিচলিত হয় আৰু সুখ-দুখ, ইচ্ছা-আকাংক্ষা আদিতো হাবাথুৰি খায়। ইয়ে হৈছে সপ্তম ব্যৱহাৰিক অজ্ঞানতা।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ১ ঃ 'সৎচ্চিদানন্দ' শব্দটোৰ আক্ষৰিক অৰ্থ কি?

(What is the literal meaning of the word Sachchidananda)

.....

.....

প্ৰশ্ন ২ ঃ শ্ৰী অৰবিন্দৰ মতে সৃষ্টি কি?

(What is creation according to Sri Aurobindo ?)

.....

.....

প্ৰশ্ন ৩ ঃ অৰবিন্দই আগবঢ়োৱা 'মায়া' ৰ দুটা উপায় কি কি?

(What are the two ways of understanding 'Maya' given by Aurobindo ?)

.....

.....

প্ৰশ্ন ৪ ঃ 'জ্ঞান আৰু অজ্ঞানতা উভয়ে ইটোৰ লগত সিটো অৱশ্যম্ভী ভাৱে বিৰোধী নহয়, বৰঞ্চ পৰিপূৰকহে'— কথাষাৰ সঁচা নে? (অৰবিন্দৰ সন্দৰ্ভত)।

["Knowledge and ignorance are not essestially oppossed to each other, but complementary ....." Is this statement true ? (Aurobindo)]

.....

.....

প্ৰশ্ন ৫ ঃ শ্ৰী অৰবিন্দই উল্লেখ কৰা সাতটা অজ্ঞানতা কি কি?

(What are the seven kinds of ignorance mentioned by Sri Aurobindo?)

.....

.....

সৃষ্টিৰ দ্বিতীয়টো প্ৰক্ৰিয়া হৈছে উৰ্দ্ধগমন নাইবা ক্ৰমবিকাশ নাইবা ক্ৰমবিবৰ্তন। আহঁক আমি এই সম্পৰ্কে আলোচনা কৰোঁ —

৮.৫ ক্ৰমবিকাশৰ মতবাদ

ক্ৰমবিকাশ বা ক্ৰমবিবৰ্তন হৈছে শ্ৰী অৰবিন্দৰ দৰ্শনৰ আত্মা। তেওঁৰ ক্ৰমবিবৰ্ত্তনবাদ মতবাদটো প্ৰধান আধাৰ, যাৰ চাৰিওফালে শ্ৰী অৰবিন্দৰ সমগ্ৰ দৰ্শনে প্ৰদক্ষিণ কৰে। ক্ৰমবিবৰ্ত্তন হৈছে এক ধাৰা যি উদঘাটন আৰু সৃষ্টিৰ ধাৰণৰ বিপৰীত। জড়, জীৱন আৰু মনত আত্মাৰ অধোগমনৰ হেতু এইবোৰে আত্মাৰ উচ্চতম ক্ষেত্ৰত উৰ্দ্ধগমন কৰিব পাৰে। সৃষ্টিত আত্মাই নিজকে জড়, জীৱন আৰু মনৰ মাজত জড়িত কৰে। ফলস্বৰূপে, জড়, জীৱন আৰু মনে সিহঁতৰ উৎসৰ পৰা উদ্ভৱ হ'বলৈ এক আবেগৰ অনুভৱ কৰে। সেয়ে এই কথা ক'ব পৰা যায় যে ক্ৰমবিকাশ "is a sort of home-sickness of the spirit" আত্মাই জড়ৰ আটাইতকৈ নিম্নতম কনালৈ অধোগমন কৰে আৰু সেই কাৰণে জড়ই নিজতকৈ উচ্চতম কিবা অৰ্থাৎ মনলৈ বিকশিত হ'বলৈ ইচ্ছা কৰে। ঠিক সেইদৰে মনত আত্মাৰো এক অধোগমন আছে। এইদৰে মনেও নিজতকৈ উচ্চতম কিবা এটালৈ অধোগমন কৰিবই লাগিব, সি হৈছে অতিমন (Supermind)। কিন্তু ক্ৰমবিবৰ্ত্তন

মনৰ সৈতে থমকি ৰ'ব নোৱাৰে, কিয়নো মন ইয়াৰ শেষ শব্দ নহয়। ই আগলৈ আৰু ওপৰলৈ গতি কৰিবই। শ্ৰী অৰবিন্দৰ দৰ্শনত ইয়ে হৈছে ক্ৰমবিবৰ্ত্তনবাদৰ আটাইতকৈ আশাবাদী যোজনা।

শ্ৰী অৰবিন্দৰ মতে ক্ৰমবিবৰ্ত্তন চেতনাৰ শক্তি বৰ্ধনৰ বাদে আন একো নহয়। ইয়াৰ নিজস্ব বৈশিষ্ট্যসূচক স্বভাৱ আছে, যিয়ে ক্ৰমবিবৰ্ত্তনৰ আন সকলো আকাৰক বুজায়। ক্ৰমবিবৰ্ত্তনৰ স্বৰূপক পুনাবৃত্তিমূলক (Repetitive) নাইবা আকষ্মিক (Emergent) হিচাপে নাইবা যান্ত্ৰিক বা উদ্দেশ্যমূলক (Leleological) হিচাপে ধাৰণ কৰা হয়। ক্ৰমবিকাশৰ পুনৰাবৃত্তিমূলক মতবাদে পৰামৰ্শ আগবঢ়ায় যে ক্ৰমবিকাশ সময়ত হোৱা এক প্ৰক্ৰিয়া যিয়ে কম নাইবা বেছি, নাইবা আকাৰৰ সদৃশ প্ৰকাৰসমূহৰক নিঃসৃত কৰে। একে ধৰণৰ সত্ত্বাৰ প্ৰকাৰক ব্যক্ত কৰিবলৈ ক্ৰমবিকাশৰ প্ৰক্ৰিয়াটো বৰ্ত্তি থাকে। অৰ্থাৎ ইয়াত অস্তিত্বৰ সত্ত্বাৰ সদৃশ প্ৰকাৰবোৰৰ পুনৰাবৃত্তি ঘটে। আকৌ, আকষ্মিক ক্ৰমবিকাশ বাদে বিশ্বাস কৰে যে ক্ৰমবিকাশৰ প্ৰতিটো স্তৰতে নতুন কিবা এটাৰ উদ্ভৱ হয়। ক্ৰমবিকাশৰ যান্ত্ৰিক মতবাদে অগ্ৰবৰ্তী চৰ্তসমূহৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত সকলো বস্তু বা বিষয়কে ব্যাখ্যা কৰিবলৈ প্ৰচেষ্টা কৰে। আনহাতে, উদ্দেশ্যমূলক মদবাদে সকলোকে কিছুমান লক্ষ্য নাইবা উদ্দেশ্যৰ সৈতে সম্বন্ধীত কৰায়, যাক ক্ৰমবিকাশমূলক প্ৰক্ৰিয়াই উপলব্ধি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। আৰু শ্ৰী অৰবিন্দৰ ক্ৰমবিকাশৰ অখণ্ড মতবাদটোৱে এই সকলো প্ৰাসঙ্গিঁক বৈশিষ্ট্যকে বুজায়।

শ্ৰী অৰবিন্দৰ দৰ্শনত ক্ৰমবিকাশৰ মতবাদটো হৈছে এক ত্ৰিগুণাত্মক প্ৰক্ৰিয়া, যিয়ে বিস্তীৰ্নকৰণ (Widening), বৰ্দ্ধিতকৰণ (Highteving) আৰু একত্ৰীকৰণ (Integration) ৰ প্ৰক্ৰিয়াক অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। এইবোৰ হৈছে —

(ক) প্ৰথম উৎপাদক (Factor) টো হৈছে বিস্তীৰ্নকৰণ এই বিস্তীৰ্নকৰণ প্ৰক্ৰিয়াই প্ৰত্যেক নতুন উপাদান নাইবা নীতিৰ ক্ৰিয়াকলাপৰ বাবে পৰিসৰক যোগান ধৰাক নিৰ্দ্দেশ কৰে।

(খ) বৰ্ধিতকৰণ প্ৰক্ৰিয়াই উৰ্দ্ধগমণৰ এক প্ৰক্ৰিয়াক বুজায়। ই উৰ্দ্ধগমন কৰে মান বা শ্ৰেণীৰ পৰা আন এক মান বা শ্ৰেণীলৈ (Grade to grade), স্তৰৰ পৰা স্তৰলৈ (Level to level) ক্ৰমবিকাশৰ প্ৰক্ৰিয়াত নিম্ন মানৰ পৰা উচ্চমানলৈ যোৱাৰ এক গতি আছে।

(গ) গুৰুত্বপূৰ্ণ উৎপাদনটো হ'ল একত্ৰিকৰণৰ প্ৰক্ৰিয়া। একত্ৰিকৰণৰ অৰ্থ হৈছে যেতিয়াই সকলো প্ৰাৰম্ভিক মান বা শ্ৰেণী এক উচ্চতম শ্ৰেণীত উপস্থিত হয়, তেতিয়া ই নিজৰ মাজত সকলোকে সামৰি লয় আৰু সিহঁতক ৰূপান্তৰ কৰে। ক্ৰমবিকাশৰ প্ৰক্ৰিয়াটোত, উচ্চতম মান লাভ কৰাটোয়ে নিম্নমানৰ বাতিলকৰণক নুবুজায়। ইয়াৰ পৰিবৰ্তে ইহঁত অপৰিবৰ্তিত হৈয়ে ৰয়। সেইবাবে একত্ৰিতকৰণে নিম্ন নীতিলৈ উচ্চতৰ নীতিবোৰৰ এক অধোগমণকেহে সূচায়।

ক্ৰমবিকাশৰ সমগ্ৰ শৃংখলাক দুটা গোলাৰ্ধত ভাগ কৰা হৈছে। উচ্চতৰটো অস্তিত্ব, চেতনা শক্তি, সুখ আৰু অতি মনৰ দ্বাৰা সংগঠিত। নিম্নটো জড় জীৱন আৰু মনৰ দ্বাৰা সংগঠিত। অৰবিন্দই এই সাৰটোক (৭) সত্ত্বাৰ ভাৰসাম্যতা হিচাপে ধাৰণা কৰিছে। এই কেইটাক পৰমসত্ত্বা

জড়লৈ অধোন্নিত হোৱাৰ ক্ৰমবিকাশৰ খোজৰ এক উৰ্দ্ধগমনৰ শৃংখল হিচাপেও ধৰা যায়। অৰবিন্দই এইবোৰক পৰমসত্ত্বাৰ সাতোঁটা তন্ত্ৰী (Chord) আখ্যা দিছে।

মানৰ সত্ত্বাই প্ৰথম তিনিটা জড়, জীৱন আৰু মনক স্পষ্ট ৰূপত ধাৰণ কৰে। কিন্তু প্ৰত্যেক মানুহৰে এক আভ্যন্তৰীণ আৰু পালনকাৰী আধ্যাত্মিক সত্ত্বাও আছে, যাক কোৱা হয় আত্মা। গতিকে এই সাতোঁটাৰ লগত আত্মাক যোগ কৰি আমি পৰমসত্ত্বাৰ আঠটা দিশ পাওঁ। এইবোৰক সুবিধানুযায়ী দুটা শাৰীত সজোৱা হৈছে —

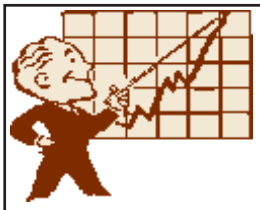
অস্তিত্ব	জড়
চেতনা-শক্তি	জীৱন
সুখ	ভৌতিক
অতিমন	মন

বাওঁহাতৰ শাৰীটোৱে জগতত আত্মাৰ অধোগমণক বুজাইছে আৰু সোঁহাতৰ শাৰীটোৱে নিৰ্দেশ কৰিছে আত্মাৰ প্ৰতি ব্যক্তিসত্ত্বাৰ উৰ্দ্ধগমণ। ক্ৰমবিকাশ প্ৰক্ৰিয়াৰ প্ৰথম নীতি হৈছে জড়। মন আৰু জীৱন আত্মাত উদ্ভৱ হয়। মন আৰু জীৱনৰ নীতিৰ উদ্ভৱৰ দ্বাৰা সত্য চেতনাত আত্মাৰ মুক্তি লাভ কৰিব নোৱাৰি। এই দুটা নীতিয়ে জড়ৰ স্বৰূপ আৰু কামৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটায়। কিন্তু এই দুয়োটাও জড়ৰ দ্বাৰা পৰিবৰ্ত্তিত আৰু পৰিনিত হয়। মূল সৃজনাত্মক শক্তি বস্তুগতও নহয়,অত্যাৱশ্যকীয়ও নহয় নাইবা মানসিকও নহয়, বৰঞ্চ স্বভাৱত অতি-প্ৰাকৃতিক। ই হৈছে আত্মাৰ শক্তি। সেয়ে জড়ৰ এক অখণ্ড আৰু পূৰ্ণ ৰূপান্তৰ পোৱাৰ উদ্দেশ্যে পৰাবোধমূলক নীতিৰ উদ্ভৱ হ'বই লাগিব।

জড়ৰ পৰা মনলৈ হোৱা ক্ৰমবিকাশৰ স্বৰূপ হৈছে অজ্ঞনতাৰ জৰিয়তে হোৱা এক ক্ৰমবিকাশ। পৰাবোধমূলক (Supermental) মৰ্য্যদা পাবলৈ ক্ৰমবিকাশ ওপৰলৈ অগ্ৰসৰ হ'বই লাগিব। ইয়াক পাব পৰা যায় কেৱল তেতিয়া যেতিয়া 'অতিমন' বা 'পৰামন' (Supermind) পাৰ্থিৱ চেতনালৈ অধোন্নিত হয়।

ক্ৰমবিকাশৰ জৰিয়তে একমাত্ৰ বৈজ্ঞানিক ভাৱে বৰ্ণনা কৰা হোৱা নাই, যিহেতু আমি নিজে নিজকে ইয়াৰ মাজত অন্তৰ্ভুক্ত কৰি ৰাখো আৰু ক্ৰমবিকাশৰ দ্বিতীয়টো স্তৰে আমাক আধ্যাত্মিক জগতলৈ লৈ যায়। আমাৰ চেষ্টাৰ বলতো আসন্ন আধ্যাত্মিক পৰিৱৰ্তণৰ এই প্ৰক্ৰিয়াক আমি সহজসাধ্য কৰি তুলবি পাৰো। আমি আমাৰ নিজ প্ৰচেষ্টাৰ দ্বাৰা মানসিক স্তৰত উপনীত হ'ব পাৰো আৰু মানসিক ৰূপক উচ্চতৰ আকাৰ বা ৰূপ 'পৰাবোধমূলক' লৈ ৰূপান্তৰ কৰিবলৈ সংগ্ৰাম কৰোঁ। সেইকাৰণে অৰবিন্দৰ ক্ৰমবিবৰ্ত্তণৰ মতবাদটো জাগতিক ক্ৰমবিকাশৰ বৰ্ণনাৰ লগতে ব্যক্তিৰো ক্ৰমবিকাশ। বাস্তৱত তেওঁ, স্বীকাৰ, কৰিছিল যে ব্যক্তি এক প্ৰকাৰৰ মাধ্যম,

যাৰ জৰিয়তে আত্মাই তাৰ সত্ত্বাক প্ৰকাশ আৰু উন্মুক্ত কৰে। সেয়ে ক'ব পৰা যায় যে ক্ৰমবিকাশৰ অখণ্ড মতবাদে ব্যক্তিসত্ত্বাৰ ক্ৰমবিকাশৰ মৌলিক বৈশিষ্ট্যসমূহৰো ব্যাখ্যা দিবলৈ প্ৰয়াস কৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ৬ ঃ শ্ৰী অৰবিন্দৰ মতে ক্ৰমবিকাশ মানে কি? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

(What is evolution according to Sri Aurobindo? Write briefly.)

.....

.....

প্ৰশ্ন ৭ ঃ শ্ৰী অৰবিন্দৰ দৰ্শনত ক্ৰমবিকাশ মতবাদ ত্ৰিগুণাত্মক প্ৰক্ৰিয়া' — সেই ত্ৰিগুণাত্মক প্ৰক্ৰিয়া কেইটা কি কি উল্লেখ কৰক ?

("In the Philosophy of Aurobindo the theory of evalution is a tripple pro cess." - What are the tripple process? Mention)

.....

.....

প্ৰশ্ন ৮ ঃ শ্ৰী অৰবিন্দই ক্ৰমবিকাশৰ শৃংখলাটোক কি কি দুটা গোলার্ধত বিভক্ত কৰিছে? চমুকৈ উল্লেখ কৰক।

(What are the hemisperes into which Aurobindo divided the chain of evo lution? Mention briefly)

.....

.....

৮.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- শ্ৰী অৰবিন্দৰ ক্ৰমবিকাশৰ মতবাদটো সমসাময়িক ভাৰতীয় চিন্তাধাৰাৰ এক অপৰিহাৰ্য্য অংগ।

- ক্ৰমবিকাশৰ মতবাদ গ্ৰীক দাৰ্শনিক প্লেটৰ দৰ্শনতো পোৱা যায়। কিন্তু প্লেটৰ মতবাদ অৰবিন্দৰ মতবাদৰ পৰা পৃথক।
- ক্ৰমবিকাশৰ গ্ৰীক ধাৰণাতো আধ্যাত্মিক দৃষ্টিকোণ আছে কিন্তু ই ব্যক্তিসত্ত্বা বিষয়ক আৰু স্থিৰ নহয়। চেতনাৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰাও অভিগমণৰ প্ৰতিষ্ঠা ইয়াত কৰা হোৱা নাই।
- শ্ৰী অৰবিন্দৰ দৰ্শনত চেতনাৰ বিভিন্ন মানৰ পৰা সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ সত্তা, 'আত্মা' ক আলোচনা কৰা হৈছে।
- তেওঁৰ দৰ্শনত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ চেতনা হৈছে সৎচ্চিদানন্দ। ই হৈছে সৎ (Existence), Chit (Consciousness) আৰু আনন্দ (Bliss) ৰ সমাহাৰ।
- অৰবিন্দৰ দৰ্শনত এই সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ সত্ত্বাক ধাৰণ কৰা হয় যেতিয়া সৃষ্টি ধাৰণাৰ উদয় হয়। সৃষ্টি ক্ৰমবিকাশ আৰু উদঘাটনৰ প্ৰক্ৰিয়া। ই আনন্দৰ এক প্ৰক্ৰিয়াৰ বাদে আন একো নহয়। যেতিয়া এই আনন্দ সৎচ্চিদানন্দৰ সৈতে জড়িত হয় তাক কোৱা হয় লীলা (Lila)।
- অৰবিন্দৰ মতে সৃষ্টি এক লীলা। সমগ্ৰ সৃষ্টি এক খেল।
- তেওঁৰ দৰ্শনত অজ্ঞানতা বা অবিদ্যা (Ignorance) য়ে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ঠাই দখল কৰিছে। অজ্ঞানতা জ্ঞানত বিৰুদ্ধ নহয়। ইহঁত দুয়ো সত্তাৰ দুটা ভিন্ন সমন্বয়পূৰ্ণ দিশ।
- শ্ৰী অৰবিন্দৰ দৰ্শনত সাত প্ৰকাৰৰ অজ্ঞানতাক দেখিবলৈ পোৱা যায়। মূল বা প্ৰাৰম্ভিক অজ্ঞানতা, জাগতিক অজ্ঞানতা, অহংবাদী অজ্ঞানতা, ক্ষণস্থায়ী অজ্ঞানতা, মানসিক অজ্ঞানতা, আন্তৰিক বা সাংগঠনিক অজ্ঞানতা আৰু ব্যৱহাৰিক অজ্ঞানতা।
- শ্ৰী অৰবিন্দই ক্ৰমবিকাশৰ মতবাদক দুটা গোলাৰ্ধত আলোচনা কৰিছে — নিম্ন গোলাৰ্ধ আৰু উচ্চ গোলাৰ্ধ। তেওঁৰ দৰ্শনত ক্ৰমবিকাশৰ মতবাদক জাগতিক আৰু ব্যক্তিসম্বন্ধীয় ক্ৰমবিকাশ উভয়ৰে বৰ্ণনা হিচাপে বুজা যায়।

৮.৭ অধিক জানিবলৈ

1. Aurobindo, Sri: The Human Cycle, Pondichery, 1949
2. Foundation of Indian Culture, The Sri Aurobindo Library, New York, 1953
3. Choudhury, Haridas, (ed). The Integral Philosophy of Aurobindo, George Allen and Unwin Ltd. London, 1960

4. Das, Adhar Chandra. Sri Aurobindo and the Future of Maulcind, Calcutta University, 1934.
5. Das, Jutika. Karl Jaspers and New-Advaitism, Anwesha Publication, Panbazar, Assam, 2010.
6. Dutta, D.M. The Chief Currents of Contemparary Philosophy (of Europe, America, India and Japan) 1972.
7. Lal, B.K. Contemparary Indian Philosophy, Matilal Bararassidass Delhi, 1973.
8. Langlay, G.H. Sri Aurobindo, Indian Poet, Philosopher, Mystic, David Marlow Ltd. 1949.
9. Naravane, V.S. Modern Indian Thought - A Philosophical survey, Asia Publishing House, Bombay, 1964
10. Purani, A.B. Sri Aurobindo, some Aspects of his Vision, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay, 1966.
11. Reddy, V. Madhusudan, Sri Aurobindo An Interpretation, Ed. by V.C. Joshi. Vikash Publishing House Pvt. Ltd. Delhi. 1973.

৮.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'সৎচ্চিদানন্দ' শব্দৰ আক্ষৰিক অর্থ হৈছে 'সৎ' মানে অস্তিত্ব 'চিৎ' মানে চেতনা আৰু 'আনন্দ' মানে উলাহ।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শ্রী অৰবিন্দৰ মতে, সৃষ্টি হৈছে আনন্দৰ অভিব্যক্তি। উল্লাস সৃষ্টিৰ গোপনীয়, যি জন্ম আৰু মৃত্যুৰো কাৰণ।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) ই- এক শক্তি, সাংগঠনিক আৰু সৃজনাত্মক
(খ) ভ্রম নাইবা মিছা ভাৱনা প্রস্তুতকাৰী কল -কৌশল।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সঁচা। (True)

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) মূল বা প্রাৰম্ভিক অজ্ঞানতা
(খ) জাগতিক অজ্ঞানতা
(গ) অহংবাদী অজ্ঞানতা
(ঘ) ক্ষণস্থায়ী অজ্ঞানতা

(ঙ) মানসিক অজ্ঞানতা

(চ) আভ্যন্তৰীণ বা সাংগঠনিক অজ্ঞানতা

(ছ) ব্যৱহাৰিক অজ্ঞানতা।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ শ্ৰী অৰবিন্দৰ মতে, ক্ৰমবিকাশ চেতনাৰ শক্তি বৰ্ধনৰ বাদে আন একো নহয়। ই হৈছে সৃষ্টি নাইবা উদঘাটনৰ বিপৰীত। আত্মাই সৃষ্টিত নিজকে জড়, জীৱন আৰু মনৰ লগত জড়িত কৰায়।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) বিস্তীৰ্ণকৰণৰ প্ৰক্ৰিয়া আৰু

(খ) বৰ্ধনৰ প্ৰক্ৰিয়া

(গ) একত্ৰীকৰণৰ প্ৰক্ৰিয়া

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) নিম্ন গোলাৰ্ধ আৰু

(খ) উচ্চ গোলাৰ্ধ।

৮.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) অতি চমু প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ অৰবিন্দৰ দৰ্শনৰ মূল লক্ষ্য কি ?

প্ৰশ্ন ২ ঃ অৰবিন্দৰ দৰ্শন এক অখণ্ড ভাৱবাদ হয়নে ?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ গ্ৰীক দাৰ্শনিকসকল ক্ৰমবিকাশৰ মতবাদৰ লগত জড়িত হয়নে ?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ 'লীলা' বুলিলে কি বুজে ?

প্ৰশ্ন ৫ ঃ 'সৎচ্চিদানন্দ' এক ত্ৰয়াত্মক নীতিৰ সমাহাৰ হয়নে ?

প্ৰশ্ন ৬ ঃ ক্ৰমবিকাশৰ দুটা গোলাৰ্ধ কি কি ?

প্ৰশ্ন ৭ ঃ 'মায়া' ৰ দুটা অৰ্থ কি কি ?

(খ) চমু প্ৰশ্ন (প্ৰায় ১৫০ শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ চমুটোকা লিখক ।

(ক) সৃষ্টিৰ মতবাদ

(খ) উদঘাটনৰ মতবাদ

প্ৰশ্ন ২ ঃ অজ্ঞানতাৰ সাতটা স্তৰৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ 'মায়া' ৰ ওপৰত এটি চমুটোকা যুগুত কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ সত্ত্বাৰ সাতটা তন্ত্ৰ কি ? চমু ব্যাখ্যা কৰক।

(গ) দীঘল প্ৰশ্ন (প্ৰায় ৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন **১** ঃ মায়া আৰু সৎচ্চিদানন্দৰ মাজৰ সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন **২** ঃ ক্ৰমবিকাশ মতবাদক বহলাই আলোচনা কৰক।

****

কাকতৰ নাম ঃ পাঠ্যবিষয়ৰ কোড (সাংকেতিক সংখ্যা) ঃ

আভ্যন্তৰীণ গুণগত আশ্বাসন কেন্দ্ৰ (CIQA)
কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ বাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়
নগৰ কার্যালয়, হাউছফেড কমপ্লেক্স, গুৱাহাটী-০৬

পাঠ্যবিষয় সন্দর্ভত শিক্ষার্থীৰ সঁহাৰি

প্ৰিয় শিক্ষার্থী,

ওপৰত উল্লেখ কৰা পাঠ্যবিষয়টোৰ সন্দর্ভত আপোনাৰ বহুমূলীয়া মতামত আৰু মন্তব্য বিচৰা হৈছে। আপোনাৰ সঁহাৰিয়ে আমাক ভৱিষ্যৎ স্ব-শিক্ষণ সামগ্ৰীবোৰৰ মান উন্নত কৰাত সহায় কৰিব। অনুগ্ৰহ কৰি তলৰ প্ৰবিৱৰণবোৰৰ বিপৰীতে আপোনাৰ মতামত উপযুক্তভাৱে প্ৰতিফলিত কৰা বিকল্পটোত চিন দিয়ক। মন্তব্যৰ সৈতে সম্পূৰ্ণ সঁহাৰি জনোৱাৰ পাছত পৃষ্ঠাটো ফালি তলৰ ঠিকনাত ডাকযোগে প্ৰেৰণ কৰে যেন।

সঞ্চালক,
আভ্যন্তৰীণ গুণগত আশ্বাসন কেন্দ্ৰ, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ বাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়
হাউছফেড কমপ্লেক্স, দিছপুৰ, গুৱাহাটী-০৬
ই-মেইল ঠিকনা ঃ ciqa@kkhsou.in

১) পাঠ্যবিষয়ৰ অন্তর্ভুক্ত অধ্যায়বোৰ পঢ়িবলৈ আপুনি আনুমানিকভাৱে কিমান ঘণ্টা ব্যয় কৰিলে ? [ ] [ ] [ ]

২) খণ্ডটো অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত তলৰ প্ৰবিৱৰণবোৰ সন্দর্ভত আপোনাৰ মতামত ব্যাখ্যা কৰক (✓ চিন দিয়ক)

ক্ৰমাংক	প্ৰবিৱৰণ	দৃঢ়ভাৱে একমত	একমত	একমতো নহয় অসন্মতো নহয়	অসন্মত	দৃঢ়ভাৱে অসন্মত
i)	পাঠ্যবিষয়ৰ স্ব- শিক্ষণ সামগ্ৰীবোৰে প্ৰতিটো অধ্যায়ৰ আৰম্ভণিতে ধার্য কৰি লোৱা শিক্ষণ উদ্দেশ্যবোৰ পূৰণ কৰিব পাৰিছে					
ii)	স্ব- শিক্ষণ সামগ্ৰীত সন্নিৱিষ্ট অধ্যায়বোৰে মোৰ শৈক্ষিক প্ৰয়োজনীয়তা আৰু প্ৰত্যাশা পূৰণ কৰিব পাৰিছে					
iii)	অধ্যায় লেখক/ লেখিকাসকলৰ পাঠ্যবিষয়ত সন্নিৱিষ্ট পাঠসমূহৰ উত্তম জ্ঞান আছে					
iv)	অধ্যায়বোৰত সন্নিৱিষ্ট পাঠবোৰৰ ভাষা আৰু বিষয়বস্তু মই সহজে বুজি পোৱা ধৰণে উপস্থাপন কৰা হৈছে					
v)	অধ্যায়বোৰত কার্যকলাপত ভাগ ল'ব পৰাকৈ/অনুশীলনীত অংশগ্ৰহণ কৰিব পৰাকৈ পর্যাপ্ত সুযোগ আছে					
vi)	ধাৰণাবোৰ স্পষ্ট কৰিবলৈ পর্যাপ্ত চিত্ৰ (ৰেখাচিত্ৰ, তালিকা ইত্যাদি) সংলগ্ন কৰা হৈছে					
vii)	পাঠবোৰত সন্নিৱিষ্ট বিষয়বস্তুসমূহ চিত্তাকর্ষক, প্ৰাসংগিক আৰু শেহতীয়া তথ্যভিত্তিক					
viii)	'অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ' শিতানৰ প্ৰশ্নবোৰ যথেষ্ট উপযোগী					
ix)	'আৰ্হি প্ৰশ্ন' আৰু 'অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান' শিতান দুটাই মোক যথেষ্ট উপকৃত কৰিছে					

অতিৰিক্ত মন্তব্য (অনুগ্ৰহ কৰি মুকলিমুৰীয়াকৈ মতামত আগবঢ়াওক) ঃ

৩) আপোনাৰ মতে স্ব-শিক্ষণ সামগ্ৰীবোৰৰ কোনকেইটা দিশ সবাতোকৈ ফলপ্ৰসূ হৈছে?

_____

_____

৪) স্ব-শিক্ষণ সামগ্ৰীবোৰৰ সামগ্ৰিক গুণ উন্নত কৰিবলৈ কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ বাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ে কেনেধৰণৰ পৰিৱর্তন/উন্নতি সাধন কৰিব পাৰে বুলি আপুনি ভাবে?

_____

_____

প্ৰ-পত্ৰ পূৰাবলৈ সময় উলিওৱাৰ বাবে আপোনাক ধন্যবাদ জনালোঁ।